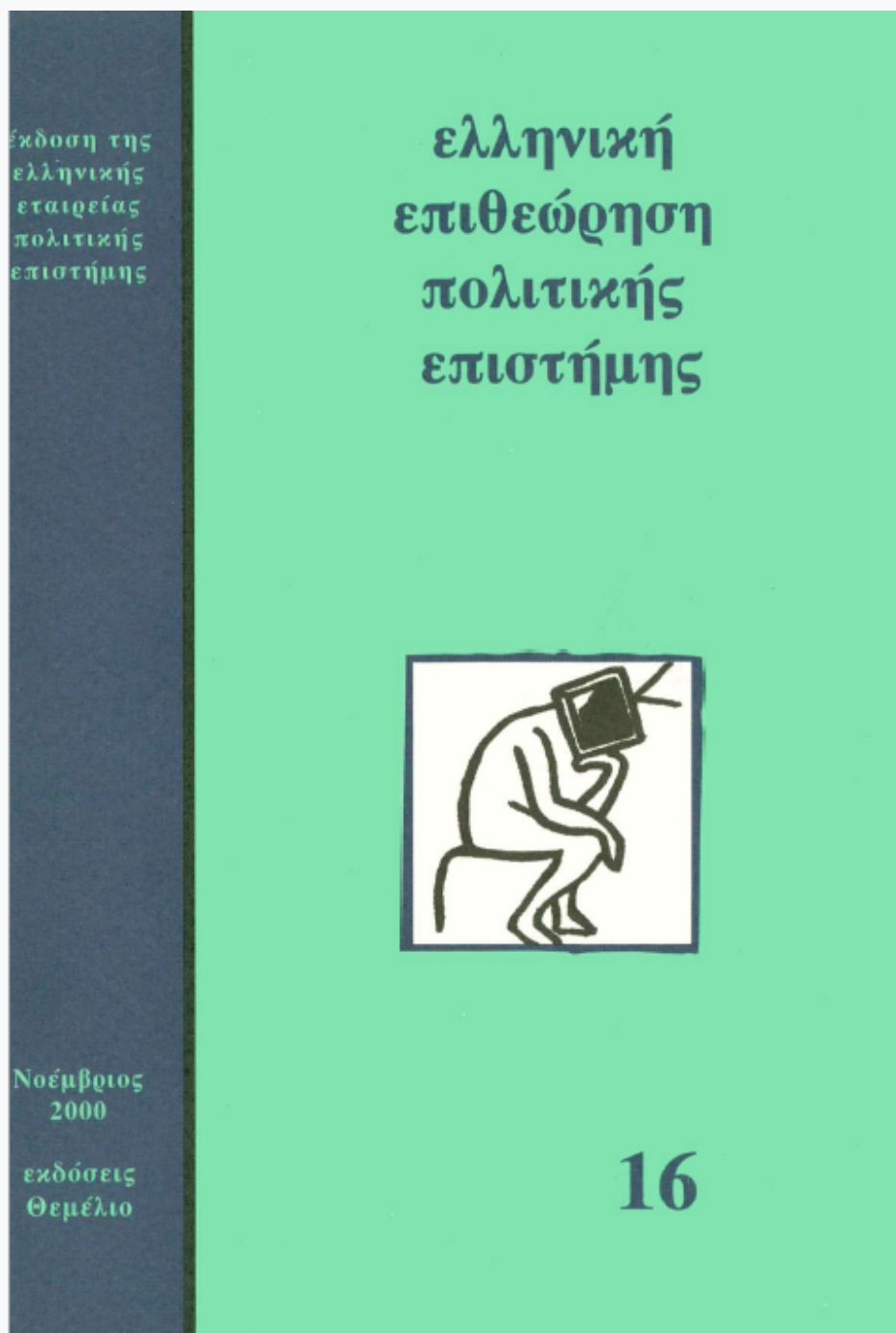
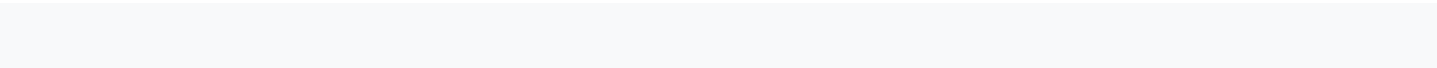

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 16 (2000)

Αφιέρωμα: Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Έκδοση της
ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Νοέμβριος
2000

εκδόσεις
Θεμέλιο

16

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Διονύσης Γράβαρης (Πανεπιστήμιο Κρήτης), Νίκος Δεμερτζής (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Λίνα Λούβη (Πανεπιστήμιο Θράκης), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

Συντονιστής έκδοσης Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος ~ **Υπεύθυνος βιβλιοκριτικών** Διονύσης Γράβαρης ~ **Τεχνική υπεύθυνος** Μαρλέν Λογοθέτη ~ **Οικονομική υπεύθυνος** Μαριάνθη Μυστακίδου

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακροδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Πάυλος Σούρας, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσουκαλής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. τηλ. & Fax 3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Μαριάνθη Μυστακίδου και Μαρία Σιταρά

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Σχεδιασμός εξωφύλλου: Μαρλέν Λογοθέτη — Πίνακας εξωφύλλου: Karen Caldicott

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1.800 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 3.500 δρχ. - Εξωτερικού 5.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 7.000 δρχ. - Φοιτητές 3.000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (6.000 δρχ.).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 16, Νοέμβριος 2000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

Ν. Δεμερτζής	Εισαγωγικά σχόλια	7
Στ. Παπαθανασόπουλος	Τα σύγχρονα Μέσα και η πολιτική επικοινωνία	11
Ν. Δεμερτζής - Α. Αρμενάκης	Η πολιτική κουλτούρα και τα μέσα επικοινωνίας. <i>Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας</i>	34
Μπ. Ντάβου - Α. Αρμενάκης	Επικτήτη αίσθηση αδυναμίας, πολιτική συμπεριφορά και ΜΜΕ: <i>Ευρήματα από μια έρευνα σε φοιτητές της Αθήνας</i>	72
Μ. Σεραφετινίδου	Ο ρόλος του κράτους στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα επικοινωνίας: <i>Μύθος και πραγματικότητα</i>	108
Τ. Καπέλου	Σκάνδαλα, ΜΜΕ και δείκτες προσωπικότητας: <i>Ο γρίφος του πολιτικού απυρόβλητου</i>	147

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Β. Καπετανγιάννης	Περί του βίου και των σχέσεων των κρατών - Ν. Λιούσης - Σ. Ντάλης (εισαγωγή-επιμέλεια), <i>Οι διεθνείς σχέσεις στη μεταψυχροπολεμική εποχή: Απ' τη γεωπολιτική στη γεωοικονομία και οι προκλήσεις του 21ου αιώνα</i>	189
Βιβλιοπαρουσιάσεις		194
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		199

Αφιέρωμα:
Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης ξεκίνησε μια σειρά αφιερωμάτων-ειδικών τευχών για επίμαχα θέματα της σύγχρονης πολιτικής και της πολιτικής επιστήμης, προκειμένου να επιχειρηθεί μια πιο συστηματική προσέγγισή τους. Σε αυτό το τεύχος υπάρχει αφιέρωμα στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Τα ειδικά-τεύχη ανατίθενται σε συναδέλφους - μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, με σχετική με το αντικείμενο διδακτική και ερευνητική εμπειρία, οι οποίοι φέρουν την ευθύνη για το συνολικό σχεδιασμό, την παραγγελία και την τελική μορφή των άρθρων που δημοσιεύονται. Η επιλογή των αρθρογράφων και η αξιολόγηση των άρθρων γίνονται από τους υπεύθυνους των αφιερωμάτων. Σε αυτό το τεύχος υπεύθυνος έκδοσης είναι ο Νίκος Δεμερτζής, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή.

Η ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Παρά τις ποικίλες –και συνήθως μονοδιάστατες– αιτιάσεις που διατυπώνονται κατά καιρούς από πολιτικούς και δημοσιολογούντες, η εκτίμηση της επίδρασης που ασκούν τα μέσα ενημέρωσης στην πολιτική είναι και θα εξακολουθεί να παραμένει ένα ανοικτό και επίμαχο ζήτημα. Βεβαίως, τα τελευταία είκοσι, τουλάχιστον, χρόνια συνεχείς έρευνες στο χώρο της πολιτικής επικοινωνίας έχουν φωτίσει πολλές πλευρές της σχέσης ανάμεσα στα Μέσα, τους πολιτικούς και την πολιτική. Η σχέση αυτή είναι μια σχέση ανταγωνιστικής συμβίωσης, καθόσον τα δύο της μέλη αλληλεξαρτώνται και ταυτοχρόνως ανταγωνίζονται το ένα το άλλο. Όμως το πότε ακριβώς, πού και γιατί η δυναμική της ανταγωνιστικής αυτής σχέσης μεταβάλλεται είναι εξόχως δύσκολο να προβλεφθεί ή/και να ερμηνευθεί επαρκώς από την επιστημονική ανάλυση.

Μέσα από αλληπάλληλες παραδειγματικές αλλαγές όσον αφορά τις επιδράσεις τους, γνωρίζουμε σήμερα ότι τα Μέσα ασκούν ισχυρή επιρροή στο πολιτικό σύστημα και τη διαμόρφωση των στάσεων και απόψεων μεγάλου μέρους του εκλογικού σώματος. Και τούτο συντελείται τόσο με τα μηνύματα άμεσου όσο και με τα μηνύματα έμμεσου πολιτικού περιεχομένου. Εδώ και πολλά χρόνια, ένας διάσημος Αμερικανός πολιτικός επιστήμονας, ο Harold Laswell, διατύπωσε την άποψη ότι τα μέσα ενημέρωσης επιτελούν τρεις κύριες πολιτικές λειτουργίες: α) *Επιτηρούν* το εσωτερικό και διεθνές περιβάλλον αναφέροντας γεγονότα και ρίχνοντας το φως της δημοσιότητας σε ορισμένα, κάθε φορά, θέματα. β) *Ερμηνεύουν* το νόημα των γεγονότων, άλλοτε χαρακτηρίζοντάς τα με κατάλληλες λέξεις, και άλλοτε προβάλλοντας τις αιτίες που τα γέννησαν. γ) *Κοινωνικοποιούν* τα άτομα, προπάντων τους νέους, μαθαίνοντάς τους τις θεμελιώδεις αξίες και τους κανόνες της πολιτικής κουλτούρας εντός της οποίας ζουν.

Αν στις λειτουργίες αυτές προσθέσουμε το ότι η συντριπτική πλειονότητα των πολιτών, σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου,

εξαρτούν την πληροφόρησή τους από τα μέσα ενημέρωσης, καθίσταται παραπάνω από σαφής ο καιρίος ρόλος τους στην οργάνωση και την τελεστικότητα του πολιτικού και κομματικού συστήματος. Η σημασία τους όμως παραλλάσσει ανάλογα με: 1) τα χαρακτηριστικά του κάθε μέσου· 2) τον όγκο και την ποιότητα της πολιτικής πληροφορίας που δύναται να φέρει· 3) το μέγεθος του κοινού στο οποίο απευθύνεται· 4) την ικανότητα ενός μέσου να μειώνει την επιλεκτική ερμηνεία του μηνυματός του εκ μέρους του κοινού.

Στο πλαίσιο αυτό, πάντως, τα Μέσα καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της δημοσιότητας, διαμορφώνουν την αντίληψη του γενικού κοινού για την πολιτική, και επηρεάζουν τη συμπεριφορά των πολιτικών ελίτ και των ομάδων πίεσης πάνω σε συγκεκριμένα θέματα.

Στις μέρες μας ολοένα και περισσότερο γίνεται λόγος για την «αμερικανοποίηση» (ή τον «εξαμερικανισμό») της πολιτικής, υπό την έννοια ότι για το σχηματισμό πολιτικής γνώμης, την επιλογή ψήφου και τη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς, μαζί με τις εταιρείες δημοσκοπήσεων και τους συμβούλους πολιτικής επικοινωνίας, τα ΜΜΕ, με προεξάρχουσα την τηλεόραση, διαδραματίζουν θεμελιώδη ρόλο. Αυτό συμβαίνει στο βαθμό που: α) αμβλύνονται οι παραδοσιακές συνταντίσεις των πολιτών με τα κόμματα· β) χαλαρώνει η ταξική ψήφος και πολλαπλασιάζονται οι «διασταυρούμενες πιέσεις» που δέχονται οι εκλογείς από τις εξελίξεις στην κοινωνία και την οικονομία· γ) αυξάνεται η εκλογική αποχή αλλά και η κυμαινόμενη ψήφος· δ) τα κόμματα συγκλίνουν προς το κέντρο και επιτείνουν την «πολυσυλλεκτικότητα» τους. Οι διεργασίες αυτές συντελούνται, αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο, εντός της διαδικασίας της απορύθμισης των ραδιοτηλεοπτικών συστημάτων, η οποία ως γνωστόν αναδιευθέτησε τους όρους λειτουργίας της δημόσιας σφαιρας.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, τα ΜΜΕ, δημόσια και ιδιωτικά, καλύπτουν κενά που δημιουργούνται στην επικοινωνία των πολιτικών με το εκλογικό σώμα, τους οπαδούς και τους συναδέλφους τους. Λόγω, αλλά και μέσω, της τηλεόρασης έχει πλέον αλλάξει ανεπιστρεπτί ο χαρακτήρας των προεκλογικών εκστρατειών, στις οποίες διακυβεύονται περισσότερο πρόσωπα και εικόνες παρά συγκεκριμένα θέματα και κοινωνικά προβλήματα. Η πολιτική διαφήμιση, θετική και αρνητική, παίζει ολοένα και μεγαλύτερο ρόλο στην προεκλογική επικοινωνία των κομμάτων με τους ψηφοφόρους

τους, ενώ την ίδια στιγμή οι δημοσκοπήσεις, εκτός από το να συνδιαμορφώνουν τη θεματολογία της δημόσιας σφαίρας, καθίστανται επίδικο αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης όχι μόνο κατά τις προεκλογικές περιόδους, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια του έτους.

Τα τελευταία χρόνια, στις εξελίξεις αυτές προστίθεται και η πολιτική χρήση του διαδικτύου, με αποτέλεσμα η πολιτική επικοινωνία στις σύγχρονες κοινωνίες να γίνεται εξαιρετικά πολύπλοκη καθώς: α) το κοινό κατακερματίζεται ολοένα και περισσότερο· β) πολλά μέσα ενημέρωσης απομαζικοποιούνται· γ) η πολιτική επικοινωνία κομμάτων και πολιτικών ανατίθεται σχεδόν πλήρως σε επαγγελματίες συμβούλους· δ) το διαδίκτυο επιτρέπει την αμεσότητα της επαφής των πολιτικών και των κομμάτων με τους ψηφοφόρους χωρίς τη μεσολάβηση των δημοσιογράφων· ε) μέσω των διαδικτυακών τεχνολογιών, τα μικρά κόμματα είναι σε θέση να ανταγωνιστούν αποτελεσματικότερα τα μεγάλα στην προσέλκυση των ψηφοφόρων.

Στο ειδικό αυτό τεύχος της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* επιχειρούμε να αναλύσουμε ορισμένες καιρίες πλευρές των σχέσεων ανάμεσα στα ΜΜΕ, τους πολιτικούς και την πολιτική, σπριζόμενοι σε πρωτότυπη έρευνα από το ελληνικό και διεθνές περιβάλλον. Στο κείμενο του Στέλιου Παπαθανασόπουλου γίνεται μια επισκόπηση των σύγχρονων πρακτικών της πολιτικής επικοινωνίας διεθνώς, υπό τη σκοπιά της θεωρίας του Μέσου. Ο συγγραφέας εστιάζει την ανάλυσή του στις αλλαγές που συνδέονται με την καθιέρωση της τηλεόρασης και των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην επικοινωνία των πολιτικών με το κοινό. Θεωρεί ότι τα δύο αυτά μέσα εξομοιώνουν τον τρόπο παροχής της πολιτικής επικοινωνίας σε επίπεδο μηχανισμών, περιεχομένου και στρατηγικών της επικοινωνίας. Επιπλέον, ασκούν επιρροή στην οργάνωση και τα οικονομικά των κομμάτων. Στα κείμενα των Νίκου Δεμερτζή - Αντώνη Αρμενάκη και Μπετίνας Ντάβου - Αντώνη Αρμενάκη εξετάζεται συστηματικά η επίδραση των μέσων ενημέρωσης στις πολιτικές στάσεις και στην αίσθηση πολιτικής αδυναμίας, απάθειας και κυνισμού που παρατηρούνται σε μια πολύ ειδική κοινωνική κατηγορία: τους Έλληνες φοιτητές. Το πρώτο κείμενο εντάσσεται καθαρά στο ερευνητικό πεδίο της πολιτικής κουλτούρας και, ως εκ τούτου, περιέχει ευρήματα αναφορικά με τη στάση των φοιτητών απέναντι στα κόμματα, στη δημοκρατία, στο ενδιαφέρον για την πολιτική, στην πολιτική χρήση των μέσων ενη-

μέρωσης, στους δείκτες πολιτικής δυσαρέσκειας κ.ο.κ. Στο κείμενο των Ντάβου - Αρμενάκη διερευνήθηκε η πολιτική στάση των φοιτητών και η επίδραση των ΜΜΕ στο πλαίσιο της γενικότερης ψυχοκοινωνικής τους συγκρότησης, κυρίως μέσα από το πρίσμα της ψυχολογικής θεωρίας της επίκτητης αίσθησης αδυναμίας ή «μαθημένης» αβοηθσίας.

Στο κείμενό της η Μελίνα Σεραφετινίδου προσεγγίζει τη δημόσια ραδιοτηλεόραση από τη θεωρητική σκοπιά της πολιτικής οικονομίας των ΜΜΕ, και τεκμηριώνει την άποψη ότι, σε συνθήκες απορύθμισης, η δημόσια ραδιοτηλεόραση δε λειτουργεί τόσο ως «υπηρεσία κοινής ωφελείας», όσο ως ένας οργανισμός κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα. Η Σεραφετινίδου θεωρεί ότι το κρατικό κεφάλαιο, το οποίο αντικαθιστά ή ανταγωνίζεται τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, γεννά διαφθορά, καθώς στις δημόσιες επιχειρήσεις παρέχεται πολιτική κάλυψη στις υπερβάσεις των στελεχών του. Τέλος, στηριζόμενη στην αμερικανική πολιτική ζωή, η Τερέζα Καπέλου εξετάζει ένα πολύ επίκαιρο ζήτημα που άπτεται της σχέσης πολιτικών και μέσων ενημέρωσης: τα πολιτικά σκάνδαλα, και τον τρόπο με τον οποίο αυτά άλλοτε καταστρέφουν την εικόνα ενός πολιτικού και άλλοτε αδυνατούν να την επηρεάσουν, παρότι ο ίδιος κρίνεται υπαίτιος (το παράδειγμα του Προέδρου Μπιλ Κλίντον είναι ενδεικτικό). Η συγγραφέας επικεντρώνεται στις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ένας πολιτικός εξασφαλίζει το απυρόβλητο απέναντι σε σκάνδαλα και αρνητικές φήμες που τον αφορούν.

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΜΕΣΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Το κείμενο εξετάζει τις αλλαγές στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας σε σχέση με τις εξελίξεις, ιδίως τις τεχνολογικές, της μαζικής επικοινωνίας μέσα από το πρίσμα της «θεωρίας του Μέσου». Πιο συγκεκριμένα εστιάζει στις αλλαγές που συνδέονται με την ευρεία χρήση της τηλεόρασης και των ηλεκτρονικών υπολογιστών στην πολιτική επικοινωνία. Θεωρεί ότι η τηλεόραση και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής τείνουν να εξομοιώνουν ή να ομογενοποιούν τον τρόπο παροχής της πολιτικής επικοινωνίας στο επίπεδο των μηχανισμών, του περιεχομένου και στις στρατηγικές και πρακτικές της επικοινωνίας, καθώς και ασκούν επιρροές στην οργάνωση και τα οικονομικά των κομμάτων. Υποστηρίζει ακόμη ότι ο επαγγελματισμός της πολιτικής επικοινωνίας συνδέεται άμεσα με τη «λογική του Μέσου», και προβαίνει σε μια διάκριση ανάμεσα στους νέους και παλαιούς επαγγελματίες της πολιτικής. Όσον αφορά το διαδίκτυο, θεωρεί ότι δε θα οδηγήσει σε μια πιο άμεση ηλεκτρονική δημοκρατία, αλλά δεν παραβλέπει ότι η ευρεία χρήση του θα έχει επιπτώσεις για την πολιτική και τη δημοκρατία γενικότερα, καθώς και τη θεωρία της επικοινωνίας ειδικότερα.

«Επανάσταση των τεχνολογιών», «μετανεωτερική κοινωνία», «τρίτο κύμα», «το σοκ του μέλλοντος», «ψηφιακή εποχή» είναι μερικοί από τους χαρακτηρισμούς με τους οποίους αναλυτές και μελλοντολόγοι προσπαθούν να μας πουν ότι η κοινωνία μεταβάλλεται και ότι οι αλλαγές αυτές έχουν σχέση με τις τεχνολογίες της πληροφορικής και της επικοινωνίας. Γεγονός είναι ότι ο αιώνας του αυτοκινήτου, του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης παραχωρεί τη θέση του στον αιώνα του ηλεκτρονικού υπολογιστή και του διαδικτύου. Δεν είναι εύκολο να πει κανείς ποιες ακριβώς αλλαγές θα

* Αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

προκαλέσουν ο ηλεκτρονικός υπολογιστής και το διαδίκτυο στην κοινωνία, πλην όμως οι μελετητές της επικοινωνίας δεν έχουν αγνοήσει το ρόλο τους. Δε θα μπορούσαν άλλωστε να κάνουν και διαφορετικά. Συχνά φαίνεται ότι υποπίπτουν σε τεχνολογικό ντετερμινισμό, προβλέποντας ότι η τεχνολογία λειτουργεί μέσα στην ευρύτερη κοινωνική δομή η οποία, σε τελική ανάλυση, επηρεάζει την εφεύρεση, την ανάπτυξη, τη διάδοση και τις επιπτώσεις των τεχνολογικών καινοτομιών. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι η τεχνολογία μπορεί όντως να αποτελέσει κινητήριο μοχλό για την κοινωνική μεταβολή, χωρίς βεβαίως να είναι και ο μοναδικός.

Στο κείμενο αυτό προσπαθώ να εφαρμόσω τη θεωρία του Μέσου (medium theory) στην πολιτική επικοινωνία, δηλαδή, να προτείνω μια εξέταση των αλλαγών στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας σε σχέση με τις εξελίξεις, ιδίως τις τεχνολογικές, της μαζικής επικοινωνίας. Δεν παραβλέπω βεβαίως ότι η τεχνολογία δεν είναι η μόνη αιτία για τις αλλαγές που έχουν λάβει χώρα στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας και ότι αυτές συνδέονται με άλλους παράγοντες και, κυρίως, με ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές.

1. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ

Οι Altheide και Snow αναφέρονται στη «λογική των Μέσων» (media logic) με την έννοια ότι κάθε μορφή επικοινωνίας έχει τη δική της λογική. Η λογική αυτή αποτελεί έναν τρόπο «θέασης και ερμηνείας των κοινωνικών καταστάσεων».¹ Η λογική των ΜΜΕ αποτελεί μια μορφή επικοινωνίας: «Η διαδικασία διαμέσου της οποίας μεταδίδουν και παρουσιάζουν την πληροφορία. Στοιχεία της συμπεριλαμβάνονται στα διάφορα μέσα και τις τυπολογίες που χρησιμοποιούνται από τα ΜΜΕ. Οι τυπολογίες αποτελούνται εν μέρει από τον τρόπο με τον οποίο διαρθρώνεται το ύφος της παρουσίασης, η εστίαση στην έμφαση και τη γραμματική των μέσων της μαζικής επικοινωνίας».² Αυτή η λογική συνδέεται άμεσα με την επιρροή των ΜΜΕ, τουλάχιστον σ' ένα μεγάλο μέρος πολιτιστικών και κοινωνικών εκδηλώσεων.

Όπως επισημαίνει ο Douglas Kellner, έχει αναδυθεί «μια κουλ-

1. D.L. Altheide - R.P. Snow, *Media Worlds in the Postjournalism Era*, Aldine/de Gruyter, Νέα Υόρκη 1991, σ. 18-19.

2. D.L. Altheide - R.P. Snow, *ό.π.*, σ. 10.

τούρα των μέσων (media culture) στο πλαίσιο της οποίας εικόνες, ήχοι και θεάματα υποβοηθούν στην παραγωγή του ιστού της καθημερινής ζωής, στην κυριαρχία του ελεύθερου χρόνου, τη διαμόρφωση των πολιτικών απόψεων και την κοινωνική συμπεριφορά, καθώς και στην παροχή υλικού μέσα από το οποίο οι άνθρωποι διαμορφώνουν τις ταυτότητες τους [...] αλλά η κουλτούρα των μέσων είναι επίσης μια κουλτούρα της “υψηλής τεχνολογίας”, καθώς χρησιμοποιεί τις πιο εξελιγμένες τεχνολογίες. Είναι ένας σημαντικός οικονομικός παράγοντας, μάλιστα από τους πιο επικερδείς, και αποκτά παγκόσμιο ενδιαφέρον. Η κουλτούρα των μέσων είναι ένας τεχνολογικός πολιτισμός που “παντρεύει” την τεχνολογία με τον πολιτισμό σε νέες μορφές και σχήματα, που παράγει νέους τύπους κοινωνιών στις οποίες τα ΜΜΕ και η τεχνολογία καθίστανται οι οργανωτικές αρχές τους».³ Με τούτες τις απόψεις τείνει, τουλάχιστον σ’ ένα βαθμό, να συμφωνεί και ο Βρετανός κοινωνιολόγος Anthony Giddens, όταν επισημαίνει: «Η μεσοποιημένη εμπειρία (mediated experience), ήδη από την επινόηση της γραφής, έχει σε μεγάλο βαθμό επηρεάσει τόσο την ταυτότητα όσο και τη βασική διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων».⁴

Με άλλα λόγια, εάν επιθυμούμε να κατανοήσουμε την επίδραση των ΜΜΕ στην κοινωνία, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη τη σημαντική συνεισφορά της θεωρίας του Μέσου (medium theory), που αντιπροσωπεύεται από τις προσεγγίσεις των Harold Adams Innis,⁵ Walter Ong⁶, Marshall McLuhan⁷ και κυρίως από τις πρόσφατες θεωρήσεις νεότερων μελετητών, όπως του Neil Postman⁸ και του Joshua Meyrowitz.⁹

3. D. Kellner, *Media Culture: cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*, Routledge, Λονδίνο, 1995, σ. 1-2.

4. A. Giddens, *Modernity and Self-Identity*, Polity Press, Οξφόρδη 1991, σ. 4-5.

5. H.A. Innis, *Empire and Communications*, Toronto Univ. Press, Τορόντο 1972.

6. W. Ong, *Προφορικότητα και Εγγραματοσύνη*, (μτφρ.: Κώστας Χατζηκυριάκου), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

7. Μ. Μακλουάν, *Media, οι προεκτάσεις του ανθρώπου* (μτφρ.: Σπύρος Μάνδρος) Κάλβος, Αθήνα, χ.χ. [Στα αγγλικά: M. McLuhan, *Understanding Media: The extensions of man*, McGraw-Hill, Νέα Υόρκη 1965], και McLuhan, *The Gutenberg Galaxy: The making of Typographic Man*, Beacon, Βοστώνη 1962.

8. N. Postman, *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of the Show Business*, Penguin Books, Νέα Υόρκη 1985.

9. Αναφέρομαι στην εξαιρετική και για μερικούς εγκυκλοπαιδική ανάλυση του J. Meyrowitz, *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1985.

Όταν ο McLuhan αναφέρει ότι το «μέσο είναι το μήνυμα», πολύ σωστά επισημαίνει ότι κάθε διαφορετικό μέσο επικοινωνίας δημιουργεί νέες δυνατότητες όσον αφορά την επικοινωνία. Η γραμματική και η τεχνολογία του κάθε μέσου επιτρέπουν, ή ακόμη απαιτούν, ορισμένο τρόπο χρήσης τους. Όταν οι θεωρητικοί του Μέσου υποστηρίζουν ότι τα Μέσα έχουν *a priori*, σημαίνει ότι τα Μέσα ταξινομούν ή κατηγοριοποιούν το περιεχόμενο που μεταφέρουν ανεξάρτητα αν πρόκειται για ειδήσεις ή ψυχαγωγία.¹⁰ Με άλλα λόγια, ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον κόσμο άλλαξε με τη μεταβολή της δομής και της τεχνολογίας των επικοινωνιακών διαύλων.¹¹

Η θεωρία του Μέσου επικεντρώνεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε ατομικού μέσου ή κάθε ιδιαίτερου τύπου μέσων. Με άλλα λόγια, η θεωρία του Μέσου θέτει το ερώτημα ποια είναι τα σημαντικά και σταθερά χαρακτηριστικά κάθε μέσου επικοινωνίας και με ποιο τρόπο αυτά τα χαρακτηριστικά το καθιστούν τεχνολογικά, ψυχολογικά και κοινωνικά διαφορετικό από άλλα μέσα και από τη διαπροσωπική αλληλόδραση.¹²

Η θεωρία του Μέσου εξετάζει μεταβλητές όπως οι αισθήσεις που απαιτούνται για να παρακολουθήσουν το συγκεκριμένο μέσο, ο αμφίδρομος ή μονοδρομικός χαρακτήρας της επικοινωνίας, η ταχύτητα διαβίβασης των μηνυμάτων, ο βαθμός δυσκολίας στην αποκωδικοποίηση ή την κωδικοποίηση των μηνυμάτων, ο αριθμός των ανθρώπων που μπορούν να παρακολουθήσουν το ίδιο μήνυμα την ίδια στιγμή κ.ο.κ. Οι μελετητές της θεωρίας του Μέσου υποστηρίζουν ότι τέτοιες μεταβλητές επηρεάζουν τη χρήση του μέσου και την κοινωνική, πολιτική και ψυχολογική του επίδραση.

10. O Derrick de Kerckhove, διευθυντής του *McLuhan Program in Culture and Technology* στο Πανεπιστήμιο του Τορόντο, επισημαίνει ότι η τηλεόραση μιλά κυρίως στο σώμα παρά στο μυαλό και επίπτωση αυτού είναι η επεξεργασία της πληροφορίας να επιτελείται όχι από τον τηλεθεατή, αλλά από την οθόνη. Η κατανόηση της τηλεοπτικής κουλτούρας εξαρτάται από την κατανόηση του αιτίου και του τρόπου με τον οποίο η τηλεόραση προσελκύει τους ανθρώπους ασυνείδητα, διότι το αυτόνομο νευρικό σύστημα είναι εκπαιδευμένο να ανταποκρίνεται σε οποιαδήποτε μεταβολή. Βλ.: D. de Kerckhove, «Notes for an Epistemology of Television», στο *The World and I*, Ιούνιος 1992, σ. 475-494.

11. E. Rogers, «The Extentions of Men: The Correspondence of Marshall McLuhan and Edward T. Hall», στο *Mass Communication & Society*, τόμ. 3, τχ. 1 (2000), σ. 117-135.

12. J. Meyrowitz, «Medium Theory», στο D. Crowley - D. Mitchell (επιμ.), *Communication Theory Today*, Polity Press, Καίμπριτζ 1995, σ. 50-77.

Επίσης, ερωτήματα που θέτει η θεωρία του Μέσου τίθενται τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Στο ατομικό επίπεδο, το ερώτημα που τίθεται είναι με ποιο τρόπο η επιλογή ενός μέσου αντί κάποιου άλλου επηρεάζει μια συγκεκριμένη κατάσταση ή αλληλόδραση (π.χ., να καλεί κανείς κάποιον στο τηλέφωνο αντί να γράφει μια επιστολή). Στο κοινωνικό επίπεδο, η θεωρία του Μέσου διερευνά τους τρόπους με τους οποίους η προσθήκη ενός νέου μέσου στο επικοινωνιακό πεδίο μπορεί να αλλάξει την κοινωνική αλληλόδραση, και γενικότερα την κοινωνική δομή. Η έντυπη δημοσιογραφία και τα βιβλία, για παράδειγμα, ήταν σε θέση να συνδράμουν στην άνοδο της ατομικής σκέψης και της επιστημονικής γνώσης. Αντίστοιχα, η μακροπρόθεσμη επίδραση της τηλεόρασης –χωρίς να αγνοούνται οι βραχυπρόθεσμες– έγκειται στο ότι ο τρόπος με τον οποίο προσφέρεται και διαχέεται η πληροφορία αποδιοργανώνει αρκετά από τα βασικά συστήματα επικοινωνίας που είχαν υποστηριχτεί από την έντυπη επικοινωνία.¹³ Ο Meyrowitz, συσχετίζοντας τις προσεγγίσεις της θεωρίας του Μέσου και τις θέσεις του κοινωνιολόγου και θεμελιωτή της σχολής της συμβολικής αλληλόδρασης, Erving Goffman,¹⁴ επισημαίνει ότι η τηλεόραση έχει μεταβάλει το «ποιος ξέρει τι» και τη σημασία του, με αποτέλεσμα να αλλάζει τα κριτήρια της συμπεριφοράς, τις αντιλήψεις για τους

13. Ο Williams επίσης αναφέρει ότι σε όλα τα επικοινωνιακά συστήματα, πριν από τη ραδιοτηλεόραση, οι ουσιαστικές λειτουργίες των ΜΜΕ ήταν ξεχωριστές. Ένα βιβλίο ή μια μπροσούρα αγοραζόταν και διαβαζόταν ως ένα ξεχωριστό είδος. Μια συνάντηση πραγματοποιούνταν σε μια συγκεκριμένη ημερομηνία και τοποθεσία. Ένα θεατρικό έργο παρουσιαζόταν σ' ένα συγκεκριμένο θέατρο και σε συγκεκριμένη ώρα. Η διαφορά με την τηλεόραση είναι ότι όλες οι λειτουργίες είναι διαθέσιμες στο σπίτι με τη χρήση του τηλεοπτικού διακόπτη. Επίσης, το τηλεοπτικό πρόγραμμα που προσφέρεται αποτελεί μια ακολουθία ή μια σειρά συνακόλουθων παρομοίων γεγονότων, τα οποία είναι διαθέσιμα μόνο σε μια διάσταση και σε μία χρήση. Βλ.: R. Williams, *Television: Technology and Cultural Form*, Routledge, Λονδίνο 1990, σ. 86-87. Αλλά και ο Γάλλος κοινωνιολόγος Ζαν Καζνέβ μάλλον συμφωνεί παρά απορρίπτει τις θέσεις αυτές, καθώς θεωρεί ότι η τηλεόραση με την οπτικοακουστική της λειτουργία, «μετουσιώνει την πραγματικότητα σε θέαμα». Βλέπε: Ζ. Καζνέβ, *Ο άνθρωπος τηλεθεατής*, (μτφρ.: Ναταλία Γκούφα), Πύλη, Αθήνα 1979, σ. 81-113. Επίσης, ο Edgar Morin έχει επισημαίνει ότι η τεχνική δομή μεταβάλλει τη σχέση των ανθρώπων με τον περίγυρό τους: E. Morin, «Το Πνεύμα των καιρών», στο Κ. Λιβιεράτος - Τ. Φραγκούλης, (επιμ.), *Η κουλτούρα των Μέσων: Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991, σ. 237-262.

14. E. Goffman, *Frame Analysis: An Essay of the Organisation of Experience*, Harper & Row, Νέα Υόρκη, 1974, σ.1-17.

πολιτικούς και τους άλλους ηγέτες και να επηρεάζει τη γενική αντίληψη για τον κόσμο, που είναι πολύ κοντά μας και ταυτόχρονα πολύ μακριά μας.¹⁵

Βέβαια, η έλευση και χρήση ενός μέσου δε σημαίνει ότι αγνοούνται οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί που συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός νέου μέσου κι όχι κάποιου άλλου. Γεγονός πάντως είναι ότι η θεωρία του Μέσου έχει δεχτεί την κριτική ότι αποτελεί μια τεχνοκρατική προσέγγιση, και παραβλέπει τις κοινωνικές συνθήκες. Όμως, η θεωρία του Μέσου δεν είναι τεχνοκρατική. Αυτό που επισημαίνουν οι μελετητές είναι ότι κάθε μέσο προσκαλεί, επιτρέπει, ενθαρρύνει και δημιουργεί ένα θετικό ή ευνοϊκό περιβάλλον για την εκδήλωση κάποιων ανθρωπίνων δράσεων, ενώ αποθαρρύνει άλλες. Ο Neil Postman υποστηρίζει ότι κάθε μέσο ή η τεχνολογία που φέρει μεταβάλλει τη δομή της επικοινωνίας.¹⁶ Λόγου χάριν, συγκρίνοντας τη φύση και τη μορφή του δημόσιου διαλόγου που πραγματοποιείται στην τηλεόραση, ο Postman θεωρεί ότι σκοπός της τηλεόρασης είναι η επίτευξη της επιδοκιμασίας διαμέσου των χειροκροτημάτων παρά η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης. Τούτο σηματοδοτεί μια βαθιά μεταβολή στον πολιτισμό, ο οποίος έχει μετατραπεί σε μια «τεράστια αρένα επιχειρήσεων θεαμάτων».¹⁷

Ο Postman χρησιμοποιεί ένα παράδειγμα για να απεικονίσει αυτή τη μεταβολή: περιγράφει μια πολιτική συζήτηση στην Ρεορία του Ιλλινόις το 1854 ανάμεσα στον Αβραάμ Λίνκολν και τον Στήβεν Ντάγκλας. Τη συζήτηση άρχισε ο Ντάγκλας που μίλησε επί τρεις ώρες. Έπειτα τα μέλη του ακροατηρίου πήγαν στα σπίτια τους για φαγητό και αργότερα γύρισαν να ακούσουν την απάντηση του Λίνκολν, που είχε διάρκεια άλλες τέσσερις ώρες. Οι επτά συνολικά ώρες ακρόασης συνεπάγονται διαφορετικά πνευματικά προαπαιτούμενα, τόσο από τον ακροατή όσο κι από τον ομιλητή, σε αντίθεση με μια τηλεοπτική πολιτική αντιπαράθεση διάρκειας μιας ώρας. Η τηλεόραση, σύμφωνα με τον Postman, έχει μετατρέψει τους ανθρώπους σε διαφορετικά όντα, κι ούτε καν θα διανοούμασταν να καθίσουμε μπροστά στον τηλεοπτικό δέκτη επί επτά ώρες να ακούσουμε δύο πολιτικούς.¹⁸ Αλλά αν κάνουμε μια σύγκριση στην ίδια την ιστορία της τηλεόρασης, θα δούμε ότι οι αλλαγές που έχει

15. J. Meyrowitz, *ό.π.*, σ. 56-110.

16. N. Postman, *ό.π.*, σ. 84.

17. N. Postman, *ό.π.*, σ. 80.

18. N. Postman, *ό.π.*, σ. 46-63 και 125-141.

επιβάλλει η γραμματική της στην πολιτική επικοινωνία είναι εμφανείς. Παραδείγματος χάριν, στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 1960, στην περίφημη εκλογική αναμέτρηση ανάμεσα στους υποψηφίους Κέννεντυ και Νίξον, ο καθένας από τους υποψηφίους ξεκινούσε με μια δήλωση οκτώ λεπτών πριν από την υποβολή των ερωτήσεων. Τριάντα δύο χρόνια αργότερα, το 1992, ο τότε Πρόεδρος Τζωρτζ Μπους έλεγε, απηχώντας τις αλλαγές, ότι οποιαδήποτε απάντηση που θα είχε διάρκεια περισσότερο από δύο λεπτά θα προκάλυπτε την ανία του κοινού.¹⁹ Η τηλεόραση, με άλλα λόγια, έχει προσαρμόσει την πολιτική στη γραμματική της, και έχει μετατρέψει τον πολιτικό λόγο σε θέαμα. Άλλωστε, η ψυχαγωγία είναι ο βασικός λόγος που κάνει πολλούς ανθρώπους να παρακολουθούν τηλεόραση. Ίσως αυτός να είναι ένας λόγος που τους κάνει, ενδεχομένως κατ' ανάγκη παρά από πρόθεση, να παρατηρούν στα τραπέζια των πολιτικών τηλεοπτικών συζητήσεων τους «τηλε-γενείς» πολιτικούς να μοιράζονται το λόγο με ηθοποιούς και τραγουδιστές, εκπροσώπους δηλαδή του θεάματος και της διασκέδασης.

Η επιρροή των μέσων στην πολιτική έχει λάβει διάφορες μορφές. Η απόσπαση του χρόνου από τις πολιτικές δραστηριότητες για να βλέπει κανείς τηλεόραση μπορεί να είναι μια από αυτές τις μορφές. Πιο σημαντική είναι η απόσπαση της προσοχής από τις κομματικές πηγές πληροφόρησης στη μία κατ' επίφασιν αντικειμενική πληροφόρηση που παρέχεται από τα μέσα ενημέρωσης, η οποία παράλληλα ενέχει και μια ψυχαγωγική διάσταση.

Τα πολιτικά κόμματα και οι πολιτικοί πρέπει διαρκώς να αντιδρούν σε κάθε μεταβολή της ροής των πληροφοριών, η οποία επηρεάζεται από τη χρήση των νέων τεχνολογιών. Ο πρώην Πρόεδρος των ΗΠΑ Τζων Κέννεντυ είχε χαρακτηριστικά πει: «Κάθε φορά που εφαρμόζεται μια νέα τεχνολογία, εμείς οι πολιτικοί οφείλουμε να βρούμε τρόπους για να την αντιμετωπίσουμε».²⁰ Ο Κέννεντυ θεωρήθηκε ότι κέρδισε τις εκλογές λόγω της καλής εμφάνισής του στη μικρή οθόνη. Η τηλεόραση για τους πολιτικούς, επισημαίνει ο Ζαν Καζνέβ, «είναι μια δοκιμασία, μια σχολή, μια αποκάλυψη».²¹

Μια σημαντική επίδραση που θεωρείται ότι έχει ασκήσει η τηλε-

19. W.C. McWilliams, «Television and Political Speech; the medium exalts spectacle and slights words», στο *Media Studies*, τόμ. 14, τχ. 1 (2000), σ. 110-115.

20. Αναφέρεται από τον D.F. Linowes, «Political Economy and Public Policy», στο *Vital Speeches*, τόμ. 47 (15 Αυγούστου 1995), σ. 665.

21. Ζ. Καζνέβ, *ό.π.*, σ. 250.

όραση στην πολιτική είναι η αλλαγή του τρόπου της επικοινωνίας των πολιτών με τους ηγέτες τους.²² Τα ΜΜΕ όπως μιμήθηκαν και αντικατέστησαν διάφορες μορφές της δημόσιας ψυχαγωγίας, το ίδιο έκαναν και με τη δημόσια επικοινωνία. Ο 18ος και 19ος αιώνας ήταν οι εποχές των πολιτικών ανδρών που μπορούσαν να ορίσουν τους στόχους των κοινωνιών τους και, πολύ περισσότερο, να τις οδηγήσουν στην επίτευξη αυτών των στόχων. Οι πολιτικοί άνδρες εκείνων των εποχών λέγεται ότι μπορούσαν να το κάνουν αυτό γιατί μάθαιναν από «πρώτο χέρι» τις ανησυχίες των κοινωνιών τους, μέσα από την καθημερινή επικοινωνία με τους συμπολίτες τους, κι όχι βεβαίως με μια επίσκεψη κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, που στις περισσότερες περιπτώσεις γίνεται για χάρη της τηλεοπτικής κάλυψης. Από την άλλη, λέγεται ότι η ανάπτυξη των ΜΜΕ, και ιδιαίτερα της τηλεόρασης, μείωσε σε σημαντικό βαθμό τον έλεγχο των πολιτικών και των κομμάτων στη δημόσια επικοινωνία, με αποτέλεσμα τα κόμματα να χρησιμοποιήσουν τα ΜΜΕ και την τηλεόραση όχι μόνο για την προβολή των θέσεών τους, αλλά και για να παρακινήσουν το κοινό. Άλλωστε και στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, έχει καταγραφεί πολιτικοί να χρησιμοποιούν τα ηλεκτρονικά μέσα για να έρθουν σε επαφή με τους πολίτες.

Γεγονός είναι ότι η αίσθηση της «εξ αποστάσεως οικειότητας» με τους πολιτικούς, που προσφέρει κυρίως η τηλεόραση,²³ ενθαρρύνει τους τελευταίους να τη χρησιμοποιήσουν ακόμα περισσότερο.²⁴ Σε γενικές γραμμές, στην εποχή της τηλεοπτικής εικόνας, οι πολιτικοί γνωρίζουν ότι πρέπει να έχουν μια ελκυστική παρουσία, να μην προκαλούν ανία εκφωνώντας τους μακροσκελείς λόγους του παρελθόντος, και να χρησιμοποιούν «ατάκες» ή φράσεις που να μπορούν να αποτυπωθούν στη μνήμη.²⁵

22. N. Postman, *ό.π.*, σ. 125-141.

23. G.E. Lang - K. Lang, *Politics and Television Re-viewed*, Sage, Beverly Hills 1984, σ. 26. Βλ. επίσης: J.B. Thompson, *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998, σ. 399-400.

24. A. Schlütz, «Entertainers, Experts, or Public Servants? Politician's Self Representation on Television Talk Shows», στο *Political Communication*, τόμ. 12, τχ. 2 (1995), σ. 211-221· D.K. Davis - S.J. Baran, *Mass Communication and Everyday Life: A Perspective on Theory and on Effects*, Belmont, Wadsworth Publishing Company, Καλιφόρνια 1981, σ. 105-106.

25. J. Bieder, «Television Reporting», στο G. Benjamin, (επιμ.), *The Communications Revolution in Politics*, The Academy of Political Science, Νέα Υόρκη 1992, σ. 36-48.

Όπως τονίζει ο McQuail, ο θρίαμβος της λογικής των μέσων σε βάρος της λογικής των πολιτικών βρίσκει την έκφρασή του στο υψηλό ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για τις προσωπικότητες και τις εκλογές που οργανώνονται ως «ένας αγώνας δρόμου», και όχι ως ευκαιρία πληροφόρησης για διάφορα ζητήματα και πολιτικές. Στις μέρες μας, άλλωστε, ελάχιστοι αμφιβάλλουν ότι οι προεκλογικές εκστρατείες έχουν μετατραπεί σε γεγονότα που οι αρμόδιοι τα διαχειρίζονται με επιδέξιο και επαγγελματικό τρόπο, και ότι όλο και περισσότερο αυτές μοιάζουν με διαφήμιση, με δημόσιες σχέσεις ή μάρκετινγκ παρά με παραδοσιακή πολιτική διαδικασία.²⁶ Κοντολογίς, σήμερα, οι πολιτικοί θεσμοί έχουν ιδιαίτερα επηρεαστεί από τη *γραμματική* των μέσων, ειειδή οι πολιτικοί και οι σύμβουλοί τους, ακόμη και οι επικριτές τους, σχεδόν καθημερινά βασίζονται στη γραμματική και το χρονισμό της μαζικής επικοινωνίας.²⁷

2. ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΗΣ

Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές πραγματοποιούνται, όπως αναφέραμε, σταδιακά. Η πρώτη τεχνολογική μεταβολή ή καινοτομία στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας ήταν η έλευση της τηλεόρασης στη δεκαετία του 1960, χωρίς να παραβλέπουμε βέβαια και το ρόλο του ραδιοφώνου σε χώρες όπως οι ΗΠΑ. Οι επιπτώσεις της τηλεόρασης έγιναν ορατές αρκετές δεκαετίες αργότερα, όπως ακριβώς και του ραδιοφώνου.²⁸ Στην Ευρώπη, οι επιπτώσεις των αλλαγών που επέφερε η τηλεόραση άρχισαν να γίνονται αισθητές σταδιακά, αλλά επιτάχθηκαν με την απορύθμιση και εμπορευματοποίηση των τηλεοπτικών συστημάτων από τη δεκαετία του 1980 και μετά.

Αν και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής εισήχθη στη δεκαετία του 1970, μόνον στις μέρες μας οι δυνατότητές του χρησιμοποιούνται σε πολύ μεγάλο βαθμό στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας. Πράγματι, όταν αναφερόμαστε στις αλλαγές που επήλθαν με την

26. D. McQuail, *Εισαγωγή στη θεωρία της μαζικής επικοινωνίας*, (μτφρ.: Σ. Παπαθανασόπουλος), Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σ. 561.

27. Βλ. επίσης: D.L. Altheide - R.P. Snow, *ό.π.*, σ. 82-85.

28. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ, το 1924 έγινε η πρώτη σοβαρή προσπάθεια να καλυφθούν οι εκλογές από τις ραδιοσυχνότητες. Τότε, θεωρήθηκε ότι ο ρόλος του ραδιοφώνου ήταν περιθωριακός. Μια δεκαετία αργότερα, το ραδιόφωνο αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στη διεξαγωγή της αμερικανικής προεκλογικής εκστρατείας. Βλ. McWilliams, *ό.π.*, σ. 111.

είσοδο των ηλεκτρονικών υπολογιστών, θα πρέπει να διακρίνουμε δύο φάσεις. Η πρώτη συνδέεται αποκλειστικά με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή και τις δυνατότητές του να διαχειρίζεται και να επεξεργάζεται χιλιάδες δεδομένα (απαραίτητα κατά την οργάνωση των προεκλογικών εκστρατειών, καθώς και στη δημοσιοποίησή τους). Η δεύτερη φάση είναι όταν ο ηλεκτρονικός υπολογιστής αρχίζει να συγκλίνει με το τηλέφωνο, και η σύγκλιση αυτή παρέχει τη δυνατότητα για αμφίδρομη χρήση στο διαδίκτυο.

Δεν παραβλέπουμε την ύπαρξη και άλλων σημαντικών τεχνολογικών καινοτομιών εκτός από την τηλεόραση και τον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Στο παρόν κείμενο εστιάζουμε στα δύο αυτά μέσα, διότι πιστεύουμε ότι η ευρεία κοινωνική τους χρήση έχει επιφέρει όχι μόνον σημαντικές αλλαγές στη σφαίρα της επικοινωνίας, αλλά κυρίως έχει επηρεάσει σημαντικά το πεδίο της πολιτικής.

Γιατί δίνουμε σημασία στην τεχνολογία ενός μέσου; Γιατί, όπως αναφέραμε, το κάθε μέσο με την τεχνολογία του φέρει τη δική του γραμματική. Η τηλεόραση, για παράδειγμα, είναι καταρχάς ένα τεχνολογικό μέσο που χρειάζεται εξειδικευμένη γνώση για να λειτουργήσει αποτελεσματικά, και προσανατολίζεται στην εκπλήρωση επικοινωνιακών στόχων, όπως είναι η ψυχαγωγία, η ενημέρωση, κλπ. Παρομοίως, ο ηλεκτρονικός υπολογιστής είναι ένα τεχνολογικό μέσο που απαιτεί εξειδικευμένη γνώση για να λειτουργήσει αποτελεσματικά, και χρησιμοποιείται στο πεδίο της επικοινωνίας για την επεξεργασία των στοιχείων.

Βεβαίως, καθένα απ' αυτά τα δύο μέσα με τις αντίστοιχες τεχνολογίες του, όταν χρησιμοποιείται ευρέως, επηρεάζει με διαφορετικό τρόπο το πεδίο της πολιτικής, καθώς διαθέτει τη δική του λογική. Ωστόσο, θεωρούμε ότι αμφότερα παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο επιδρούν στην πολιτική επικοινωνία. Μερικά από αυτά τα χαρακτηριστικά εξαρτώνται από τον ίδιο τον ορισμό της τεχνολογίας τους. Θα εξετάσουμε ορισμένα:²⁹

29. Βλ. σχετικά P. Mancini, «New Frontiers in Political Professionalism», στο *Political Communication*, τόμ. 16, τχ. 3 (1999), σ. 231-245· D.L. Swanson, «The Political-Media Complex at 50. Putting the 1996 Presidential Campaign in Context», στο *American Behavioral Scientist*, τόμ. 40 (1997), σ. 1264-1282· P. Mancini, - D.L. Swanson, «Politics, Media and Modern Democracy: Introduction», στο D.L. Swanson - P. Mancini, (επιμ.), *Politics, Media and Modern Democracy: An International Study of Innovations in Electoral Campaign and their Consequences*, Praeger, Νέα Υόρκη

3. ΕΞΟΜΟΙΩΣΗ

Το ζήτημα της εξομοίωσης ή ομογενοποίησης δεν είναι νέο. Οι νέες τεχνολογίες, η τηλεόραση και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής τείνουν να εξομοιώνουν ή να ομογενοποιούν τον τρόπο παροχής της πολιτικής επικοινωνίας, καθώς και την πολιτική αναμέτρηση σε διάφορες χώρες. Η διαδικασία της εξομοίωσης συνδέεται με το ότι οι νέες τεχνολογίες τείνουν να αποτελέσουν τους βασικούς φορείς της πολιτικής επικοινωνίας, μπολιάζοντας τις προηγούμενες τεχνολογίες και τις προηγούμενες οργανωτικές και επικοινωνιακές δομές. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η εξομοίωση συντελείται σε τρία διαφορετικά επίπεδα.

Πρώτα απ' όλα στο επίπεδο των μηχανισμών. Η τηλεόραση, και γενικά τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, έχουν καταστεί οι κύριοι δίαυλοι για την επαφή με τους ψηφοφόρους υποκαθιστώντας τα προηγούμενα διαπροσωπικά δίκτυα επικοινωνίας που συνδέονταν με την οργάνωση του κόμματος και διάφορα τοπικά επίπεδα. Στις μέρες μας, μετά την τηλεόραση, ο ηλεκτρονικός υπολογιστής και σταδιακά το διαδίκτυο καθίστανται οι πιο βασικές πηγές της ενημέρωσης και της επικοινωνίας.

Το δεύτερο επίπεδο είναι αυτό του περιεχομένου. Καθώς πληθαίνουν οι επικοινωνιακές εκφρές τόσο περισσότερο ομογενοποιείται το περιεχόμενο της πολιτικής επικοινωνίας ώστε να μπορέσει να χρησιμοποιηθεί από αυτές. Ένα παράδειγμα είναι η προσωποποίηση της πολιτικής. Όπως θα σχολιάσουμε παρακάτω, η προσωποποίηση της πολιτικής συνδέεται, όχι βέβαια αποκλειστικά, με την ανάγκη διαμόρφωσης ενός περιεχομένου που να μπορεί να προσελκύσει όσο το δυνατό μεγαλύτερο μέρος του κοινού.

Το τρίτο επίπεδο είναι αυτό που αφορά τις στρατηγικές και πρακτικές της επικοινωνίας. Το πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας αρχίζει να δομείται ακολουθώντας τα μοντέλα επικοινωνίας που έχουν επιβάλει αρχικά η τηλεόραση και αργότερα ο ηλεκτρονικός υπολογιστής. Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα γι' αυτό. Η θεαματική προβολή των κομμάτων στις προεκλογικές εκστρατείες δεν οφείλεται μόνον στις ευρύτερες αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο πε-

1996· M. Scammel, *Designer Politics. How Elections are Won*, Macmillan, Basingstoke 1995· D. Kavangh, *Election Campaigning: The New Marketing of Politics*, Blackwell, Οξφόρδη 1995.

δίο της κοινωνίας, αλλά και στις ανάγκες διάδοσης των αποτελεσμάτων των δημοσκοπήσεων και των διαφημιστικών μηνυμάτων.

Είτε καλούμε αυτή τη διαδικασία «εξαμερικανισμό» ή «αμερικανοποίηση», είτε «εκσυγχρονισμό» και «παγκοσμιοποίηση»,³⁰ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι διαφορές στην πολιτική επικοινωνία επιμέρους χωρών μειώνονται διαρκώς, και όλο και συχνότερα καταγράφουμε κοινά χαρακτηριστικά, τόσο στο επίπεδο του περιεχομένου όσο και στις πρακτικές. Πολλές από αυτές τις πρακτικές πρωτοεμφανίστηκαν στις ΗΠΑ και μετά εφαρμόστηκαν σε πολλές άλλες χώρες του κόσμου, όπως ακριβώς έγινε με την τηλεόραση και τον ηλεκτρονικό υπολογιστή, και τώρα με το διαδίκτυο. Το ίδιο ισχύει και με την τηλεοπτική πολιτική διαφήμιση και τη διάδοση των δημοσκοπήσεων και των exit polls (δημοσκοπήσεις εξόδου). Δεν υποστηρίζουμε πάντως ότι οι διαφορές ανάμεσα στα πολιτικά πεδία σε διαφορετικές χώρες εξαφανίζονται. Ούτε όμως υποστηρίζουμε ότι οι αλλαγές που επήλθαν είναι απλώς επιφανειακές.

Οι νέες τεχνολογίες επηρεάζουν έντονα την πολιτική επικοινωνία σε συνδυασμό βεβαίως με την πολιτικοκοινωνική συγκυρία και τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες μπορούν είτε να επιταχύνουν είτε να επιβραδύνουν τις τεχνολογικές επιρροές. Ένα παράδειγμα είναι οι πολιτικές διαφημίσεις στην Ευρώπη. Σε πολλές χώρες δεν επιτρέπονται, και επομένως οι αλλαγές στην πολιτική επικοινωνία που οφείλονται στην τηλεόραση και τις τηλεοπτικές διαφημίσεις δεν πραγματοποιούνται. Όμως οι απαγορεύσεις αυτές όλο και περισσότερο τείνουν να αποτελούν διεθνώς την εξαίρεση παρά τον κανόνα στη σύγχρονη προεκλογική διαδικασία.

30. Βλ. σχετικά D.L. Swanson - P. Mancini, «Patterns of Modern Electoral Campaigning and their Consequences», στο D.L. Swanson - P. Mancini (επιμ.), *Politics, Media and Modern Democracy: An International Study of Innovations in Electoral Campaign and their Consequences*, Praeger, Νέα Υόρκη 1996· D.L. Swanson, *ό.π.*, σ. 1265-1270· D.L. Swanson, «Modern Communications and Problems of Democracy: Challenges to the Old Order», εισήγηση στο σεμινάριο «Public Opinion and Parliament», Universidad Internacional Menendez Pelayo, Valencia, Ισπανία, 30 Σεπτεμβρίου 1998· Ralph Negrine - Stylianos Papathanassopoulos, «The "Americanization" of Political Communication: A Critique», στο *Press/Politics*, τόμ. 1 τχ. 2 (1996), σ. 45-62· J.R. Gibbins - B. Reimer, *The Politics of Postmodernity: An Introduction to Contemporary Politics and Culture*, Sage, Λονδίνο 1996· B. Barber, «Three Scenarios for the Future of Technology and Strong Democracy», *Political Science Quarterly*, τόμ. 113, τχ. 4 (1999), σ. 573-589, και Margaret Scammel, «Political Marketing: Lessons for Political Science», στο *Political Studies*, τόμ. XLVIII (1999), σ. 718-739.

Αντίθετα, αυτό που συνήθως καταγράφεται στις περισσότερες τουλάχιστον χώρες της Δύσης είναι μια διαδικασία της προσωποποίησης της πολιτικής, η οποία συνδέεται άμεσα με την έκρηξη των τηλεοπτικών μέσων, και κυρίως με την εμπορευματοποίηση και τη δραματοποίηση της ενημέρωσης.

4. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΣΜΟΣ

Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι ο επαγγελματισμός της πολιτικής επικοινωνίας συνδέεται άμεσα με τη λογική του Μέσου. Οι νέες συνθήκες που επιβάλλει η τηλεόραση δημιουργούν την ανάγκη επαγγελματιών για να μπορέσουν τα κόμματα να ανταποκριθούν και να εκμεταλλευτούν τα νέα δεδομένα. Όπως έχει επισημάνει ο Debray, «κάθε νέο μέσο βραχυκυκλώνει την τάξη των διαμεσολαβητών που δημιουργήθηκε από το προηγούμενο». ³¹ Η σύγχρονη ιστορία των δυτικών δημοκρατιών διδάσκει ότι αυτές οι δεξιότητες της πολιτικής επικοινωνίας βρίσκονται εκτός των πολιτικών κομμάτων, τα οποία μετατρέπονται ριζικά από την αυξανόμενη εστίασή τους στις νέες τεχνολογίες. Υπό αυτήν την έννοια, η διαδικασία της καινοτομίας δεν ενδιαφέρει μόνον τη θεωρία της επικοινωνίας, αλλά και την πολιτική επιστήμη και ιδίως τα πολιτικά κόμματα. Ας δούμε μερικά ζητήματα που προκύπτουν:

Καταρχάς πρέπει να ορίσουμε ποιοι είναι αυτοί οι νέοι επαγγελματίες. Διαφέρουν ριζικά από τους πολιτικούς επαγγελματίες του Βέμπερ. ³² Βέβαια, πάντα δίπλα στον κομματικό γραφειοκράτη καταγράφονταν μια σειρά σχέσεις με εξωκομματικούς παράγοντες, ιδίως από το χώρο της διανόησης. Ωστόσο, ο νέος επαγγελματισμός που αναδύεται διαφέρει. Οι νέοι επαγγελματίες μεταφέρουν τις ιδιαίτερες δεξιότητες και τις τεχνικές τους στο κόμμα. Είναι το κόμμα και η πολιτική που προσαρμόζονται σε αυτές τις τεχνικές και δεξιότητες, και όχι το αντίθετο. Τα κόμματα προσφεύγουν, αργά ή γρήγορα, σε ειδικούς συμβούλους για να έχουν καλύτερη «επικοινωνιακή απόδοση», και οι σύμβουλοι ή νέοι επαγγελματίες της πολιτικής με τη σειρά τους μετατρέπονται σταδιακά σε βασικούς παράγοντες των κομμάτων.

31. R. Debray, *Η επιστήμη της επικοινωνίας. Ιδέες γενικής μεσολογίας*, Νέα Σύνορα -Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα 1997, σ. 294.

32. P. Mancini, *ό.π.*, σ. 231-235.

Οι νέοι επαγγελματίες έχουν εντυφήσει σε ιδιαίτερες επικοινωνιακές τεχνικές (δημόσιες σχέσεις, σκηνοθεσία, κλπ.) και διαθέτουν δεξιότητες που αποσκοπούν στη χειραγώγηση της κοινής γνώμης. Η τηλεόραση είναι μια τεχνολογία στις απαιτήσεις της οποίας το κόμμα πρέπει να προσαρμοστεί. Το ίδιο ισχύει για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Εάν προβούμε σε μια σύγκριση ανάμεσα στην πρότερη σχέση των κομμάτων με τους διανοούμενους, τότε θα είναι μια σύγκριση εξαρχής λανθασμένη. Οι διανοούμενοι δεν έφεραν μαζί τους κάποια νέα τεχνολογία. Αυτό που μετέφεραν ήταν η δυνατότητά τους να προσφέρουν ευρύτερες ερμηνείες και συγκεκριμένες πληροφορίες που είτε δεν προέρχονταν καθόλου από τον κόσμο της πολιτικής (ένας καθηγητής πανεπιστημίου παρέμενε ένας καθηγητής πανεπιστημίου χωρίς να μεταφέρει τη δραστηριότητά του στο κόμμα) είτε χρησιμοποιούνταν για την καλύτερη λειτουργία του κόμματος, χωρίς όμως να προκαλούν το μετασχηματισμό του (ο καθηγητής πανεπιστημίου χρησιμοποιούσε τη γνώση του για να βελτιώσει την επίδοση του κόμματος όσο το δυνατόν περισσότερο, χωρίς όμως να είναι σε θέση να την αλλάξει). Αντιθέτως, ο νέος επαγγελματίας διαθέτει μια γνώση που είναι σχεδόν ξένη στην πολιτική. Όταν τα κόμματα βασίζονται σε αυτόν τότε καταγράφονται σημαντικές αλλαγές στη δομή τους.

Μια ακόμη σημαντική διαφορά ανάμεσα στον παλιό και το νέο επαγγελματισμό είναι η απουσία οικονομικής εξάρτησης από το κόμμα. Όπως επισήμανε ο Βέμπερ, ο γραφειοκράτης του κόμματος «ζούσε για και από την πολιτική».³³ Επίσης, η σχέση ενός γραφειοκράτη με ένα συγκεκριμένο ηγέτη ήταν αποκλειστική και διαρκούσε για μια ολόκληρη ζωή.³⁴ Αντίθετα, ο νέος επαγγελματίας της πολιτικής λειτουργεί μέσα σ' ένα περίπλοκο δίκτυο σχέσεων με τον κόσμο της αγοράς, η οποία τον κάνει να εξαρτάται από την πολιτική μόνον μερικώς ή παροδικώς. Σε πολλές περιπτώσεις, ιδίως στις ΗΠΑ, πολιτικοί σύμβουλοι, δημοσιογράφοι και ερευνητές της κοινής γνώμης κερδίζουν τα χρήματά τους από διαφορετικές πηγές και εργάζονται για την πολιτική (δηλαδή τον ηγέτη και το κόμμα του) σε συγκεκριμένες περιόδους. Επίσης, οι νέοι επαγγελματίες της πολιτικής δεν εξαρτώνται αποκλειστικά από ένα πολιτικό κόμμα ή από έναν πολιτικό. Εργάζονται για την αγορά και,

33. M. Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα* (εισαγωγή-μετάφραση: Μ.Γ. Κυπραίος), Παταξήσης, Αθήνα 1988, σ. 105-106.

34. M. Weber, *ό.π.*, σ. 11-113.

επομένως, μπορούν να αλλάξουν πελάτες. Αυτό είναι πολύ συχνότερο φαινόμενο στις ΗΠΑ απ' ό,τι στην Ευρώπη, καθώς τα πολιτικά κόμματα παραμένουν ακόμη ισχυρά, ενώ οι διασυνδέσεις του επαγγελματία με αυτά είναι συνήθως στεγανοποιημένες, περιορίζοντας επομένως σημαντικά τη δυνατότητα «μεταγραφής» σε άλλον εργοδότη-κόμμα.

5. ΕΠΙΡΡΟΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Ο νέος επαγγελματισμός έχει δραματικά τροποποιήσει τις προϋπάρχουσες δομές των κομμάτων, θέτοντας σε κίνηση μια φυγόκεντρο διαδικασία η οποία μεταφέρει λειτουργίες από το εσωτερικό τους στον εξωτερικό επαγγελματικό κόσμο. Αυτό ιδίως έχει να κάνει με τις παρακάτω λειτουργίες:³⁵

- *Εκτελεστική* (παραγωγή τηλεοπτικών διαφημίσεων, έρευνες δημοσκοπήσεων και παραγωγή σελίδων στο Διαδίκτυο).
- *Οργανωτική* (διεύθυνση όλης της προεκλογικής εκστρατείας από πολιτικούς συμβούλους ή από παρόμοια πρόσωπα).
- *Σχεδιασμός της στρατηγικής* (όλο και περισσότερο το καθήκον του σχεδιασμού της στρατηγικής που θα ακολουθήσει μια προεκλογική εκστρατεία επαφίεται στους νέους επαγγελματίες της πολιτικής).

Ο σχεδιασμός της προεκλογικής στρατηγικής κάποτε αποτελούσε αναφαίρετο στοιχείο του εκτελεστικού γραφείου του κόμματος, και η στρατηγική αυτή προσδιοριζόταν μετά από πολλές συζητήσεις σε διάφορα επίπεδα των κομματικών οργάνων. Κατά το παρελθόν, το κόμμα συγκροτούσε και ενίσχυε τη συμβολική του ταυτότητα. Με έναν παρόμοιο τρόπο, η ανάπτυξη των σημερινών «δεξαμενών σκέψης» (think tanks), σταδιακά αλλά μάλλον σταθερά, αποστερούν από το εκτελεστικό γραφείο τη δυνατότητα να χαράξει την κομματική στρατηγική πάνω στα διάφορα πολιτικά ζητήματα, κάτι που κάποτε ήταν η σημαντικότερη αρμοδιότητά του. Η μεταφορά των αρμοδιοτήτων από το κόμμα στους επαγγελματίες συμβούλους έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, ενώ στην Ευρώπη συνεχίζει να έχει τον καθοριστικό ρόλο.

Τούτο οφείλεται, όπως επισημαίνει ο Debray, στο γεγονός ότι

35. P. Mancini, *ό.π.*, σ. 237-238.

«τουλάχιστον ο μισός χρόνος ενός αρχηγού κράτους ή κόμματος δαπανάται για τις ανάγκες “επικοινωνίας” του. Στην Αυλή, ο “σύμβουλος εικόνας” εκτοπίζει από τον πρώτο ρόλο τον ειδικό, τον ιδεολόγο και τον άνθρωπο των γραμμάτων, επειδή απλούστατα ο Ηγεμών τον έχει ανάγκη ανά πάσα στιγμή. Η τεχνογνωσία, ή μάλλον η τεχνογνωσία της καλής αυτοπαρουσίασης, απέβη το πρώτο προσόν του επαγγέλματος».³⁶ Από την άλλη πλευρά, ο σύμβουλος της πολιτικής επικοινωνίας καθίσταται, όπως αναφέραμε, βασικό στήριγμα των πολιτικών ηγετών, καθώς απώτερος στόχος τους είναι να γίνονται πειστικοί. Και τούτο διότι, όπως είναι γνωστόν, στην εποχή της τηλεοπτικής κυριαρχίας η πολιτική έχει να κάνει λιγότερο με την ηθική και περισσότερο με τον τρόπο παρουσίασής της, ενώ παράλληλα ο πολιτικός δεν καλείται να είναι, αλλά να «φαίνεται» κατάλληλος. Στην εποχή όπου οι εικόνες καθορίζουν όλο και περισσότερο την πολιτική, ο Debray επισημαίνει ότι αποδυναμώνονται οι «νόμιμα εκλεγμένοι εκπρόσωποι του κυρίαρχου λαού προς όφελος των “μεντιοκρατών” και των “μηχανικών της εικόνας”, μη εκλεγμένων, που στο εξής διεκδικούν από τους εντολοδόχους του λαού να καθορίζουν την ημερήσια διάταξη των εθνικών συζητήσεων».³⁷

Ο μετασχηματισμός από το μαζικό στο εκλογικό/επαγγελματικό κόμμα οδηγεί σε μια οργάνωση που λειτουργεί ουσιαστικά με συντονιστικό τρόπο. Ο νέος μηχανισμός του κόμματος (ή ακόμη καλύτερα το κόμμα του μέλλοντος) είναι ένας «ελαφρύς μηχανισμός» που στην ουσία έρχεται σε αλληλόδραση με μια σειρά παράγοντες που σχεδιάζουν τη στρατηγική του κόμματος:³⁸

Πρώτον, με εκείνους που εμπλέκονται με τη διοίκηση και τη διακυβέρνηση (οι πιο παραδοσιακές φιγούρες του πολιτικού επαγγελματισμού που έχουν αποκτήσει ή αποκτούν εμπειρία στη διοίκηση και τη διακυβέρνηση).

Δεύτερον, με εκείνους που αντιπροσωπεύουν τους νέους επαγγελματίες, οι οποίοι δεν ανήκουν απαραίτητα στον κομματικό μηχανισμό, αλλά οι δεξιότητές τους κρίνονται αξιόπιστες, κυρίως στις προεκλογικές εκστρατείες.

Τρίτον, με τα *think tanks*, τα οποία με τις μελέτες τους συνδράμουν στη χάραξη της στρατηγικής του κόμματος. Σ' αυτό το κόμμα, η

36. R. Debray, *ό.π.*, σ. 460.

37. R. Debray, *ό.π.*, σ. 465.

38. P. Mancini, *ό.π.*, σ. 240-243.

συμβολή των άμισθων, των εθελοντών και των μελών σταδιακά αντικαθίσταται από νέες τεχνολογίες και νέους επαγγελματίες.

Από την άλλη πλευρά, ο επικοινωνιακός προσανατολισμός των κομμάτων έχει επηρεάσει και τα οικονομικά τους. Ο David Farrel έχει επισημάνει το μετασχηματισμό της προεκλογικής εκστρατείας από μια διαδικασία «εντάσεως εργασίας» (campaign labor intensive) σε μια διαδικασία εντάσεως κεφαλαίου (campaign capital intensive).³⁹ Οι παραδοσιακές προεκλογικές εκστρατείες βασιζόνταν συνήθως στη δωρεάν συμβολή των ενεργών στελεχών και μελών του κόμματος, τα οποία αναλάμβαναν όλες τις σχετικές εργασίες που απαιτούνταν κατά την προεκλογική περίοδο, καθώς και τη δημόσια επικοινωνία των κομμάτων. Και τούτο διότι η δραστηριοποίηση των κομμάτων έπαιξε έναν κεντρικό ρόλο στην εκλογική διαδικασία, όχι μόνον στη συγκέντρωση χρημάτων, αλλά και στη χρησιμοποίηση εθελοντών-οπαδών προκειμένου να πείσουν τους πολίτες να τα ψηφίσουν. Τα κόμματα παρείχαν την «ιδεολογική και πολιτική συνεκτική ουσία» η οποία συνένωνε τους οπαδούς και τους φιλικά προσκείμενους πολίτες. Έτσι, τα κόμματα όχι μόνο προσέφεραν στους ανθρώπους κάποιο λόγο για τη συμμετοχή τους στις πολιτικές διαδικασίες, αλλά και τους εξασφάλιζαν με αυτόν τον τρόπο κάτι στο οποίο θα μπορούσαν να πιστεύουν.⁴⁰ Ένα παράδειγμα είναι η διανομή των εφημερίδων της Αριστεράς στους δρόμους και τους σταθμούς του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου και αλλού. Τα μέλη του κόμματος εθελοντικά αναλάμβαναν τη διακίνηση των εφημερίδων, και επιπλέον κινητοποιούνταν για να πείσουν τους συμπαθούντες να ψηφίσουν το κόμμα τους στις εκλογές.

Πριν από την έλευση της ιδιωτικής τηλεόρασης, οι μηχανισμοί της προπαγάνδας, οι αφίσες και τα φυλλάδια ήταν σε σχετικά λογικό κόστος για τα κόμματα. Η δημόσια τηλεόραση προσέφερε δωρεάν χρόνο στα κόμματα για τη δημόσια επικοινωνία τους. Η έλευση των ιδιωτικών καναλιών και η επακόλουθη αναδιάρθρωση του επικοινωνιακού συστήματος άλλαξε πλήρως την προηγούμενη κα-

39. D. Farrel, «Campaigns Strategies and Tactics», στο L. Le Duc - R. Niemi - P. Norris (επιμ.), *Comparing Democracies*, Sage, Thousands Oaks-Λονδίνο-Νέο Δελχί 1996, σ. 160-183.

40. Βλ. D.L. Swanson, «The Political Media Complex», στο *Communication Monographs*, τόμ. 59 (1992), σ. 397-400· D.H. Everson, «The Decline of Political Parties», στο G. Benjamin (επιμ.), *The Communications Revolution in Politics*, The Academy of Political Science, Νέα Υόρκη 1992, σ. 49-60.

τάσταση, εισάγοντας την προεκλογική εκστρατεία που βασίζεται κυρίως στα χρήματα. Στις μέρες μας, ένα μεγάλο μέρος των προεκλογικών δαπανών προσανατολίζεται στις τηλεοπτικές διαφημίσεις των κομμάτων, αυξάνοντας θεαματικά το κόστος. Ακόμη, δαπανηρές εκδηλώσεις πρέπει να διοργανωθούν για να προσελκύσουν την προσοχή των ΜΜΕ. Επίσης, στις μέρες μας, η οργάνωση των κομμάτων δε βασίζεται μόνο στα μέλη, όπως παλαιότερα, αλλά και στις μηχανές, τόσο όσον αφορά τον τεχνολογικό εξοπλισμό, όσο και τον λογισμικό. Το διαδίκτυο, η διάχυση των δημοσκοπήσεων, όλα αποτελούν νέες δαπάνες για τα κόμματα.

6. ΝΕΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ

Υποστηρίζεται ότι η χρήση των νέων τεχνολογιών θα οδηγήσει σε μια πιο άμεση ηλεκτρονική δημοκρατία.⁴¹ Με άλλα λόγια, οι πολίτες θα καταστούν περισσότερο ενήμεροι, θα ελέγχουν αποτελεσματικότερα τους πολιτικούς εντολοδόχους τους, και έτσι οι τελευταίοι θα λαμβάνουν περισσότερο υπόψη τους τις απόψεις των ψηφοφόρων τους. Κάτι τέτοιο φαίνεται μάλλον δύσκολο να επιτευχθεί, καθώς, αφενός, είναι σχεδόν πρακτικά αδύνατο να συσχεφθούν οι μεγάλες μάζες και, αφετέρου, οι νέες τεχνολογίες, όπως το διαδίκτυο, δεν οδηγούν σε τέτοια κατάσταση. Στη μελέτη του ο Richard Davis επιβεβαιώνει ότι «αυτοί που επωφελούνται κυρίως από το διαδίκτυο, μεταξύ των μελών του εκλογικού σώματος είναι εκείνοι που ενδιαφέρονται για την πολιτική. Έχουν περισσότερες πληροφορίες για τους υποψηφίους και τις προεκλογικές εκστρατείες».⁴² Η διαπίστωση ετούτη έρχεται σε πλήρη αντιπαράθεση όσον αφορά τον ενθουσιασμό για τις δυνατότητες του διαδικτύου.

Μια πρώτη διαφοροποίηση είναι εμφανής ανάμεσα στην τηλεόραση, που αντιμετωπίζει τα μέλη του κοινού ως μάζα, και το διαδίκτυο, το οποίο ενδεχομένως θα είναι το μέσο που στα επόμενα χρόνια θα προσεγγίζει τα μέλη του κοινού σε ατομικό επίπεδο. Εάν όντως ισχύει αυτό που επισημαίνει στη μελέτη του ο Davis, τότε προφανώς εγείρονται σημαντικά προβλήματα όσον αφορά τις ενκαιρίες που το διαδίκτυο δημιουργεί ή, ακριβέστερα, ενισχύο-

41. A. Τόφλερ, *Το Τρίτο Κύμα*, Κάκτος, Αθήνα 1982, σ. 485-502.

42. R. Davis, *The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Political System*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999, σ. 119.

νται οι κοινωνικές και οικονομικές διαφορές και ανισότητες μεταξύ των μελών του κοινού.

Ακόμη μεγαλύτερη διαφοροποίηση προκαλείται με τις νέες τεχνολογίες της πληροφορικής, οι οποίες:

Πρώτον, θα διευκολύνουν, όπως ήδη κάνουν, τον προσδιορισμό του περιεχομένου των μηνυμάτων ανάλογα με τα μέλη του κοινού στα οποία απευθύνονται.

Δεύτερον, θα προσφέρουν τη δυνατότητα ενός πλουραλισμού των επικοινωνιακών μέσων (ηλεκτρονική έκδοση, κλπ.) διαμέσου των οποίων διαφορετικά τμήματα του κοινού μπορούν να προσεγγιστούν με ακόμη χαμηλότερο κόστος. Πριν από την έλευση του ηλεκτρονικού υπολογιστή, η δυνατότητα επιλογής και στόχευσης επιμέρους τμημάτων του κοινού περιοριζόταν σημαντικά, καθώς δεν ήταν μόνο τεχνικά δύσκολη, αλλά και πολύ δαπανηρή.

Η διαφοροποίηση είναι ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού που οι Blumler και Kavanagh ορίζουν ως «η τρίτη περίοδος της πολιτικής επικοινωνίας», μια περίοδος η οποία χαρακτηρίζεται από «τον πολλαπλασιασμό των βασικών μέσων επικοινωνίας, το πλήθος των επικοινωνιακών εκρωών, από μια πανταχού παρουσία των μέσων και την ταχύτητα αποστολής των μηνυμάτων τους».⁴³ Αυτή η κατάσταση στο επικοινωνιακό πεδίο επιτείνεται όλο και περισσότερο.

7. ΝΕΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΡΡΟΗΣ

Οι μετασηματισμοί που προκαλούνται από την ευρεία χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή φαίνεται να έχουν μια παρόμοια ή κοινή κατεύθυνση με αυτούς που προκαλούνται από την τηλεόραση. Και τούτο διότι ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, όπως και η τηλεόραση, σταδιακά μετατρέπει τους πολίτες-ψηφοφόρους από ενεργά υποκείμενα της πολιτικής διαδικασίας σε θεατές ενός δράματος που εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια τους. Αντίστοιχη επιρροή τείνει να έχει και το διαδίκτυο για το ευρύτερο κοινό.⁴⁴

Πολλοί θεωρούν το διαδίκτυο, και γενικότερα τις νέες αμφίδρομες τεχνολογίες, ως ένα μέσο που προσφέρει μεγαλύτερες δυ-

43. J. Blumler - D. Kavanagh, «The Third Age of Political Communication: Influences and Features», στο *Political Communication*, τόμ. 16, τχ. 3 (1999), σ. 209-230.

44. R. Davis, *ό.π.*, σ. 172.

νατότητες χειραφέτησης. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, ο «ψηφιακός πολίτης» ή «η ηλεκτρονική αθηναϊκή δημοκρατία»⁴⁵ θα μπορούσαν να είναι τα στοιχεία της νέας δημοκρατίας. Βέβαια κάτι τέτοιο δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο εγγύς μέλλον. Το διαδικτυο όντως προσφέρει αμφίδρομες υπηρεσίες με τη χρήση των οποίων μπορεί να αποκτηθεί η πληροφορία. Έτσι, τα μέσα αυτά μπορούν να συμβάλλουν στη διαμόρφωση του «ενημερωμένου πολίτη». Όμως, τούτο δε σημαίνει ότι, τουλάχιστον στο εγγύς μέλλον, το διαδίκτυο θα συμβάλει στην πιο ενεργό συμμετοχή των πολιτών. Στην πράξη, το διαδίκτυο έχει όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να οδηγήσουν σε μια σταδιακή εξατομίκευση της κοινωνίας, μια διαδικασία που έχει ήδη αρχίσει με την τηλεόραση. Όπως έχει σημειώσει ο Debray, «η τηλεόραση είναι ένα βοναπαρτιστικού τύπου μέσο, γιατί βάζει έναν εξατομικευμένο λαό που του έκλεψαν τους μεσάζοντές του αντιμέτωπο με έναν αρχηγό που του μιλάει κατάματα και σε κοντινό πλάνο».⁴⁶ Στην ουσία, η τηλεόραση διευκολύνει την έλευση αυτού που ο Meyhew αποκαλεί «το νέο κοινό» (the new public), όπου οι επικοινωνιακές ανταλλαγές μειώνονται στο ελάχιστο, και όλα διευθύνονται και διαχειρίζονται από μια «αυτόνομη ρητορική της παρουσίας».⁴⁷

Υπό αυτή την έννοια, τόσο η τηλεόραση, όσο και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής μειώνουν σε σημαντικό βαθμό το επίπεδο της πολιτικής συμμετοχής με δύο τρόπους: 1) η συμβολή των ενεργών στελεχών στο κόμμα έχει υποβαθμιστεί και υπολειτουργεί· 2) η λογική της τεχνολογίας (τηλεόραση και υπολογιστής) φαίνεται κυρίως να υποβάλλει στον πολίτη το ρόλο του παθητικού θεατή.

Βέβαια, υπάρχει και η αισιόδοξη οπτική. Στο μέλλον, οι νέες αμφίδρομες τεχνολογίες που συνδέονται με την πληροφορική μπορεί να αναστρέψουν αυτή τη διαδικασία που ξεκίνησε με την τηλεόραση. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το διαδίκτυο μπορεί, όπως ήδη το κάνει, όχι μόνον να συμβάλλει στη δημιουργία του ενημερωμένου πολίτη, αλλά και ενός πολίτη που θα έχει στη διάθεσή του ένα ακόμη μεγαλύτερο αριθμό μέσων για να ελέγχει τις πράξεις των κυβερνήσεων και των αντιπροσώπων του. Ένα πρόσφατο παράδειγμα είναι οι ταυτόχρονες διαδηλώσεις στο Σιάτλ και το Λονδίνο ενάντια στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Παγκόσμια

45. L. Grossman, *The Electronic Republic*, Penguin, Νέα Υόρκη 1995.

46. R. Debray, *ό.π.*, σ. 433.

47. L. Meyhew, *The New Public*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1997, σ. 6.

Τράπεζα, στα τέλη του 1999. Οι διαδηλώσεις αυτές σε τόσο απόμακρες μεταξύ τους περιοχές οργανώθηκαν μέσα από το διαδίκτυο – οι διαδηλωτές έχουν τη δική τους ιστοσελίδα «a16.org» όπου εκφράζουν τις αντιρρήσεις τους. Οι κινητοποιήσεις αυτές δε θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς τις δυνατότητες που προσφέρει το διαδίκτυο, και η δυνατότητα οργάνωσης παρόμοιων εκδηλώσεων είναι πραγματικά όχι μόνον καινοφανής, αλλά και εκπληκτική. Οι ευκαιρίες λοιπόν που προσφέρονται από τις νέες τεχνολογίες θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν σε μια μορφή «άμεσης δημοκρατίας». Ωστόσο, το διαδίκτυο, όπως προαναφέραμε, λειτουργεί κατά έναν παράξενο τρόπο. Ο όγκος των διαθέσιμων πληροφοριών πολιτικού περιεχομένου χαρακτηρίζεται κυρίως από την ποσότητα παρά την ποιότητά του. Ένα πιθανό αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι η ανάδυση μιας νέας ελίτ, η οποία θα μπορεί να ταξινομεί αυτές τις πληροφορίες και κατ' επέκτασιν να τις διαχειρίζεται, και γιατί όχι προς ίδιον όφελος.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Νέες αλλαγές θα επέλθουν στα επικοινωνιακά συστήματα. Αυτές οι αλλαγές μπορεί να έχουν σημαντικές επιπτώσεις όσον αφορά την πολιτική ενημέρωση των πολιτών. Ως γνωστόν, τα Μέσα και η τεχνολογία της επικοινωνίας αναπτύσσονται με ταχύτητα. Αυτό σημαίνει ότι σχεδόν σε κάθε χώρα το κοινό έχει περισσότερες επικοινωνιακές επιλογές σε σύγκριση με το παρελθόν. Στο μέλλον, είναι λιγότερο πιθανό ότι η τηλεόραση θα κυριαρχεί στην αγορά και θα αποτελεί το μέσο διάδοσης πληροφοριών για το σύνολο του κοινού. Αντίθετα, το κοινό όλο και περισσότερο θα κατακερματίζεται σε μικρότερες ομάδες που θα παρακολουθούν πολλά διαφορετικά Μέσα. Αυτή η τάση είναι ήδη εμφανής σε πολλές χώρες, και μπορούμε να αρχίσουμε να βλέπουμε κάποιες επιπτώσεις της.⁴⁸

Η παραδοσιακή τηλεόραση αγωνίζεται να διατηρήσει το κοινό της. Στις ΗΠΑ, η ανάπτυξη της καλωδιακής τηλεόρασης είχε ως συ-

48. Ο Debray σημειώνει ότι «η κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι ένα καθεστώς όπου οι αποφάσεις παίρνονται με δημόσια συζήτηση, η δημοκρατία των Μέσων είναι ένα καθεστώς όπου οι αποφάσεις παίρνονται τότε με μια εκδήλωση του κοινού, τότε με ατομική προσφορά, αλληλένδετες και οι δύο κάτω από το σύνδρομο του σύντομου χρόνου». (R. Debray, *ό.π.*, σ. 434).

νέπεια η μέση οικογένεια να μπορεί τώρα να λαμβάνει πενήντα διαφορετικά τηλεοπτικά κανάλια, ασχέτως του περιεχομένου τους. Το αποτέλεσμα είναι τα μεγάλα εθνικής εμβέλειας επίγεια τηλεοπτικά δίκτυα και τα δελτία ειδήσεών τους να χάνουν σταθερά θεατές, οι οποίοι στρέφονται σε εναλλακτικές λύσεις. Αντίστοιχη κατάσταση αναμένεται με την ευρεία χρήση της ψηφιακής τηλεόρασης στο μέλλον. Από την άλλη πλευρά, λόγω της αύξησης του ανταγωνισμού και του πλήθους των καναλιών που λειτουργούν στο πεδίο, οι τηλεοπτικοί φορείς, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν το κοινό τους, υιοθετούν έναν τρόπο πολιτικής δημοσιογραφίας που θεωρείται περισσότερο ελκυστικός και ενδιαφέρων για το ευρύ κοινό. Αυτό περιγράφεται πολλές φορές ως «ενημερω-ψυχαγωγία», ένας τρόπος δηλαδή, εισαγωγής των τεχνικών της διασκέδασης, όπως το δράμα, η σύγκρουση και η εξατομίκευση, στην παραδοσιακή ειδησεογραφία. Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε μείωση των σοβαρών πολιτικών ρεπορτάζ που προσφέρονται και η αντικατάστασή τους από ειδήσεις αστυνομικού κυρίως περιεχομένου.

Στον τομέα της πολιτικής, αυτή η τάση έχει ως αποτέλεσμα να θολώνουν οι παραδοσιακές διακρίσεις ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο, και οι πολιτικοί να παρουσιάζονται στα μάτια του κοινού ως κινηματογραφικοί αστέρες. Οι πολιτικοί βεβαίως δεν μπορούν παρά να προσαρμολοστούν, και μάλιστα πλήρως, σε αυτή τη διαδικασία για να τύχουν της μεγαλύτερης προσοχής των Μέσων. Δεν είναι τυχαίο ότι τα κόμματα σε πολλές χώρες επιδιώκουν την προσέλκυση και υποστήριξη διασημοτήτων προκειμένου να επηρεάσουν το κοινό, κατά τον ίδιο περίπου τρόπο που ένας δημοφιλής ηθοποιός διαφημίζει ένα αναψυκτικό, ένα άρωμα κολόνας ή ένα μωσχασάπουνο.

Σε ποιο βαθμό τα πράγματα θα αλλάξουν λόγω της ανάπτυξης των νέων μέσων και κυρίως του διαδικτύου; Γεγονός είναι ότι το διαδικτυο αναπτύσσεται ταχύτατα, προσφέροντας ευκαιρίες στα μικρά Μέσα να απευθυνθούν στο εθνικό και διεθνές κοινό. Το ποσοστό των πολιτών στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ που λαμβάνει τις ειδήσεις μέσα από το διαδικτυο υπερτριπλασιάστηκε τα τελευταία χρόνια. Βέβαια, η «κυβερνοπολιτική» βρίσκεται πολύ μακριά, προς το παρόν. Ακόμη και στις ΗΠΑ, στην πράξη δε γνωρίζουν εάν μια προεκλογική καμπάνια διαμέσου των νέων μέσων λειτουργεί σωστά, εάν έχει απόδοση κ.ο.κ. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι δε θα έχει

επιπτώσεις αργότερα. Το ίδιο άλλωστε συνέβη με το ραδιόφωνο και την τηλεόραση.

Σε ποιο βαθμό θα αλλάξει ο ρόλος της τηλεόρασης με την έλευση των νέων μέσων είναι κάτι που ακόμη και στις χώρες που έχουν πιο προωθημένα επικοινωνιακά συστήματα δεν μπορεί να ειπωθεί. Μπορεί ο ρόλος της τηλεόρασης να υποβαθμιστεί, μπορεί όμως και να αυξηθεί ακόμη περισσότερο. Το βέβαιο είναι ότι δε θα παραμείνει ο ίδιος.

Στο ψηφιακό μέλλον, το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ότι τα πολιτικά κόμματα δε θα μπορούν να απευθυνθούν σε ένα ενιαίο και μαζικό κοινό. Η ύπαρξη περισσότερων εναλλακτικών επικοινωνιακών προσφορών στο πεδίο σημαίνει ότι τα άτομα θα μπορούν να καθορίζουν το προσωπικό τους ενημερωτικό περιβάλλον επιλέγοντας μόνο υλικό που τους ενδιαφέρει, φτάνοντας έως το σημείο να έχει «αυτοαποκλειστεί» από την πολιτική ενημέρωση. Αν αυτό συμβεί, τότε εγείρεται ένα σοβαρό ζήτημα όσον αφορά την ίδια την αποτελεσματική λειτουργία της δημοκρατίας. Και τούτο διότι, όλες οι θεωρίες για τη δημοκρατία και την πολιτική επικοινωνία προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός μαζικού κοινού και μιας συναντίληψης του δημοσίου συμφέροντος. Έτσι, είναι πολύ πιθανόν να χρειαστεί επανεξέταση της δημοκρατίας και της επικοινωνίας στο νέο και περισσότερο κατακερματισμένο επικοινωνιακό περιβάλλον.⁴⁹

49. W. Russel Neuman, «Political Communications Infrastructure», στο *Annals, AAPSS*, τχ. 536 (1996), σ. 9-21.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται, βάσει δειγματοληπτικής έρευνας, μια πρώτη συστηματική καταγραφή και ερμηνεία των πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων των φοιτητών και της σχέσης τους με τα ΜΜΕ. Επίσης, εξετάζεται η συσχέτιση ορισμένων βασικών παραμέτρων της πολιτικής τους κουλτούρας, όπως η πολιτική δυσαρέσκεια και η ικανοποίηση από τη δημοκρατία, με την από μέρους τους χρήση και αξιολόγηση των μέσων ενημέρωσης, ώστε να αναδειχθούν οι όποιες ιδιαιτερότητες της κοινωνικής κατηγορίας «φοιτητές».

Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προέκυψε ότι οι φοιτητές επιδεικνύουν σχετικά μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την πολιτική σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό, διακατέχονται από αποξένωση, πολιτικό κυνισμό και αναρμοδιότητα περί την πολιτική. Αν και καταφέρονται αρνητικά για τα κόμματα και τις φοιτητικές παρατάξεις, ένας στους τρεις δηλώνει ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας στη χώρα. Η υψηλή τηλεθέαση δε σχετίζεται με το ενδιαφέρον για την πολιτική· συσχετίζεται όμως με την αυξημένη ικανοποίηση από τη δημοκρατία και την περιορισμένη αίσθηση πολιτικής αρμοδιότητας, ένδειξη ότι συμβάλλει στη θεαματικοποίηση του πολιτικού γίγνεσθαι και στην αδρανοποίηση των πολιτών-τηλεθεατών. Τέλος, ορισμένες τάσεις αρνητισμού κι αποξένωσης προϋπάρχουν και λειτουργούν ανεξάρτητα από την έκθεση στην τηλεοπτική και έντυπη ειδησεογραφία.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν μετά το 1985 άρχισαν συστηματικές έρευνες πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι εκτός από την ανάλυση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας σε εθνικό επίπεδο επιστημάν-

* Αναπληρωτής καθηγητής στο τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Λέκτορας στο τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

θηκε η ανάγκη διεξαγωγής ερευνών και σε επίπεδο πολιτικής υπο-κουλτούρας,¹ οι φοιτητές δεν είχαν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ανάλυσης.² Αυτό οφείλεται, αφενός, στη μεγάλη κάμψη του φοιτητικού κινήματος μετά το 1986-87 και στην περιορισμένη επίδρασή του στα τεκταινόμενα της κεντρικής πολιτικής σκηνής, αφετέρου, στο γεγονός ότι ο φοιτητικός πληθυσμός είναι ιδιαίτερα μεταβατικός και αριθμητικά περιορισμένος ως κοινωνική κατηγορία, οι βασικές πολιτικές αντιλήψεις της οποίας διαμορφώνονται νωρίτερα, κατά την παιδική και εφηβική ηλικία.³

Όπως και να έχει πάντως, η σταδιακή μείωση της συμμετοχής στις φοιτητικές εκλογές και η αποδυνάμωση των φοιτητικών κινητοποιήσεων, προπαντός μετά τη δεκαετία του 1990, θεωρήθηκαν ενδείξεις σοβαρής αποπολιτικοποίησης και επακόλουθο της γενικότερης κρίσης αντιπροσώπευσης και απαξίωσης της πολιτικής, που εκδηλώνεται όχι μόνο στην Ελλάδα του τέλους της μεταπολίτευσης, αλλά και σε πολλές άλλες χώρες.

Με βάση την υπόθεση ότι η δυστροπία των φοιτητών/τριών που παρατηρείται κατά την τελευταία δεκαετία, απέναντι στις παρατάξεις αλλά και σε ποικίλους θεσμούς του δημόσιου βίου, δεν αντιπροσωπεύει πιστά τις απόψεις και τις προδιαθέσεις των νέων αυτών για την πολιτική ως αξία, για το πολιτικό σύστημα και το πολιτικό προσωπικό, αναλάβαμε τη διεξαγωγή σχετικής δειγματοληπτικής έρευνας η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Επιτροπή Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στην έρευνα επιχειρήθηκε η καταγραφή των πολιτικών χαρακτηριστικών των φοιτητών/τριών, καθώς και ο προσδιορισμός των κυριότερων παραμέτρων που συμβάλλουν στη διαμόρφωσή τους.

1. Βλ. ενδεικτικά Νίκος Δεμερτζής, «Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Θεωρητικά και ερευνητικά ζητήματα», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 7-39.

2. Βεβαίως στο διάστημα αυτό εμφανίστηκαν στον Τύπο ποικίλες σφυγμομετρήσεις του φοιτητικού πληθυσμού, με αφορμή σχεδόν πάντα τις φοιτητικές εκλογές. Στα περισσότερα δημοσιεύματα, στα ρεπορτάζ με τις προβλέψεις και τα κομματικά επινίκια, επαναλαμβάνονταν στερεοτυπικά πένθημα σχόλια για τη «χαμένη γενιά της μεταπολίτευσης». Βλ. ενδεικτικά, έρευνα των *Νέων*, 26, 27 και 28 Σεπτεμβρίου 1988, και του *Οικονομικού Ταχυδρόμου*, 1.7.92.

3. Ίσως για το λόγο αυτό κυρίως η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα αφιέρωσε μεγάλο μέρος της έρευνάς της στη διαχρονική μελέτη της πολιτικής φυσιολογίας των εφήβων. Βλ. σχετικά *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, εκδ. Gutenberg. Αθήνα 1987, και «Οι έφηβοι της αλλαγής», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80 (1991), σ. 41-69.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ - ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ο «πληθυσμός» στον οποίο αναφέρεται η έρευνα αποτελείται από τους 50.000 ενεργούς ή σχεδόν ενεργούς φοιτητές/τριες όλων των ΑΕΙ της Αθήνας και του Πειραιά. Τα στοιχεία τα σχετικά με τη σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού προέρχονται από τους επίσημους πίνακες της Ανωτάτης Εκπαίδευσης του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, στους οποίους κατανέμονται ανά εκπαιδευτικό ίδρυμα, ανά σχολές και τμήματα γνωστικών αντικειμένων, και ανά φύλο. Από τον πληθυσμό αυτό επελέγη ένα στατιστικά αντιπροσωπευτικό δείγμα 480 ατόμων ως εξής:⁴ Αρχικά, βάσει της μεθόδου δειγματοληψίας κατά στρώματα, με κριτήριο τον αριθμό φοιτητών ανά ΑΕΙ. Στη συνέχεια, επελέγησαν τα γνωστικά αντικείμενα των διαφόρων τμημάτων, με κριτήριο την καλύτερη δυνατή κάλυψη των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων για τις θετικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Τέλος, σχετικά με την αντιπροσώπευση των δύο φύλων, υιοθετήθηκε η δειγματοληψία ποσοτώσεων, ώστε να τηρηθεί η αναλογία του πληθυσμού ως προς το φύλο των φοιτητών.

Σύμφωνα με το σχεδιασμό της έρευνας, η δειγματοληπτική συλλογή των στοιχείων έγινε με χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, το οποίο εφαρμόστηκε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από φοιτητές του Τμήματος ΕΜΜΕ στους οικείους πανεπιστημιακούς χώρους των φοιτητών του δείγματος, τον Μάιο του 1997. Μετά τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού δημιουργήθηκε ένα ηλεκτρονικό αρχείο των δεδομένων της έρευνας, των οποίων ο έλεγχος και η στατιστική επεξεργασία και ανάλυση έγιναν με τη χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS. Ειδικά μεθοδολογικά ζητήματα (κατασκευή δεικτών και τυπολογιών), τα οποία διευκολύνουν την κατανόηση της ανάλυσης που ακολουθεί, διευκρινίζονται στο παράρτημα, στο τέλος του κειμένου.

4. Βλ. σχετικά, W.G. Cochran, *Sampling Techniques*, 3η έκδ., John Wiley & Sons, 1977.

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ - ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στις παρακάτω σελίδες παρουσιάζονται και αναλύονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από το συσχετισμό των διαφόρων μεταβλητών. Βασικοί άξονες είναι: α) η σχέση των φοιτητών/τριών με την πολιτική εν γένει· β) η σχέση και οι στάσεις τους απέναντι στα ΜΜΕ· γ) η συσχέτιση ορισμένων μεταβλητών της πολιτικής τους κουλτούρας (π.χ. πολιτική δυσανεμία, ικανοποίηση από τη δημοκρατία, κλπ.) με την από μέρους τους χρήση και αξιολόγηση των μέσων ενημέρωσης.

Κατά την ανάλυση των ευρημάτων, όπου αυτό ήταν εφικτό, έγινε σύγκριση των τιμών διαφόρων μεταβλητών που αφορούν τους φοιτητές με αντίστοιχες ή παρόμοιες μεταβλητές από έρευνες για τη νεολαία και τον γενικό πληθυσμό. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιχειρήθηκε να αναδειχθούν οι όποιες ιδιαιτερότητες της κοινωνικής κατηγορίας «φοιτητές».

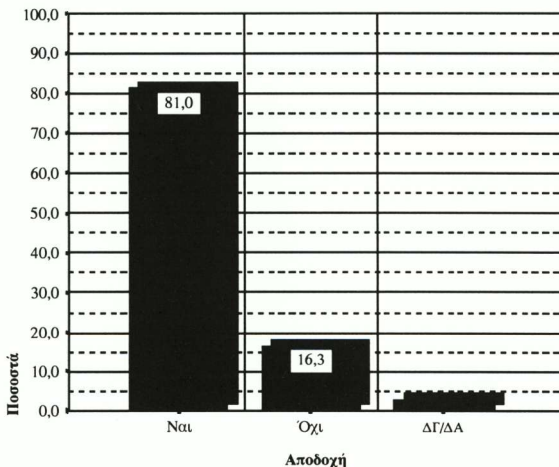
4. ΑΡΙΣΤΕΡΑ-ΔΕΞΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ, ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΤΙΣ ΦΟΙΤΗΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Σε αρκετές χώρες, χρόνια τώρα και κυρίως μετά το 1989, για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού η διαίρεση Αριστεράς-Δεξιάς έχει χάσει μέρος της σημασίας της. Εδώ και μία πενταετία, στην Ελλάδα, γύρω στο 7-10% του πληθυσμού είτε δεν απαντά λόγω άγνοιας ή αδυναμίας, είτε αρνείται συνειδητά να αυτοτοποθετηθεί στη συνήθη 10βάθμια κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς που χρησιμοποιείται σε έρευνες πολιτικής κουλτούρας και κοινής γνώμης (όπου 1=άκρο Αριστερά και 10=άκρο Δεξιά). Για αρκετούς από τους υπόλοιπους, το ακριβές νόημα της εν λόγω διαίρεσης παραμένει αμφίσημο, παρ' όλη τη σχεδόν παγιωμένη σύγκλιση στο κέντρο (ή ίσως εξαιτίας της). Στην έρευνά μας, το 16,3% των φοιτητών/τριών απορρίπτει την κλίμακα αυτή,⁵ ποσοστό 2,7% αποφεύγει να αυτοτοποθετηθεί, ενώ οι υπόλοιποι/ες τοποθετούν τον εαυτό τους κυρίως στο κέντρο, με περίπου ισόροπη κατανομή ένθεν και ένθεν, και με τη μέση τιμή να κυμαίνεται στο 5,2.

5. Σε πρόσφατη έρευνα της V.PRC (1997), το αντίστοιχο ποσοστό στη νεολαία ηλικίας 15-29 ετών είναι 15%.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Αποδοχή της κλίμακας Αριστεράς-Δεξιάς

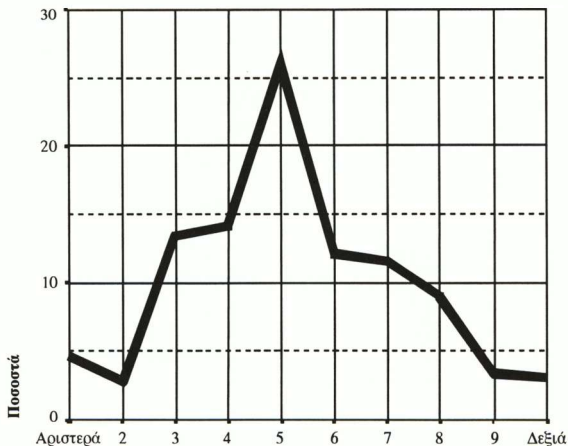

Συγκρίνοντας τα ευρήματα αυτά με τα αποτελέσματα πρόσφατων πανελλαδικών ερευνών πολιτικής κουλτούρας, διαπιστώνει κανείς ότι το φοιτητικό πρότυπο αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς είναι σχεδόν παρόμοιο με εκείνο του γενικού πληθυσμού. Έτσι, σε έρευνα του ΕΚΚΕ,⁶ η αντίστοιχη μέση τιμή προσδιορίζεται στο 5,4 ενώ ποσοστό 11,3% δεν τοποθετούνται στην κλίμακα. Ωστόσο παρατηρούνται δύο διαφορές μεταξύ του γενικού πληθυσμού και των φοιτητών: η μία αφορά στην αύξηση της τιμής «5-κέντρο» κατά 8 περίπου ποσοστιαίες μονάδες, και η άλλη στην υπεροχή του γενικού πληθυσμού στην τιμή «10-άκρα δε-

6. Δ. Δώδος - Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, 1997, σ. 241-266. Οι παραλληλισμοί είναι αρχικώς ενδεικτικοί αλλά όχι ευθέως συγκρίσιμοι, μια και αφορούν διαφορετικές έρευνες με άλλα δείγματα και υποθέσεις εργασίας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς

ξιά» κατά 5%. Από την άποψη αυτή, σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό, οι φοιτητές/τριες είναι λιγότερο κεντρώοι/ες και λιγότερο οπαδοί ακραίων δεξιών τοποθετήσεων.

Σαφώς αυξημένο είναι το ενδιαφέρον των φοιτητών/τριών για την πολιτική τόσο σε σύγκριση με την υπόλοιπη νεολαία, όσο και με τον γενικό πληθυσμό. Συγκρίνοντας τα στοιχεία της έρευνάς μας με τα αποτελέσματα παλαιότερων ερευνών της V.PRC και του ΕΚΚΕ,⁷ προκύπτει ότι: α) Το ποσοστό (51,1%) των φοιτητών/τριών που, αθροιστικά, ενδιαφέρεται «πολύ» ή «αρκετά» για την πολιτική κυμαίνεται περί τις δέκα ποσοστιαίες μονάδες πάνω από εκείνο του γενικού πληθυσμού (40,9%), και τριάντα μονάδες πάνω από το αντίστοιχο της νεολαίας (21,1%).⁸ β) Το ποσοστό των φοι-

7. Στο ίδιο.

8. Αυτό διασταυρώνεται και από παλαιότερη έρευνα της MRB, όπου το ποσοστό ενδιαφέροντος για την πολιτική ανήρχετο σε 52% (βλ. *Ελευθεροτυπία*, 26.3.96).

τητών/τριών που αδιαφορούν για την πολιτική (δηλαδή απάντησαν «καθόλου») είναι πολύ χαμηλό (9,2%) σε σύγκριση με τους υπόλοιπους νέους και νέες, που στην έρευνα της V.PRC εκτινάσσεται στο 46,6% (βλ. Πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ενδιαφέρον για την πολιτική

«...ενδιαφέρεσαι για την πολιτική;»	Φοιτητές/τριες %	Νέοι/ες %	Γενικός πληθυσμός %
Πολύ	13,8	4,9	15,6
Αρκετά	37,3	16,2	25,3
Λίγο	39,8	32,3	31,9
Καθόλου	9,1	46,6	27,2
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

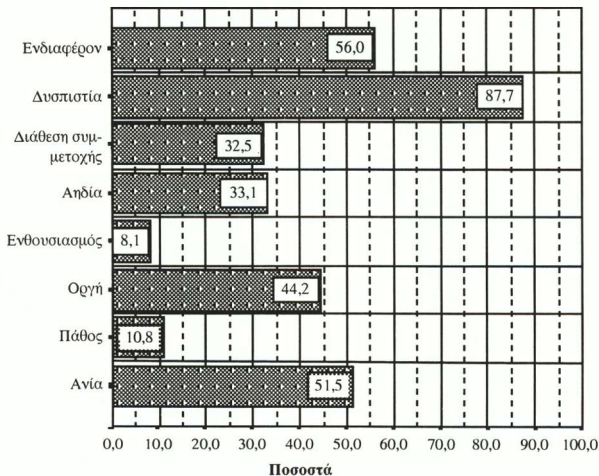
Από την επεξεργασία των απαντήσεών τους σχετικά με τους λόγους στους οποίους οι ίδιοι απέδωσαν το ενδιαφέρον ή την αδιαφορία τους προς την πολιτική, διαπιστώθηκε ότι αυτοί είναι πρωτίστως ηθικοί και κοινωνιοκεντρικοί (κοινό καλό, καθήκον κλπ.) και πολύ λιγότερο καθαρά ατομοκεντρικοί και εγωιστικοί (25% έναντι 10,9%).⁹ Να σημειωθεί δε ότι το 22,4% των ερωτηθέντων βασιίζει το ενδιαφέρον του στην αναξιοπιστία των πολιτικών, απάντηση διαφορούμενη αφού μπορεί να παραπέμπει τόσο στο αίτημα της ηθικής αποκατάστασης της πολιτικής, όσο και στην ατομική εγρήγορση για την κατοχύρωση ατομικών ωφελημάτων, λόγω ακριβώς της αθέτησης των υπεσχημένων σε μια περίοδο κρίσης και αβέβαιων προοπτικών επαγγελματικής αποκατάστασης. Σε κάθε περίπτωση όμως, αναδεικνύεται εμμέσως το αίτημα μιας πιο υπεύθυνης άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Τέλος, για το 21,1%, το πολιτικό ενδιαφέρον εδράζεται σε ανάγκες ενημέρωσης και προσανατολισμού.

Το υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον των φοιτητών/τριών συνδυάζεται με τις διαθέσεις τους προς την πολιτική ως αξία και δραστη-

9. Η σχετική ερώτηση ήταν ανοικτή και απαιτούσε από όλους τους ερωτηθέντες να σημειώσουν τρεις, κατά σειρά προτεραιότητας, λόγους για τους οποίους ενδιαφέρονται ή αδιαφορούν για την πολιτική. Οι απαντήσεις κωδικοποιήθηκαν εκ των υστέρων.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Διαθέσεις για την πολιτική

ριότητα: εξετάζοντας τις απαντήσεις τους στην ερώτηση «Όταν μιλάμε για πολιτική έρχονται στο νου μας διάφορα πράγματα. Εσένα η πολιτική σου προξενεί ...» προκύπτει (βλ. διάγραμμα 3) ότι τα θετικά συναισθήματα (ενδιαφέρον, διάθεση συμμετοχής, ενθουσιασμός, πάθος) υπολείπονται κατά πολύ των αρνητικών (δυσπιστία, αηδία, οργή, ανία).

Εντύπωση όμως προκαλεί το γεγονός ότι ποσοστό 35,6% των φοιτητών δηλώνει ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας, όταν το αντίστοιχο ποσοστό στον εθνικό πληθυσμό, βάσει της έρευνας του ΕΚΚΕ, κυμαίνεται γύρω στο 29%.

Τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι, εντός του ρευστού περιβάλλοντος του τέλους(;) της μεταπολίτευσης, ο ρυθμός απαξίωσης της πολιτικής στη συνείδηση των φοιτητών/τριών είναι βραδύτερος απ' ό,τι στην υπόλοιπη νεολαία και τον γενικό πληθυσμό. Έτσι,

προσδίδουν αξία στην πολιτική αλλά δε γοητεύονται ιδιαίτερα από τη θεσμική έκφραση της παραδοσιακής πολιτικής αντιπαράθεσης στον δικό τους χώρο: τις φοιτητικές παρατάξεις. Σε ερώτηση πόση συμπάθεια αισθάνονται για ορισμένους θεσμούς, απαντώντας βάσει μιας 10-βάθμιας κλίμακας συμπάθειας, όπου «1=καθόλου» και «10=μεγάλη συμπάθεια», η μέση τιμή για τις φοιτητικές παρατάξεις ανέρχεται σε 4,1. Τελευταίο στην κλίμακα συμπάθειας είναι το ελληνικό δημόσιο με μέση τιμή 3 (βλ. Παράρτημα).

Επίσης, σε σχετική ερώτηση εάν ψήφισαν στις φοιτητικές εκλογές της 9ης Απριλίου 1997, ποσοστό 50,8% δήλωσε ότι ψήφισε τελικά κάποια παράταξη, ενώ το 45,4% δήλωσε ότι απείχε. Επίσης, το 3,8% δήλωσε ότι ψήφισε άκυρο ή λευκό. Ένας στους/στις δύο, δηλαδή, δήλωσε ότι δε συμμετείχε στη διαδικασία ανάδειξης εκπροσώπων στα διάφορα πανεπιστημιακά όργανα. Η ίδια, πάνω-κάτω, εικόνα παρουσιάζεται και με τη συμμετοχή στις φοιτητικές εκλογές της 1ης Απριλίου 1998, όπου σύμφωνα τουλάχιστον με δημοσιογραφικές εκτιμήσεις, «οι μισοί φοιτητές γύρισαν την πλάτη στις κάλπες».

5. ΣΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Εκτός από την αντιπάθεια προς τις φοιτητικές παρατάξεις, η συντριπτική πλειονότητα (88,5%) των φοιτητών δηλώνει ότι δεν είναι μέλος κάποιου κόμματος ή κοιμματικής νεολαίας. Παρόλο, όμως, που στην προηγούμενη κλίμακα συμπάθειας τα πολιτικά κόμματα βαθμολογήθηκαν με σχετικά χαμηλή μέση τιμή (3,7), ποσοστό 70% δήλωσε ότι στις εκλογές του 1996 ψήφισε κάποιο κόμμα (ίσως λόγω και της υποχρεωτικότητας της ψήφου). Όπως και να έχει πάντως, για τα κόμματα που υποστήριξαν νιώθουν μάλλον αδιάφορα. Στην ερώτηση «*πώς αισθάνεσαι όταν κατηγορούν το κόμμα που υποστηρίζεις;*», πήραμε τις εξής απαντήσεις: *σαν να κατηγορούν εμένα* (2,5%), *συνήθως δεν αντιδρώ αλλά στεναχωριέμαι* (2,3%), *είναι δικαίωμα των άλλων να εκφράζουν την άποψή τους* (59,8%), *μένω εντελώς αδιάφορος* (16,7%), *δεν υποστηρίζω κάποιο κόμμα* (18,8%).

Η στάση αυτή, της *επιφυλακτικής αδιαφορίας*, φαίνεται και από τις απαντήσεις που δόθηκαν σε ερώτηση σχετικά με το πώς αισθάνονται για τα πιο γνωστά ελληνικά πολιτικά κόμματα, όπου κα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Τοποθέτηση των κομμάτων στην κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς

	ΠΑΣΟΚ		Ν.Δ.		ΚΚΕ		ΣΥΝ		ΔΗΚΚΙ		ΠΟΛΑΝ	
	Φοιτητές πλήθ.	%	Φοιτητές πλήθ.	%	Φοιτητές πλήθ.	%	Φοιτητές πλήθ.	%	Φοιτητές πλήθ.	%	Φοιτητές πλήθ.	%
Αριστερά	1	0,8	2,7	1,3	41,7	57,4	5,0	21,2	1,5	3,8	1,3	1,5
	2	0,6	4,1	0,4	25,2	19,6	14,2	22,7	3,5	3,8	0,8	1,5
	3	2,7	9,1	0,2	13,3	8,7	28,3	27,9	11,0	9,3	0,4	3,3
	4	7,3	19,2	0,2	5,8	4,9	26,7	14,5	20,8	24,2	1,0	3,3
	5	28,1	37,5	1,7	4,0	2,3	11,9	6,0	23,3	32,9	3,3	9,8
	6	22,9	10,1	5,2	6,4	1,7	2,7	1,2	10,4	8,4	10,6	12,6
	7	16,9	7,4	11,3	9,8	0,4	0,3	1,5	0,7	6,5	3,9	17,7
	8	9,4	3,3	28,3	17,9	0,2	0,8	0,6	0,8	3,8	1,8	23,1
	9	2,3	1,3	27,9	17,7	0,4	0,3	0,4	0,3	0,8	0,5	18,3
Δεξιά	10	2,9	1,4	19,8	37,8	1,7	0,9	1,5	0,8	1,9	1,1	11,9
ΔΓ/ΔΑ		6,0	3,8	5,4	3,0	3,6	7,3	4,1	16,5	10,3	11,5	6,8
Σύνολο		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: Έρευνα Τμήματος Επικοινωνίας & ΜΜΕ Πανεπιστήμιο Αθηνών (φοιτητές) και Δ. Δώδος - Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κοιλότητας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, 1997 (γενικός πληθυσμός).

ταρχήν, ποσοστό 4% δεν απάντησε καν. Η μεγάλη πλειονότητα δήλωσε ότι νιώθει «ούτε κοντά, ούτε μακριά», «μακριά», ή και «πολύ μακριά» από τα κόμματα. Ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει η εκμέτρηση των φοιτητών/τριών κατηγοριακή πρόσληψη και, κατ'έκταση, η τοποθέτηση των πολιτικών κομμάτων στην κλίμακα «Αριστερά-Δεξιά» σε σύγκριση με τις επιλογές του γενικού πληθυσμού. Από τα στοιχεία του Πίνακα 2 καταγράφεται μια ορισμένη απόσταση ανάμεσα στις δύο κατηγορίες υπό την έννοια ότι οι φοιτητές/τριες αντιλαμβάνονται:

- το ΠΑΣΟΚ ως πρωτίστως κεντροδεξιό κόμμα, ενώ ο γενικός πληθυσμός το τοποθετεί στην κεντροαριστερά,
- τη Ν.Δ. ως ελαφρώς λιγότερο δεξιό κόμμα, και το ΚΚΕ ως λιγότερο αριστερό απ'όσο τα θεωρεί ο γενικός πληθυσμός,
- το ΣΥΝ ως κόμμα στα αριστερά του κέντρου παρά ως κόμμα του αριστερού άκρου της κλίμακας, όπως συμβαίνει με τον γενικό πληθυσμό,
- το ΔΗΚΚΙ ως κόμμα που εκτείνεται στις παρυφές τόσο της κεντροαριστεράς όσο και της κεντροδεξιάς, και
- την ΠΟΛΑΝ ως κόμμα δεξιό που όμως έχει πιο ισχυρές κεντρομόλους τάσεις σε σύγκριση με τη Ν.Δ.

Πάντως, υπό τις συνθήκες αυτές, για το ΠΑΣΟΚ και το ΣΥΝ οι φοιτητές/τριες θα πρέπει να θεωρούνται δυνητικοί ψηφοφόροι αφού εκεί συγκεντρώνονται τα υψηλότερα ποσοστά στη δήλωση: «θα μπορούσα να ψηφίσω το κόμμα αυτό», σε σχέση με τα άλλα κόμματα (βλ. Πίνακα 3).

Συνεκτιμώντας τα παραπάνω δεδομένα, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η συναισθηματική απόσταση των φοιτητών/τριών από τα κόμματα δεν κορυφώνεται σε έντονο αντικομματικό σύνδρομο,

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Δυνητικοί ψηφοφόροι

	ΠΑΣΟΚ %	Ν.Δ. %	ΚΚΕ %	ΣΥΝ %	ΔΗΚΚΙ %	ΠΟΛΑΝ %
Θα μπορούσαν να ψηφίσουν	54,4	37,7	15,4	46,7	13,5	16,7
Δε θα ψήφιζαν σε καμία περίπτωση	30,4	48,3	68,1	39,0	67,5	67,1
ΔΓ/ΔΑ	15,2	14,0	16,5	14,4	19,0	16,3
Σύνολο	100	100	100	100	100	100

αλλά, για την ώρα, παραπέμπει σε ένα είδος επιφυλακτικού ή/και αδιάφορου πραγματισμού. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι, σε αντίθεση προς την υπόλοιπη νεολαία και μάλιστα προς τις νεότερες ηλικιακές ομάδες των 14-18 ετών (οι οποίες διάκεινται πολύ πιο αρνητικά απέναντι στα κόμματα), παρουσιάζουν αυτά τα χαρακτηριστικά, διότι προσδοκούν την οσονούπω ένταξή τους στο σύστημα με όχημα το πτυχίο. Η προσδοκία αυτή ωστόσο έχει τα όριά της.

6. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΥΣΑΡΕΣΚΕΙΑ ΣΤΗ ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Για τον προσδιορισμό της πολιτικής δυσαρέσκειας, χρησιμοποιήσαμε τους δείκτες της «πολιτικής αποξένωσης», της «πολιτικής δυσπιστίας/κνυσιμού», της αίσθησης της «ανταπόκρισης του συστήματος», και της «πολιτικής ικανότητας». Μεταχειριστήκαμε δηλαδή την πολιτική δυσαρέσκεια ως μια τετραδιάστατη έννοια γένους. Σε κάθε έναν από αυτούς τους δείκτες (ή αλλιώς τέσσερις διαστάσεις της πολιτικής δυσαρέσκειας) αντιστοιχούν τρεις διαφορετικές ερωτήσεις-μεταβλητές (σύνολο ερωτήσεων 12). Επρόκειτο για τις εξής τέσσερις τριάδες ερωτήσεων ή δηλώσεων συμφωνίας/διαφωνίας:

Α. Πολιτικός κνυσιμός/δυσπιστία: α) πιστεύεις ότι υπάρχει διαφθορά στη δημόσια ζωή της χώρας μας; β) σε ποιο βαθμό νομίζεις ότι κυβερνάται η χώρα για το γενικό καλό των πολιτών; γ) πόσο συχνά πιστεύεις ότι η κυβέρνηση κάνει σωστές ενέργειες στα διάφορα θέματα;

Β. Πολιτική αποξένωση: α) νομίζεις ότι οι πολιτικοί στη χώρα μας υπερασπίζονται τις θεμελιώδεις αξίες στις οποίες κι εσύ πιστεύεις; β) όποιος αποκτήσει την εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα; γ) δε βρίσκω πολλά στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας που να με κάνουν υπερήφανο/η.

Γ. Ανταπόκριση του πολιτικού συστήματος: α) τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άτομα σαν κι εμένα; β) αυτοί που εκλέγονται στο κοινοβούλιο χάνουν γρήγορα την επαφή τους με τον κόσμο; γ) τα κόμματα ενδιαφέρονται μόνο για την ψήφο των πολιτών και όχι για τη γνώμη τους.

Δ. Πολιτική ικανότητα: α) άνθρωποι σαν κι εμένα δεν έχουν καμιά επιρροή στο έργο της κυβέρνησης; β) η ψήφος είναι το μόνο

μέσο που έχουν οι πολίτες για να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο η κυβέρνηση χειρίζεται τα πράγματα γ) ορισμένες φορές η πολιτική φαίνεται τόσο μπερδεμένη που ένα άτομο σαν κι εμένα δεν μπορεί να καταλάβει τι συμβαίνει πραγματικά.

Στις αμέσως επόμενες ενότητες αναλύονται τα στοιχεία που προέκυψαν από τις απαντήσεις που δόθηκαν στις παραπάνω ερωτήσεις, καθώς και από το συνδυασμό των τεσσάρων δεικτών της πολιτικής αποξένωσης.

7. ΔΥΣΠΙΣΤΙΑ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΣΗ ΔΙΑΦΘΟΡΑΣ

Στη συνείδηση του φοιτητικού πληθυσμού, το πολιτικό σύστημα (όχι απλώς η κυβέρνηση) και οι λειτουργοί του δε φαίνεται να ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους. Δεν είναι τυχαίο ότι το 79% περίπου θεωρεί τα κόμματα ψηφοσυλλεκτικούς μηχανισμούς που δεν ενδιαφέρονται για τη γνώμη των πολιτών. Όπως και στον υπόλοιπο πληθυσμό και τη νεολαία, στους φοιτητές/τριες καταγράφεται μια αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος που συνοδεύεται από μια αίσθηση πολιτικού κυνισμού και αποξένωσης. Είναι ενδεικτικές οι απαντήσεις που έδωσαν στις τρεις ερωτήσεις διά των οποίων καταγράφεται, στην παρούσα έρευνα, ο πολιτικός κυνισμός ή η δυσπιστία απέναντι στο σύστημα (βλ. Πίνακα 4).

Θα έλεγε κανείς ότι τα ευρήματα αυτά παραπέμπουν σε μια αντίληψη περί ηθικής απαξίωσης της δημόσιας σφαιράς στην Ελλάδα, και σε ένα έλλειμμα κανονιστικότητας στον συλλογικό μας βίο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Πολιτικός κυνισμός

A. Διαφθορά στη δημόσια ζωή (%)	B. Διακυβέρνηση για το γενικό καλό (%)	Γ. Συχνότητα επιλογής σωστών ενεργειών από την κυβέρνηση (%)			
Πολλή	41,9	Σε πολύ μεγάλο βαθμό	0,4	Πάντοτε	0,4
Αρκετή	47,9	Σε μεγάλο βαθμό	4,2	Ως επί το πλείστον	10,6
Λίγη	6,7	Σε μέτριο βαθμό	42,1	Μερικές φορές	72,7
Πολύ λίγη	0,4	Σε λίγο βαθμό	30,6	Ποτέ	6,9
ΔΓ/ΔΑ	3,1	Σε πολύ λίγο βαθμό	22,7	ΔΓ/ΔΑ	9,4
Σύνολο	100	Σύνολο	100	Σύνολο	100

Πρόκειται βεβαίως για μια προσλαμβανόμενη έλλειψη κανόνων στη διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων, η οποία, λίγο ως πολύ, συνεπάγεται τη μεσοπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη απονομιμοποίηση του συστήματος. Αυτή, ωστόσο, δεν οδηγεί (ακόμη;) σε δυναμικές συμπεριφορές και πράξεις αμφισβήτησης μαζικής κλίμακος. Είναι μια βουβή αμφισβήτηση και απογοήτευση που συνοδεύεται από εξίσου έντονη αίσθηση πολιτικής αποξένωσης.

8. ΑΠΟΞΕΝΩΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ

Στις έρευνες πολιτικής κουλτούρας και κοινής γνώμης, η «πολιτική αποξένωση» ή «αλλοτρίωση» προσδιορίζεται με διάφορες μεταβλητές. Οι απαντήσεις που καταγράψαμε στη δική μας έρευνα, χρησιμοποιώντας τις τρεις μεταβλητές που περιγράψαμε προηγουμένως, αποτυπώνονται στον παρακάτω Πίνακα 5.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Πολιτική αποξένωση

Οι πολιτικοί υπερασπίζονται... (%)	Όποιος αποκτήσει εξουσία... (%)	Δε βρίσκω πολλά να με κάνουν υπερήφανο (%)			
Οι πιο πολλοί	12,9	Συμφωνώ	72,1	Συμφωνώ	63,1
Λίγοι	74,2	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	20,4	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	25,6
Κανέναν	12,9	Διαφωνώ	7,5	Διαφωνώ	11,3
Σύνολο	100,0	Σύνολο	100,0	Σύνολο	100,0

Οι απαντήσεις αυτές φανερώζουν μιαν ηθική και αξιολογική απόσταση ανάμεσα στους ερωτώμενους, τους πολιτικούς και το σύστημα. Θα έλεγε κανείς ότι οι φοιτητές αμφισβητούν όχι μόνο την ικανότητα του πολιτικού προσωπικού να υπηρετήσει το δημόσιο συμφέρον, αλλά και την ίδια την πρόθεσή του για κάτι τέτοιο. Κατ' επέκταση, βιώνεται ένα έλλειμμα ανταπόκρισης του συστήματος και των λειτουργιών του στις ανάγκες του εκλογικού σώματος, με απώτερη ίσως συνέπεια την άμβλυνση της αξίας του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Στον Πίνακα 6 καταγράφεται μια πρόδηλη ασυνάφεια ανάμεσα στους θεσμούς και τους φορείς του

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Η αίσθηση ανταπόκρισης του συστήματος

Πόσο συμφωνείς ή διαφωνείς με τις παρακάτω απόψεις;	Συμφωνώ απόλυτα (%)	Μάλλον συμφωνώ (%)	Ούτε συμφωνώ ούτε διαφωνώ	Μάλλον διαφωνώ (%)	Διαφωνώ απόλυτα (%)
Τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άτομα σαν κι εμένα	27,9	36,3	21,3	12,3	2,3
Αυτοί που εκλέγονται στο κοινοβούλιο χάνουν γρήγορα την επαφή τους με τον κόσμο	35,0	40,6	17,5	5,8	1,0
Τα κόμματα ενδιαφέρονται μόνο για την ψήφο των πολιτών και όχι για τη γνώμη τους	42,9	36,0	15,2	5,4	0,4

αντιπροσωπευτικού συστήματος, από τη μια μεριά, και στις υποκειμενικές όσο και συλλογικές ανάγκες, από την άλλη.

Συχνά, στην πολιτική ιστορία, η πρόσληψη αυτή, της μη ανταπόκρισης του συστήματος και η δυσπιστία των ανθρώπων απέναντί σ' αυτό, συνοδεύεται από το αίσθημα της αδικίας, και έχει οδηγήσει σε μαζική αντίδραση επαναστατικού ή και στασιαστικού τύπου. Αυτό βέβαια δε γίνεται αυτομάτως, και σε κάθε περίπτωση προϋποθέτει την εκ μέρους των ατόμων πεποίθηση ότι διαθέτουν την ικανότητα να αλλάξουν την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Τις περισσότερες φορές αυτό δε συμβαίνει στις σύγχρονες κοινωνίες. Ενώ δηλαδή η δυσπιστία, η αποξένωση και η επίγνωση της μη ανταπόκρισης του συστήματος και των λειτουργιών του καταγράφονται σε μόνιμη βάση, λείπει ο καταλύτης που θα μετέτρεπε τις διαθέσεις αυτές και τις προσωπικές ανησυχίες σε δράση: η υποκειμενική αίσθηση πολιτικής ικανότητας.

Όταν οι άνθρωποι θεωρούν ότι είναι αβοήθητοι, πολιτικά αδύναμοι και ότι τους αγνοούν, ακριβώς και λόγω της αδιαφορίας του συστήματος, τείνουν να επιλέγουν την οδό της απάθειας και της ιδιώτευσης. Συχνά όμως αντιστέκονται με τη διακωμώδηση των καθεστώτων και των κυβερνήσεων. Η απομάκρυνση των πολιτών από τα κόμματα και την πολιτική δε συνιστά απαραίτητως

πολιτική κρίση ή «απολιτικοποίηση». Ορισμένες φορές συνιστά εγγείρισμα ελευθερίας από τη χειραγώγηση που τους ασκεί το πολιτικό θέαμα.¹⁰ Το πότε και αν αυτό ισχύει εξαρτάται, αφενός μεν, από το ιστορικό πλαίσιο κατασκευής του νοήματος της πολιτικής δράσης, αφετέρου δε, από τη σκοπιά που υιοθετεί ο πολιτικός αναλυτής. Το όριο πάντως μεταξύ της καταγραφής και της κατασκευής της πολιτικής κρίσης είναι εξαιρετικά δυσδιάκριτο, ακόμα και για τους πλέον οξυδερκείς πολιτικούς επιστήμονες.

9. ΑΙΣΘΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ: ΕΝΑ ΔΙΦΟΡΟΥΜΕΝΟ ΜΕΓΕΘΟΣ

Δεδομένου του κλίματος πολιτικής δυσανεξίας, στην ελληνική φοιτητώσα νεολαία παρατηρείται ένα διφορούμενο φαινόμενο. Από τις απαντήσεις που λάβαμε προκειμένου να μετρηθεί η υποκειμενική αίσθηση «πολιτικής ικανότητας», διαπιστώθηκε ότι οι μισοί από τους ερωτηθέντες περιορίζουν την πολιτική τους παρέμβαση, προκειμένου να επηρεάσουν τη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην άσκηση των εκλογικών τους δικαιωμάτων και μόνο. Στην ερώτηση κατά πόσο συμφωνούν ότι «η ψήφος είναι το μόνο μέσο που έχουν οι πολίτες για να επηρεάσουν τον τρόπο που η κυβέρνηση χειρίζεται τα πράγματα», το 43,3% δήλωσαν ότι «συμφωνούν απολύτως» ή «μάλλον συμφωνούν». Ποσοστό 14,6% απάντησαν ότι «ούτε συμφωνούν, ούτε διαφωνούν». Το υπόλοιπο 42,1% «διαφωνούν απολύτως» ή «μάλλον διαφωνούν» με την άποψη αυτή. Η διχοτόμηση αυτή δείχνει ότι οι μισοί σχεδόν φοιτητές/τριες εννοούν την επιτέλεση του πολιτικού τους ρόλου με όρους πέραν της ανά τετραετία άσκησης του εκλογικού τους δικαιώματος.

Αυτό ωστόσο δε μετατοπίζει την εν λόγω κατηγορία πολύ εκτός των ορίων της συμβατικής πολιτικής. Εγκρίνουν τη διαδήλωση και την απεργία ως μέσο κινητοποίησης κατά 74% και 70% αντιστοίχως, δηλώνουν σε ποσοστό 93% ότι «ποτέ» ή «σπάνια» παρευρίσκονται σε προεκλογικές συγκεντρώσεις, ενώ παράλληλα απορρίπτουν τις καταλήψεις, την αναγραφή συνθημάτων, τις βίαιες συγκρούσεις και τις δολιοφθορές. Από τις απαντήσεις (βλ. Πίνακα 7) σε ερώτηση εάν έχουν συμμετάσχει ποτέ, ή εάν θα συμμετείχαν, σε

10. Murray Edelman, *Constructing the Political Spectacle*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1988, σ. 33, 39.

τέτοιες δραστηριότητες, προέκυψε η εικόνα μιας μάλλον «ορθόδοξης» πολιτικής συμπεριφοράς και προδιάθεσης για τα δεδομένα της ελληνικής πολιτικής ζωής μετά το 1974, κάτι που δε συνάδει με αντίστοιχα ευρήματα διεθνών ερευνών, όπου τα μορφωμένα στρώματα της νεολαίας διακρίνονται για τις ανορθόδοξες και μη συμβατικές πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές:

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Συμμετοχή σε μορφές πολιτικής αντίδρασης

Μορφές αντίδρασης	Έχω συμμετάσχει (%)	Σίγουρα θα συμμετείχα (%)	Μπορεί να συμμετείχα (%)	Σίγουρα δε θα συμμετείχα (%)
Διαδήλωση	49,8	5,6	32,5	12,1
Απεργία	11,5	29,4	50,0	9,2
Δολιοφθορά	0,6	0,4	6,3	92,7
Κατάληψη κτιρίων	31,5	2,5	24,0	42,1
Παρεμπόδιση κυκλοφορίας	11,5	2,1	21,7	64,8
Αναγραφή συνθημάτων	11,0	5,6	27,9	55,4
Βίαιες συγκρούσεις	3,8	0,8	11,5	84,0

Εκεί όμως που παρατηρείται μια έντονη ιδιαιτερότητα είναι η διαφοροποιημένη στάση των φοιτητών/τριών σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό, όσον αφορά την απάντησή τους σε μια από τις ερωτήσεις που χρησιμοποιούνται στην έρευνα προκειμένου να προσδιοριστεί ο βαθμός πολιτικής ικανότητας. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 8, λόγω ίσως της μεταβατικής και εκτός αγοράς εργασίας κοινωνικής τους θέσης, οι περισσότεροι φοιτητές/τριες νιώθουν αδύναμοι/ες να επηρεάσουν τις επιλογές της κυβέρνησης, κάτι που άλλωστε ισχύει και για τον υπόλοιπο πληθυσμό σε ελαφρώς μικρότερο βαθμό.

Εντυπωσιακή όμως διαφορά 17 ποσοστιαίων μονάδων παρατηρείται στις απαντήσεις που έδωσαν οι ερωτηθέντες σχετικά με το εάν και κατά πόσον κατανοούν την πολιτική. Το γεγονός ότι φοιτούν και μετέχουν της πανεπιστημιακής ζωής, η κατοχή δηλαδή του πολιτιστικού κεφαλαίου «γνώση», επιτρέπει στους φοιτητές/τριες να καταλαβαίνουν τον πολιτικό περίγυρο και να έχουν επίγνωση των τεκταινομένων παρά τη δυσφορία που νιώθουν. Είναι απογοητευμένοι/ες και αποξενωμένοι/ες αλλά όχι μπερδεμένοι/ες

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Η πολιτική ικανότητα στον φοιτητικό και τον γενικό πληθυσμό

Συμφωνούν ότι...	Φοιτητές/τριες (%)	Γενικός πληθυσμός (%)
Άνθρωποι σαν κι εμένα δεν έχουν καμιά επιρροή στο τι κάνει η κυβέρνηση	60,8	56,3
Ορισμένες φορές η πολιτική φαίνεται τόσο μπυρδεμένη, που ένα άτομο σαν κι εμένα δεν μπορεί να καταλάβει τι συμβαίνει πραγματικά	38,3	55,4

Πηγή: Έρευνα Τμήματος Επικοινωνίας & ΜΜΕ Πανεπιστημίου Αθηνών (φοιτητές), και Δ. Δώδος - Π. Καφετζής - Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 92-93, 1997 (γενικός πληθυσμός).

με την πολιτική και τους πολιτικούς. Αυτό, συνδυαζόμενο με το σχετικά υψηλό ενδιαφέρον που δείχνουν για την πολιτική εν γένει, καθιστά ενδεχομένως τους φοιτητές/τριες μια κριτικά σκεπτόμενη περί την πολιτική ομάδα, η οποία, ως τμήμα της νέας γενιάς, μπορεί στο μέλλον να προβαίνει σε ορθολογικότερες επιλογές στην ηγεσία της χώρας και του «πολιτικού προσωπικού».

10. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ - ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Προκειμένου να διερευνήσουμε περαιτέρω και να κατανοήσουμε περισσότερο τον τροπισμό της εκδήλωσης της πολιτικής δυσαρέσκειας του φοιτητικού πληθυσμού, επεξεργαστήκαμε τις 12 παραπάνω μεταβλητές, που συνέθεσαν τους τέσσερις ανωτέρω δείκτες, με τη στατιστική μέθοδο της παραγοντικής ανάλυσης. Η παραγοντική ανάλυση είναι μία στατιστική τεχνική που χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό, την ανάλυση και την ερμηνεία της δομής ενός συνόλου δεδομένων, η οποία πραγματοποιείται με τη δημιουργία νέων μεταβλητών που συνοψίζουν σε μεγάλο βαθμό τη διαθέσιμη πληροφορία των αρχικών μεταβλητών του συνόλου αυτού.¹¹

11. Βλ. σχετικά T.W. Anderson, *An Introduction to Multivariate Statistical Analysis*, 2η έκδ., John Wiley & Sons, 1984· R.A. Johnson - D.W. Wichern, *Applied Multivariate Statistical Analysis*, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1982.

Ένας πρώτος βασικός στόχος της παραγοντικής ανάλυσης είναι να προσδιορίσει αν οι αρχικές μεταβλητές παρουσιάζουν κάποια συσχέτιση μεταξύ τους, έτσι ώστε να δημιουργούνται ομάδες αρχικών μεταβλητών, εντός των οποίων οι μεταβλητές να συσχετίζονται σε υψηλό βαθμό, ενώ μεταβλητές διαφορετικών ομάδων να συσχετίζονται σε χαμηλό βαθμό. Για παράδειγμα, αν οι φοιτητές της έρευνας τείνουν να συμφωνούν ή να διαφωνούν σε παρόμοιο βαθμό –πολύ, λίγο ή καθόλου– με ορισμένες απόψεις, όπως λόγου χάριν:

- Αν πιστεύουν ότι υπάρχει διαφθορά στη δημόσια ζωή της χώρας.
- Αν αυτοί που εκλέγονται στο κοινοβούλιο χάνουν γρήγορα την επαφή τους με τον κόσμο.

- Αν δε βρίσκουν πολλά στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας που να τους κάνουν υπερήφανους κλπ., τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι το αποτέλεσμα αυτό βασίζεται σε κάποιον χαρακτηριστικό παράγοντα, που είναι κοινός σχετικά με τις τρεις αυτές απόψεις και επηρεάζει τις απαντήσεις των φοιτητών. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την ομαδοποίηση των απόψεων αυτών και το διαχωρισμό τους από άλλες απόψεις στις οποίες οι φοιτητές συμφωνούν ή διαφωνούν σε διαφορετικό βαθμό, και κατά συνέπεια δημιουργούν, βάσει της ίδιας λογικής, άλλες παρόμοιες ομάδες απόψεων.

Ένας δεύτερος στόχος είναι ο προσδιορισμός της ύπαρξης ή μη ενός συνόλου νέων μεταβλητών-παραγόντων, το οποίο αποτελείται από λιγότερες και στατιστικά ανεξάρτητες μεταξύ τους μεταβλητές· αυτές με τη σειρά τους είναι επαρκείς για τη διερεύνηση, ανάλυση και ερμηνεία της σχεσιακής δομής των πολλών αρχικών μεταβλητών, που είναι πολύπλοκα συσχετισμένες μεταξύ τους. Η επίτευξη ενός τέτοιου στόχου αυτού επιτρέπει τη μείωση του αρχικού όγκου των δεδομένων και ταυτόχρονα την αύξηση δυναμότητας ερμηνείας της δομής τους.

Επόμενοι στόχοι, επίσης, είναι ο προσδιορισμός του αριθμού των νέων αυτών μεταβλητών-παραγόντων, και επιπλέον η θεωρητική ερμηνεία και ονοματολογία τους. Ας σημειωθεί ότι οι παράγοντες αυτοί δεν είναι δυνατόν να παρατηρηθούν ευθέως και άρα να μετρηθούν, αλλά προκύπτουν ως αποτέλεσμα της τεχνικής της παραγοντικής ανάλυσης βάσει των παρατηρήσεων-μετρήσεων των αρχικών μεταβλητών, ως γραμμικοί συνδυασμοί τους.

Όπως αναφέρθηκε στην παρούσα έρευνα, η τεχνική της παραγοντικής ανάλυσης εφαρμόστηκε στις 12 «αρχικές» μεταβλητές, όσον

αφορά τις απαντήσεις των φοιτητών για απόψεις σχετικά με την πολιτική και τους πολιτικούς, τις οποίες ήδη σχολιάσαμε προκαταρκτικά. Η επεξεργασία όλων των μεταβλητών έγινε βάσει παρόμοιων πενταβάθμιων διατεταγμένων κλιμάκων, οι οποίες συγκροτούνται από δύο αρνητικές διαβαθμίσεις, δύο θετικές και ένα ουδέτερο σημείο. Αναλυτικότερα, οι πρώτες τέσσερις κλίμακες είναι οι ακόλουθες:

- «Νομίζεις ότι οι πολιτικοί στη χώρα μας υπερασπίζονται τις θεμελιώδεις αξίες που κι εσύ πιστεύεις;», με απαντήσεις βάσει της πενταβάθμιας κλίμακας: 1=κανένα, 2=λίγοι, 3=δε γνωρίζω, 4=αρκετοί, 5=οι περισσότεροι.
- «Σε ποιο βαθμό νομίζεις ότι κυβερνάται η χώρα για το γενικό καλό των πολιτών;», με απαντήσεις βάσει της πενταβάθμιας κλίμακας: 1=πολύ λίγο, 2=λίγο, 3=μέτριο, 4=μεγάλο, 5=πολύ μεγάλο.
- «Πόσο συχνά πιστεύεις ότι η κυβέρνηση κάνει σωστές ενέργειες στα διάφορα θέματα;», με απαντήσεις βάσει της πενταβάθμιας κλίμακας: 1=σχεδόν ποτέ, 2=μερικές φορές, 3=δε γνωρίζω, 4=ως επί το πλείστον, 5=πάντοτε.
- «Πιστεύεις ότι υπάρχει διαφθορά στη δημόσια ζωή της χώρας μας;», με απαντήσεις βάσει της πενταβάθμιας κλίμακας: 1=πολύ λίγη, 2=λίγη, 3=δε γνωρίζω, 4=αρκετή, 5=πολλή.

Οι επόμενες οκτώ προτάσεις αφορούν απόψεις με απαντήσεις βάσει της πενταβάθμιας κλίμακας: 1=συμφωνώ απόλυτα, 2=μάλλον συμφωνώ, 3=ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ, 4=μάλλον διαφωνώ, 5=διαφωνώ απόλυτα:

1. «Τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άτομα σαν κι εμένα».
2. «Αυτοί που εκλέγονται στο κοινοβούλιο χάνουν γρήγορα την επαφή τους με τον κόσμο».
3. «Τα κόμματα ενδιαφέρονται μόνο για την ψήφο των πολιτών κι όχι για τη γνώμη τους».
4. «Άνθρωποι σαν κι εμένα δεν έχουν καμιά επιρροή στο έργο της κυβέρνησης».
5. «Η ψήφος είναι το μόνο μέσο που έχουν οι πολίτες για να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο η κυβέρνηση χειρίζεται τα πράγματα».
6. «Ορισμένες φορές η πολιτική φαίνεται τόσο μπερδεμένη, που άτομα σαν κι εμάς δεν μπορούν να καταλάβουν τι συμβαίνει πραγματικά».

7. «Δε βρίσκω πολλά στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας που να με κάνουν υπερήφανο/η»,

8. «Όποιος αποκτήσει την εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα».

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων, να σημειώσουμε ότι η καταλληλότητα εφαρμογής της παραγοντικής ανάλυσης στις συγκεκριμένες «αρχικές» μεταβλητές επιβεβαιώνεται στατιστικά από την τιμή του μέτρου δειγματοληπτικής επάρκειας (Kaiser-Meyer-Olkin measure of sampling adequacy), η οποία υπολογίστηκε σε 0,81. Επίσης, να αναφέρουμε ότι η βέλτιστη λύση, όσον αφορά την εξαγωγή των νέων παραγόντων για τα δεδομένα των 12 ανωτέρω «αρχικών» μεταβλητών, επιτεύχθηκε με την εφαρμογή της μεθόδου της ανάλυσης κυρίων συνιστωσών (principal component analysis), και στη συνέχεια διά της περιστροφής τους με την ορθογώνια μέθοδο μεγιστοποίησης της μεταβλητότητας (varimax with Kaiser normalization). Ως αποτέλεσμα της βέλτιστης λύσης προσδιορίστηκαν δύο στατιστικά ανεξάρτητοι παράγοντες, οι οποίοι συνοψίζουν την πληροφορία των 12 «αρχικών» μεταβλητών και ερμηνεύουν ποσοστό 41% της συνολικής μεταβλητότητάς τους. Ας σημειωθεί, ότι οι τιμές αυτές χαρακτηρίζονται από στατιστικής απόψεως ως ικανοποιητικό αποτέλεσμα για κοινωνικές εμπειρικές έρευνες. Επιπλέον, η προσθήκη ενός νέου τρίτου παράγοντα δε θα συνεισέφερε στην ερμηνεία της συνολικής μεταβλητότητας σε ποσοστό πέραν του 5% και, ως εκ τούτου, θεωρείται στατιστικά περιττό να συμπεριληφθεί στη συγκεκριμένη βέλτιστη λύση.

Στον Πίνακα 9 παρουσιάζονται οι συντελεστές συσχέτισης των «αρχικών» απόψεων-μεταβλητών, σε σχέση με τους δύο παράγοντες, κατά σειρά προτεραιότητας, ως αποτέλεσμα της παραγοντικής ανάλυσης. Όπως φαίνεται, ο πρώτος παράγων αποτελείται από τις μεταβλητές που σχηματίζουν τους δείκτες της πολιτικής αποξένωσης και της πολιτικής δυσπιστίας ή του κυνισμού. Ο δεύτερος παράγων συγκροτείται από μεταβλητές που αναφέρονται στην υποκειμενική αίσθηση πολιτικής αρμοδιότητας και την προσλαμβανόμενη ανταπόκριση του πολιτικού συστήματος. Η διάταξη των μεταβλητών –οι οποίες ακολουθούν φθίνουσα τάση, υπό την έννοια της βαρύτητας της εξηγητικής τους συνεισφοράς–, στο εσωτερικό ενός εκάστου παράγοντα χαρακτηρίζεται από μια λογική και σαφή ενδοσυσχέτιση. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του πρώτου

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Συντελεστές* συσχέτισης μεταξύ των «αρχικών» μεταβλητών και των δύο παραγόντων

Απόψεις σχετικά με την πολιτική και τους πολιτικούς («αρχικές» μεταβλητές)	Παράγοντες	
	1	2
1. Σε ποιο βαθμό νομίζεις ότι κυβερνάται η χώρα για το γενικό καλό των πολιτών;	0,702	
2. Νομίζεις ότι οι πολιτικοί στη χώρα μας υπερασπίζονται τις θεμελιώδεις αξίες που κι εσύ πιστεύεις;	0,701	
3. Πόσο συχνά πιστεύεις ότι η κυβέρνηση κάνει σωστές ενέργειες στα διάφορα θέματα;	0,603	
4. Δε βρίσκω πολλά στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας που να με κάνουν υπερήφανο/η	0,584	
5. Πιστεύεις ότι υπάρχει διαφθορά στη δημόσια ζωή της χώρας μας;	0,577	
6. Άνθρωποι σαν κι εμάς δεν έχουν καμιά επιρροή στο έργο της κυβέρνησης		0,679
7. Η ψήφος είναι το μόνο μέσο που έχουν οι πολίτες για να επηρεάσουν τον τρόπο που η κυβέρνηση χειρίζεται τα πράγματα		0,607
8. Τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άτομα σαν κι εμάς		0,570
9. Τα κόμματα ενδιαφέρονται μόνο για την ψήφο των πολιτών κι όχι για τη γνώμη τους	0,473	0,498
10. Αυτοί που εκλέγονται στο κοινοβούλιο χάνουν γρήγορα την επαφή τους με τον κόσμο		0,478
11. Όποιος αποκτήσει την εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα	0,444	0,473
12. Ορισμένες φορές η πολιτική φαίνεται τόσο μετρεδωμένη, που άτομα σαν κι εμάς δεν μπορούν να καταλάβουν τι συμβαίνει πραγματικά		0,428

* Για καλύτερη ερμηνεία, παρουσιάζονται μόνον οι συντελεστές με απόλυτη τιμή μεγαλύτερη ή ίση της τιμής 0,40 (40%).

παραγόνα, είναι αναμενόμενο οι δηλώσεις πολιτικής αποξένωσης να συνδυάζονται με απαντήσεις που φανερώνουν πολιτική δυσπιστία. Λόγου χάριν, όταν κανείς δε βρίσκει ερείσματα στη διακυβέρνηση της χώρας που θα τον έκαναν υπερήφανο, είναι λογικό να διαπιστώνει ότι υπάρχει διαφθορά στη δημόσια ζωή, και αντιστρόφως. Παρομοίως, όταν κανείς θεωρεί ότι οι πολιτικοί δεν υπερασπίζονται τις ίδιες με αυτόν αξίες, σχετικά εύκολα μπορεί να εκφράσει την άποψη ότι η κυβέρνηση δε χειρίζεται σωστά τα διάφορα

θέματα, και αντιστρόφως. Η εσωτερική λογική του πρώτου παράγοντα έχει ως εξής: νιώθω πολιτικά αποξενωμένος και, ως εκ τούτου, δεν εμπιστεύομαι το σύστημα, αλλά ταυτοχρόνως (και αντιστρόφως) δεν το εμπιστεύομαι γιατί το νιώθω ξένο και απόμακρο.

Βεβαίως, ο συνδυασμός πολιτικής αποξένωσης και πολιτικής δυσπιστίας συνεπάγεται μια αρνητική τοποθέτηση απέναντι στο σύστημα και τους πολιτικούς, η οποία και τους αμφισβητεί και τους απονομιμοποιεί. Συμβατικά λοιπόν ονομάζουμε τον πρώτο παράγοντα «απονομιμοποίηση». Η απονομιμοποιητική τοποθέτηση δεν οδηγεί πάντα και δε συνδέεται απαραίτητα με μια αυτοεικόνα πολιτικής αδυναμίας. Μπορεί, κάλλιστα, να συνδέεται με μια ενεργητική αυτοσυγκρότηση των υποκειμένων, και να ευνοεί δυναμικές μορφές κινητοποίησης. Έτσι, από την άποψη αυτή, ο παράγων «απονομιμοποίηση» διακρίνεται από σχετική αυτοτέλεια, όπως εμφανώς καταγράφεται στον Πίνακα 9.

Η συγκρότηση του δεύτερου παράγοντα χαρακτηρίζεται εξίσου από εσωτερική λογική, η οποία του προσδίδει επίσης μια ιδιαίτερη αυτοτέλεια: Ο φοιτητικός πληθυσμός θεωρεί ότι το πολιτικό σύστημα και οι φορείς του δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες του, δεν του παρέχουν τα μέσα και, ως εκ τούτου, ο φοιτητικός κόσμος στερείται της δυνατότητας να το επηρεάσει ουσιαστικά. Αντιστρόφως, η μειωμένη αίσθηση πολιτικής αθροδιότητας αφήνει στο σύστημα και στους λειτουργούς του αυξημένα περιθώρια αυτονομίας και ιδιοτέλειας. Συμβατικά θα δώσουμε στον δεύτερο παράγοντα το χαρακτηρισμό «πολιτική δυσανεξία», εννοώντας με τον όρο αυτό την υποκειμενική αίσθηση πολιτικής αδυναμίας και δυσφορίας.

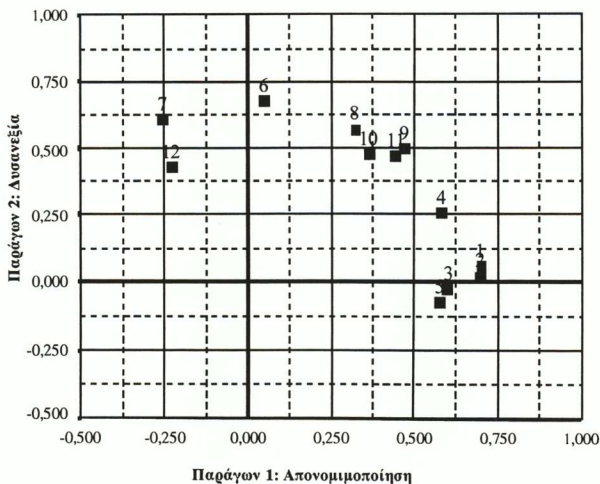
Να σημειωθεί εδώ ότι σχετικά με τη βαρύτητα των δύο παραγόντων, όσον αφορά την ερμηνεία της σχεσιακής δομής των 12 «αρχικών» μεταβλητών, ο παράγων «απονομιμοποίηση» υπερτερεί στατιστικά του παράγοντα «πολιτική δυσανεξία», με αναλογία ποσοστών 23,4% προς 17,6% αντιστοίχως. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι στη συνείδηση του φοιτητικού πληθυσμού η απονομιμοποίηση του συστήματος και ο αρνητισμός βαρύνει περισσότερο από την αίσθηση ότι είναι πολιτικά αβόητος και ανίκανος να επηρεάσει το πολιτικό γίγνεσθαι. Η μειωμένη στατιστική βαρύτητα του δεύτερου παράγοντα οφείλεται στην αρνητική συνεισφορά της μεταβλητής «12» του παραπάνω Πίνακα, που, όπως ξέρουμε, αφορά το πολιτιστικό κεφάλαιο «γνώση». Είδαμε προηγουμένως ότι ακριβώς επειδή κατέχουν ένα τέτοιας μορφής κεφάλαιο, οι φοιτητές/

τριες υποπίπτουν σπανιότερα στο σύνδρομο του «ακατανόητου της πολιτικής».

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι η διπλή συμμετοχή των μεταβλητών «9» και «11» στους δύο παράγοντες οφείλεται, εν πολλοίς, στο αμφίσημο νόημά τους: η άποψη ότι «τα κόμματα ενδιαφέρονται μόνο για την ψήφο των πολιτών» εκφράζει τόσο πολιτική αποξένωση όσο και την πεποίθηση ότι οι θεσμοί του συστήματος ανταποκρίνονται πλημμελώς στις λαϊκές απαιτήσεις. Παρομοίως, υπερθεμάτιση της άποψης ότι «όποιος αποκτήσει εξουσία κοιτάζει μόνο τα προσωπικά του συμφέροντα» σημαίνει μεν αποξένωση και έλλειψη εμπιστοσύνης, αλλά και μειωμένη ανταπόκριση των πολιτικών στα καθήκοντα που απορρέουν από την αντιπροσωπευτική σχέση.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Γραφική απεικόνιση της παραγοντικής ανάλυσης των δώδεκα αρχικών μεταβλητών

Η κατάσταση που αναλύουμε μπορεί να απεικονιστεί στο Διάγραμμα 4, όπου εντοπίζονται οι συσπειρώσεις των δώδεκα μεταβλητών στο σύστημα των δύο παραγόντων.

11. ΟΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΜΕ

Οι εφημερίδες και η τηλεόραση είναι οι αποκλειστικές σχεδόν πηγές πληροφόρησης για τους φοιτητές/τριες σε μια σειρά θεμάτων της δημόσιας ζωής. Πολύ πάνω από το 80% δηλώνουν ότι πληροφορούνται από τις εφημερίδες και την τηλεόραση για θέματα σχετικά με την τεχνολογία, την πολιτική, τον αθλητισμό, το περιβάλλον, τα διεθνή και την εξωτερική πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό. Αντίθετα, για προσωπικά θέματα χρησιμοποιούνται εναλλακτικοί δίαυλοι. Έτσι, για θέματα υγείας, βασική πηγή πληροφόρησης είναι καταρχάς η τηλεόραση, έπονται οι εφημερίδες και ακολουθούν οι συγγενείς. Για τα εργασιακά θέματα υπερτερούν οι διαπροσωπικές πηγές: συμφοιτητές, φίλοι, συγγενείς και έπονται οι εφημερίδες. Για τη διασκέδασή τους ενημερώνονται κυρίως από τους φίλους, ενώ για τα θρησκευτικά ζητήματα ενημερώνονται πρωτίστως από τους συγγενείς (δύο περιοχές που αφορούν δύο βασικούς φορείς κοινωνικοποίησης, την οικογένεια και την ομάδα).

Ο μέσος χρόνος ημερήσιας τηλεθέασης είναι 2 ώρες και 30.¹² Μέχρι τρεις ώρες παρακολουθεί το 58,5% των φοιτητών/τριων (κατηγορία «χαμηλής τηλεθέασης»), ενώ το 41,5% παρακολουθεί από τρεις έως και πάνω από πέντε ώρες ημερησίως (κατηγορία «υψηλής τηλεθέασης»). Να σημειωθεί ότι ενώ η υψηλή τηλεθέαση δε διαφοροποιείται στατιστικά ανάλογα με το φύλο, κατανέμεται ανισομερώς στους φοιτητές/τριες των τμημάτων των θετικών και ανθρωπιστικών επιστημών: οι πρώτοι εκτίθενται λιγότερη ώρα στα τηλεοπτικά προγράμματα από όσο οι δεύτεροι.

Όσον αφορά την πολιτική χρήση των ΜΜΕ, η έρευνα έδειξε ότι οι φοιτητές/τριες έχουν ορισμένες ειδικές συνήθειες σε σύγκριση

12. Διάρκεια κατά μία περίπου ώρα μικρότερη σε σύγκριση προς τον γενικό πληθυσμό, ο οποίος το 1996, σύμφωνα με το γαλλικό ινστιτούτο Mediametrie, παρακολουθούσε ημερησίως τηλεόραση για 3 ώρες και 22 λεπτά. Σύμφωνα με έρευνα των EURODATA και AGB Hellas, που δημοσιεύτηκε στα *Νέα* (9.6.99), για το 1998 η μέση διάρκεια τηλεοπτικής παρακολούθησης στην Ελλάδα είναι 3 ώρες και 39 λεπτά.

με τον γενικό πληθυσμό: όπως φαίνεται στον Πίνακα 10, εξαρτώνται λιγότερο από την τηλεόραση προκειμένου να ενημερωθούν καθημερινά για τις πολιτικές εξελίξεις, ενώ ταυτόχρονα είναι πιο τακτικοί αναγνώστες εφημερίδων. Ως προς την πολιτική χρήση του ραδιοφώνου, η οποία διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα, δεν παρουσιάζεται κάποια ιδιαίτερη διαφορά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

*Συχνότητα πολιτικής ενημέρωσης
Πόσο συχνά παρακολουθείς (διαβάζεις/ακούς/βλέπεις)
τις πολιτικές εξελίξεις από τα ΜΜΕ (ειδήσεις, πολιτικά δημοσιεύματα,
εκπομπές, κλπ.);*

(%)	ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΑ		3-4 ΦΟΡ./ΕΒΔ.		1-2 ΦΟΡ./ΕΒΔ.		ΣΠΑΝΙΩΣ		ΠΟΤΕ	
	Φοι- τητές	Γεν. πληθ.	Φοι- τητές	Γεν. πληθ.	Φοι- τητές	Γεν. πληθ.	Φοι- τητές	Γεν. πληθ.	Φοι- τητές	Γεν. πληθ.
Εφημερίδα	21	21	20	12	29,2	16	23,3	20	6,5	31
Ράδιο	20	25	17,1	15	14,8	10	26,9	25	21,3	26
Τηλεόραση	45	67	28,3	21	12,9	7	10,8	4	2,9	2

Πηγή: Έρευνα Τμήματος Επικοινωνίας & ΜΜΕ Πανεπιστημίου Αθηνών (φοιτητές), και *Ευρωβαρόμετρο*, Νο. 46/1996 (γενικός πληθυσμός).

Στην έρευνα επιχειρήθηκε να προσδιοριστεί το κίνητρο της πολιτικής χρήσης των μέσων. Από την επεξεργασία των στοιχείων προέκυψε ότι ως επί το πλείστον οι φοιτητές/τριες ωθούνται στην παρακολούθηση των πολιτικών πραγμάτων από τα ΜΜΕ από το κίνητρο της ενημέρωσης [«Για να διαπιστώσω πως τοποθετούνται οι πολιτικοί στα διάφορα θέματα» (71%), «Για να μάθω τι πρόκειται να κάνουν οι πολιτικοί» (67,9%), «Για να διασταυρώσω πολιτικές πληροφορίες» (71,4%)], παρά από το σύνδρομο της ενημερωψυχασίας [«Για να χαρώ από τις συγκινήσεις της πολιτικής» (3,8%), «Για να κρίνω τα προσωπικά χαρίσματα των πολιτικών» (33,4%)].

Συνδυάζοντας τις απαντήσεις του Πίνακα 10 που αφορούν τη συχνότητα παρακολούθησης των ειδήσεων σε εφημερίδα, ραδιόφωνο και τηλεόραση, βάσει της διεθνώς αποδεκτής μεθοδολογίας που ακολουθείται στο *Ευρωβαρόμετρο*, σχηματίζονται τέσσερις κατηγορίες σχετικά με το επίπεδο πληροφόρησης: οι «υπερπληροφορη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Βαθμός πληροφόρησης

	Άνδρες (%)	Γυναίκες (%)	Ανθρωπιστικές επιστήμες (%)	Θετικές επιστήμες (%)	Σύνολο (%)
Υπερπληροφορημένοι	21,2	9,9	13,6	16,2	15,0
Πληροφορημένοι	33,2	39,2	42,3	31,5	36,5
Υποπληροφορημένοι	30,9	35,7	33,2	33,8	33,5
Απληροφόρητοι	14,7	15,2	10,9	18,5	15,0
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

μένοι», οι «πληροφορημένοι», οι «υποπληροφορημένοι», και οι «απληροφόρητοι». Η ανά φύλο και επιστήμες κατανομή των κατηγοριών αυτών αποτυπώνεται στον Πίνακα 11. Ενώ επί του συνόλου ο βαθμός πληροφόρησης είναι συμμετρικός, στην ανά φύλο κατανομή υπεραντιπροσωπεύονται οι άνδρες που δηλώνουν καθημερινοί ή τακτικοί αναγνώστες, ακροατές και τηλεθεατές των ειδήσεων σε ποσοστό υπεردιπλάσιο των γυναικών. Πέραν αυτού, προέκυψε επίσης ότι οι φοιτητές/τριες των ανθρωπιστικών επιστημών είναι σχετικά πιο «πληροφορημένοι» από εκείνους των θετικών.

12. ΥΠΕΡΟΧΗ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ

Η πλειονότητα των φοιτητών/τριών φαίνεται να επαφίεται και να εμπιστεύεται πολύ περισσότερο τις εφημερίδες.¹³ Σε ερώτηση πόσο σημαντικό είναι το καθένα από τα τρία ΜΜΕ για τη δική τους πολιτική ενημέρωση, οι απαντήσεις των φοιτητών/τριών ήταν αποκαλυπτικές: ποσοστό 74,8% υπέδειξε τις εφημερίδες, το 55% την τηλεόραση, και το 34,6% το ραδιόφωνο. Το 17% όμως δεν υπέδειξε κάποιο από τα εν λόγω μέσα ως κατάλληλο για την πολιτική ενημέρωση ενός εκάστου. Η εναπόθεση στις εφημερίδες ως μέσο πολιτικής πληροφόρησης αναδεικνύεται εμμέσως και από τις δηλώσεις προσοχής: σε σχετική ερώτηση, 73,7% απάντησε ότι δίνει μεγάλη προσοχή στην εφημερίδα του, όταν πρόκειται για ειδήσεις και πο-

13. Εν αντιθέσει προς τους φοιτητές/τριες, σύμφωνα με έρευνα της V.PRC, η υ-πολόγη νεολαία εμπιστεύεται τις εφημερίδες μόνο κατά 34%.

λιτικά δημοσιεύματα. Απεναντίας, μεγάλη προσοχή στις ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές πολιτικού περιεχομένου δίνει το 51,9% και το 60,7% αντιστοίχως.

Η γενική άποψη των φοιτητών/τριών για τα τρία μέσα καταγράφεται στον Πίνακα 12 απ' όπου φαίνεται βασικά ότι: α) Ενώ συμφωνούν σχεδόν πλήρως ότι η τηλεόραση ασκεί τη μεγαλύτερη επιρροή στο κοινό και ότι είναι το πιο κατανοητό μέσο, πολύ λίγοι είναι εκείνοι που θεωρούν ότι παρέχει και την πληρέστερη ενημέρωση. β) Η εφημερίδα θεωρείται το μέσο που παρέχει την πληρέστερη ενημέρωση και διαθέτει τη σχετικά μεγαλύτερη αξιοπιστία εν αντιθέσει προς την τηλεόραση που θεωρείται ως το λιγότερο αξιόπιστο. γ) Ένας στους τρεις έχει αρνητική άποψη ως προς την αξιοπιστία και των τριών μέσων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Γνώμες για τα ΜΜΕ

	Εφημ. (%)	Ραδιόφ. (%)	Τηλεόρ. (%)	Κανένα (%)	Όλα (%)	ΔΓ/ΔΑ	Σύνολο
Είναι πιο κατανοητό από το κοινό	9,6	6,5	69,4	2,1	10	2,5	100
Έχει τη μεγαλύτερη αξιοπιστία	47,7	9,2	5,0	34,6	0,6	2,9	100
Παρέχει πληρέστερη ενημέρωση	60,4	3,1	17,7	15,2	1,3	2,3	100
Έχει τη μεγαλύτερη επιρροή	2,3	0,6	94,6	0,8	1,3	0,4	100

Η αναμφισβήτητα θετική τοποθέτηση των φοιτητών/τριών απέναντι στις εφημερίδες επιβεβαιώνεται και από την καταγεγραμμένη στάση τους σε ερώτηση 10-βάθμιας κλίμακας συμπάθειας σε διάφορους κοινωνικούς θεσμούς: από 16 διαφορετικούς θεσμούς, οι εφημερίδες έρχονται δεύτερες με μέση βαθμολογία «6», με πρώτο το ραδιόφωνο που βαθμολογείται με «7». Άρα, ενώ η εφημερίδα εκτιμάται για την ενημερωτική της λειτουργία, το ραδιόφωνο αξιολογείται θετικά για τον ψυχαγωγικό του ρόλο.

13. ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Στην έρευνα προσδιορίστηκαν επίσης και ορισμένα πρότυπα πολιτικής επικοινωνίας σε διαπροσωπικό επίπεδο. Χρησιμοποιήθηκαν δύο κλασικές ερωτήσεις: «Όταν είσαι με φίλους/παρέα συζητάτε για πολιτικά θέματα;» και «Όταν υποστηρίζεις έντονα μια γνώμη προσπαθείς να επηρεάσεις προς την κατεύθυνσή σου άλλους, όπως π.χ. συγγενείς, φίλους, συναδέλφους». Στον Πίνακα 13 φαίνεται ότι

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Διαπροσωπική πολιτική επικοινωνία

	Συζήτηση πολιτικών θεμάτων (%)	Προσπάθεια επιρροής (%)
Συχνά	15,6	25,8
Μερικές φορές	64,4	47,9
Ποτέ	20	26,3
Σύνολο	100,0	100,0

παρόλο που η πολιτική δεν αποτελεί το πλέον προσφιλέθ θέμα συζήτησης, οι φοιτητές/τριες δεν παραιτούνται εντελώς από την προσπάθεια να πείσουν τους συνομιλητές τους για το δίκαιο των απόψεών τους. Από το συνδυασμό των απαντήσεων στις εν λόγω ερωτήσεις, διαμορφώθηκαν τέσσερις βαθμίδες «ηγασίας γνώμης», σύμφωνα με τη μεθοδολογία που ακολουθείται στις μετρήσεις του *Ευρωβαρόμετρον*: «υψηλή», «μέτρια», «χαμηλή» και «μηδενική». Η κατανομή των βαθμίδων ανά φύλο και επιστήμες έχει ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Ηγεσία γνώμης

	Άνδρες (%)	Γυναίκες (%)	Ανθρωπιστικές επιστήμες (%)	Θετικές επιστήμες (%)	Σύνολο (%)
Υψηλή	12,0	4,6	10,0	6,2	7,9
Μέτρια	49,8	56,7	52,3	54,6	53,5
Χαμηλή	30,9	30,8	29,5	31,9	30,8
Μηδενική	7,4	8,0	8,2	7,3	7,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Η μόνη στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση εντοπίζεται στους άνδρες, οι οποίοι φαίνεται ότι και συζητούν συχνά γύρω από πολιτικά θέματα αλλά και προσπαθούν επίσης συχνά να πείσουν τους άλλους.

Συμπερασματικά, θα έλεγε κανείς ότι οι φοιτητές/τριες δεν αφιερώνουν πολύ χρόνο για να δουν τηλεόραση, είναι τακτικοί αναγνώστες εφημερίδων, και χρησιμοποιούν το ραδιόφωνο κυρίως για ψυχαγωγικούς λόγους. Εμπιστεύονται την εφημερίδα, αλλά ταυτόχρονα αρκετοί από αυτούς θεωρούν αναξιόπιστα και τα τρία μέσα, ενώ παράλληλα δεν έχουν εγκαταλείψει οριστικά την πολιτική ως θέμα συζήτησης. Αυτό βεβαίως συνάπτεται με το σχετικά υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον των φοιτητών, το οποίο κατεγράφη στην έρευνά μας.

14. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΥΣΑΡΕΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΜΜΕ: ΜΙΑ ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΗ ΣΧΕΣΗ;

Στις μέρες μας, πολλά λέγονται για τη συμβολή των ΜΜΕ και ειδικά της τηλεόρασης στην κρίση της πολιτικής. Το βασικό επιχείρημα είναι ότι τόσο η ίδια η «γραμματική» του μέσου, όσο και ο δραματοποιημένος τρόπος παρουσίασης των ειδήσεων γεννούν μια ιδιαίτερη «ηλε-πολιτική κουλτούρα» ενημερω-ψυχαγωγίας, που υποσκάπτει τελικά τον συμμετοχικό χαρακτήρα της δημοκρατικής πολιτείας. Υποστηρίζεται ότι η πολιτική διαδικασία είτε μετατρέπεται σε ψυχαγωγικό θέαμα είτε καθίσταται μια απόμακρη και ακατανόητη υπόθεση. Βεβαίως, το όλο ζήτημα εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της σχέσης των ΜΜΕ με το πολιτικό σύστημα.¹⁴

Αν και οι απόψεις αυτές είναι αρκετά δημοφιλείς, δύσκολα επιβεβαιώνονται από την εμπειρική έρευνα, η οποία γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα ξεκίνησε στο εξωτερικό εδώ και είκοσι τουλάχιστον χρόνια.¹⁵ Στην Ελλάδα, η έρευνα βρίσκεται ακόμη στο εμ-

14. Φυσικά, η βιβλιογραφία εδώ είναι τεράστια. Απλώς και μόνο μερικοί τίτλοι είναι ενδεικτικοί: J. Kean, *The Media and Democracy*, Polity Press, 1991· K. Lang - G. Lang, *Politics and Television*, Quadrangle Books, Σικάγο 1968· των ιδίων, *Politics and Television Revisited*, Sage Publications, Λονδίνο 1984· J. Meyrowitz, *No sense of Place. The Impact of Electronic Media on Social Behavior*, Oxford University Press, 1985, και Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η δύναμη της τηλεόρασης*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1997.

15. Εντελώς ενδεικτικά, βλ. J. Cappella - K. Jamieson, *Spiral of Cynicism*, Oxford

βρυακό της στάδιο. Γενική απόδειξη μιας αιτιώδους σχέσης ανάμεσα σε φαινόμενα πολιτικής δυσαρέσκειας (αποξένωση, κυνισμός, κλπ.) και τη λειτουργία των μέσων δεν υπάρχει. Ενδείξεις μόνον έχουμε, κι αυτό όχι για όλα τα μέσα ανεξαιρέτως, ούτε για όλες τις χώρες και τις ομάδες του πληθυσμού.¹⁶

Η συμβολή των μέσων ενημέρωσης στην αύξηση του πολιτικού κυνισμού, της πολιτικής αποξένωσης και της δυσπιστίας εντοπίζεται συνήθως: α) στον βαθμό αξιοπιστίας τους· β) στην έμφαση της δημοσιογραφίας σε αρνητικά συμβάντα της πολιτικής σκηνής, και γ) στην ιδιομορφία του εκάστοτε κοινού. Και πάλι όμως θα πρέπει κάποιος να είναι επιφυλακτικός, καθόσον στις σύγχρονες περίπλοκες κοινωνίες ενδέχεται να είναι η γενικότερη δυσφορία που επηρεάζει τον τρόπο λειτουργίας και χρήσης των μέσων, και όχι το αντίστροφο. Θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχτεί ότι τα μέσα δε γεννούν αιτιωδώς την πολιτική δυσαρέσκεια, αλλά συμβάλλουν δευτερογενώς στην υποδαύλισή της. Αλλά κι αυτό χρήζει αποδείξεως. Ασφαλώς, σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο είναι δύσκολο να αποδειχθεί η επίδραση των μέσων, και κυρίως της τηλεόρασης, στη δημιουργία αντικομματικών και αντιπολιτικών ατομικών στάσεων. Ωστόσο, μακροσκοπικώς, και σε σωρευτικό επίπεδο, η «μεσοποίηση» (mediatization) της πολιτικής επιφέρει αργές αλλά καιρικές αλλαγές στον πολιτικό τρόπο σκέψης και δράσης.

15. ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ, ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

Ένα βασικό ερώτημα είναι αν το σχετικά υψηλό ενδιαφέρον που έχουν οι φοιτητές/τριες για την πολιτική επηρεάζεται από την έκθεση στα ΜΜΕ, και ιδιαίτερα στην τηλεόραση. Από την ετεξεργασία

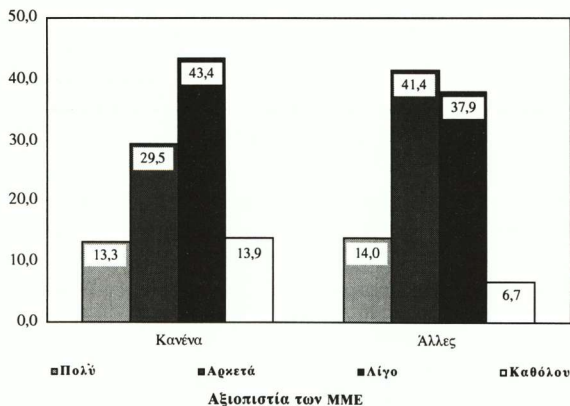
University Press, 1997, και R.M. Kerbel, *Remote & Controlled. Media Politics in a Cynical Age*, Westview Press, Οξφόρδη 1995, όπου ο αναγνώστης μπορεί να πληροφορηθεί για την εξέλιξη του διαλόγου γύρω από τα θέματα αυτά.

16. Για την ελληνική συζήτηση και τη σχετική έρευνα, βλ. Ν. Δεμερτζής - Π. Καφετζής, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ. Η περίπτωση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο Χρ. Λυριντζής - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 174-218, όπου και περισσότερη θεωρητική βιβλιογραφία.

των στοιχείων προέκυψε ότι οι φοιτητές/τριες που εμπíπτουν στην κατηγορία «υψηλή τηλεθέαση» (πάνω από 3 ώρες ημερησίως) δεν παρουσιάζουν κάποια στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση στο βαθμό του πολιτικού τους ενδιαφέροντος σε σύγκριση με τους υπόλοιπους. Εκεί όμως που παρουσιάζεται διαφορά είναι σε όσους/ες θεωρούν τα ΜΜΕ αναξιόπιστα (βλ. Διάγραμμα 5). Η υποκειμενικά προσλαμβανόμενη αναξιόπιστία των μέσων συνδέεται με χαμηλότερα επίπεδα ενδιαφέροντος για την πολιτική. Δεν μπορούμε να πούμε όμως πιο από τα δύο λειτουργεί ως ανεξάρτητη μεταβλητή.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Πολιτικό ενδιαφέρον και αξιοπιστία των ΜΜΕ

Εκεί ωστόσο που εμφανίζεται ένα «παράδοξο», σε σχέση τουλάχιστον με την τρέχουσα άποψη περί των βλαβερών συνεπειών της τηλεόρασης στη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος, είναι η συσχέτιση της «ικανοποίησης από τη λειτουργία της δημοκρατίας» με την «υψηλή τηλεθέαση». Από τον Πίνακα 15 φαίνεται ότι οι «πιστοί τηλεθεατές» τείνουν να είναι πιο ικανοποιημένοι από τη λει-

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Ικανοποίηση από τη δημοκρατία και βαθμός τηλεθέασης

<i>Είσα ικανοποιημένος/η από τη λειτουργία της δημοκρατίας;</i>	<i>«Πιστοί τηλεθεατές» (%)</i>	<i>«Απλοί τηλεθεατές» (%)</i>	<i>Σύνολο (%)</i>
Πολύ	2,0	1,8	1,9
Αρκετά	36,7	29,9	32,7
Λίγο	41,2	50,5	46,7
Καθόλου	15,1	16,7	16,0
ΔΓ/ΔΑ	5,0	1,1	2,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

τουργία της δημοκρατίας απ' όσο εκείνοι/ες που εκτίθενται λιγότερο στα τηλεοπτικά προγράμματα. Θα έλεγε κανείς ότι η συνολική έκθεση στο μέσο δεν προξενεί στους φοιτητές/τριες δυσφορία αλλά, τουναντίον, μια ευφορική σύμπλευση με το αντιπροσωπευτικό σύστημα.

16. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗΛΕΘΕΑΣΗ

Επεξεργαζόμενοι τα στοιχεία συσχέτισαμε όλους τους δείκτες της πολιτικής δυσαρέσκειας με το μέγεθος της τηλεθέασης, τη συνολική δηλαδή έκθεση στο τηλεοπτικό μέσο (βλ. Πίνακα 16). Θετική εξάρ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Τηλεθέαση και «πολιτική ικανότητα»

<i>Προτάσεις «1» & «2»</i>	<i>«Πιστοί τηλεθεατές» (%)</i>	<i>«Απλοί τηλεθεατές» (%)</i>	<i>Σύνολο (%)</i>
Συμφωνούν	53,3	41,3	46,3
Ούτε συμφωνούν ούτε διαφωνούν	19,6	24,2	22,3
Διαφωνούν	27,1	34,5	31,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

1. Η ψήφος είναι το μόνο μέσο που έχουν οι πολίτες για να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο η κυβέρνηση χειρίζεται τα πράγματα.

2. Άνθρωποι σαν κι εμένα δεν έχουν καμιά επιρροή στο έργο της κυβέρνησης.

τηση παρατηρήθηκε μόνο στο συνδυασμό «υψηλής τηλεθέασης» και «πολιτικής ικανότητας», στην αίσθηση δηλαδή των πολιτών ότι είναι (ή δεν είναι) σε θέση να επηρεάσουν τα πολιτικά δρώμενα. Προέκυψε λοιπόν ότι η μεγαλύτερη έκθεση στην τηλεόραση (οι «πιστοί» της τηλεόρασης) συνδέεται με χαμηλά επίπεδα «πολιτικής ικανότητας», και μάλιστα χαμηλότερα από το μέσο ποσοστό.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στατιστική διαφοροποίηση υπήρξε στις δύο από τις τρεις ερωτήσεις που αντιστοιχεί στο δείκτη της «πολιτικής ικανότητας». Στην τρίτη ερώτηση συμφωνίας στο ότι «ορισμένες φορές η πολιτική φαίνεται τόσο μπερδεμένη που ένα άτομο σαν κι εμένα δεν μπορεί να καταλάβει τι συμβαίνει πραγματικά», δεν υπήρξε διαφορά. Αυτό είναι αναμενόμενο μια και, όπως έχουμε δει, οι φοιτητές/τριες, λόγω της συμμετοχής τους στην πανεπιστημιακή ζωή, δεν υποπίπτουν στο σύνδρομο του «ακατανόητου της πολιτικής».

Το γεγονός πάντως ότι υπάρχει διαφοροποίηση στις απαντήσεις των δύο πρώτων ερωτήσεων πολιτικής ικανότητας θα μπορούσε να οδηγήσει κάποιους στο συμπέρασμα ότι ο παθητικός χαρακτήρας της πρόσληψης των τηλεοπτικών προγραμμάτων περιστελλεί την υποκειμενική αίσθηση της ικανότητας του πολίτη. Αυτό ωστόσο απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση.

17. ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΥΣΑΡΕΣΚΕΙΑ

Διασταυρώνοντας και τις 12 ερωτήσεις που αντιστοιχούν στους τέσσερις δείκτες της πολιτικής δυσαρέσκειας με τη συχνότητα παρακολούθησης των ειδήσεων και στα τρία μέσα, προέκυψαν σημαντικές αποκλίσεις για έξι από τις ερωτήσεις που απευθύνουμε. Ως προς το ραδιόφωνο, το οποίο χρησιμοποιείται κυρίως ως ψυχαγωγικό μέσο, δεν υπήρξε κάποια αξιολογή συσχέτιση σε καμία από τις ερωτήσεις.

Για την παρακολούθηση των τηλεοπτικών ειδήσεων –οι οποίες θεωρούνται συνήθως ότι ευνοούν, αν δε γεννούν, τον πολιτικό αρνητισμό–, αξιολογή διαφορά παρατηρήθηκε μόνο σε μια ερώτηση δυσπιστίας προς το σύστημα: οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να απαντήσουν εάν συμφωνούν, διαφωνούν ή παραμένουν ουδέτεροι στην άποψη ότι «η χώρα κυβερνάται για το γενικό καλό». Το 53,3% διαφώνησε. Θα ήταν αναμενόμενο ίσως εκείνοι/ες που παρακολου-

ΠΙΝΑΚΑΣ 17
Η ανάγνωση των ειδήσεων στις εφημερίδες και η πολιτική δυσαρέσκεια

Συμφωνούν ότι (%):	Καθημερινά	3-4 φορές εβδομάδα	1-2 φορές εβδομάδα	Λιγότερο συχνά	Ποτέ	Γενικό ποσοστό
Η κυβέρνηση δεν κάνει τις σωστές ενέργειες στα διάφορα θέματα	78,2	81,3	85,0	75,9	67,7	79,6
Υπάρχει αρακτη διαφθορά στη δημόσια ζωή της χώρας	91,1	90,6	90,7	91,1	74,2	89,8
Τους πολιτικούς δεν πολυενδιαφέρει τι σκέπτονται άτομα σαν εμένα	58,4	63,5	64,3	66,1	77,4	64,2
Η ψήφος είναι το μόνο μέσο για να επηρεάσουν οι πολίτες τον τρόπο με τον οποίο η κυβέρνηση χειρίζεται τα πράγματα	41,6	45,8	39,3	42,9	61,3	43,3
Ορισμένες φορές η πολιτική φαίνεται τόσο μπλεγμένη που ένα άτομο σαν εμένα δεν μπορεί να καταλάβει τι συμβαίνει πραγματικά	26,7	28,1	37,9	46,4	80,6	38,3

θούν καθημερινά ή συχνά τις ειδήσεις από την τηλεόραση να διαφωνήσουν σωρηδόν με την παραπάνω άποψη, λόγω της προτίμησης του συγκεκριμένου μέσου στη σκανδαλογαγνεία και τον αρνητισμό. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν παρατηρήθηκε. Συνέβη ακριβώς το αντίθετο: όσοι παρακολουθούν τις τηλεοπτικές ειδήσεις λιγότερο συχνά από 1-2 φορές την εβδομάδα, και εκείνοι μάλιστα που ουδέποτε τις παρακολουθούν, δηλώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό ότι η χώρα δεν κυβερνάται για το γενικό καλό (τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 73% και 71%).

Οι απαντήσεις στις υπόλοιπες πέντε ερωτήσεις, στις οποίες παρουσιάζεται σημαντική απόκλιση από το γενικό ποσοστό, αφορούν τους αναγνώστες των ειδήσεων στις *εφημερίδες*. Οι ερωτήσεις αυτές αφορούν τη δυσπιστία, την αίσθηση της μη ανταπόκρισης του συστήματος και την πολιτική ικανότητα. Από τα ευρήματα του Πίνακα 17 φαίνεται ότι η διαφορά εντοπίζεται στην επιλογή «ποτέ». Από τη σύγκριση των ποσοστών αυτών, αλλά και από τα ευρήματα σχετικά με την παρακολούθηση των ειδήσεων στην τηλεόραση, που μόλις πριν σχολιάσαμε, προκύπτουν δύο πρώτα συμπεράσματα: α) Η ανάγνωση των ειδήσεων στον *Τύπο*, και όχι η παρακολούθησή τους στην τηλεόραση, ενδέχεται να συμβάλλει στη δυσπιστία απέναντι στις ενέργειες της κυβέρνησης και στην πεποίθηση ότι υπάρχει αρκετή διαφθορά. β) Ορισμένες στάσεις αποξένωσης και αρνητισμού *προϋπάρχουν* της συχνότητας παρακολούθησης των ειδήσεων στον *Τύπο* και την τηλεόραση. Από την άποψη αυτή, η επίδραση της έντυπης και ηλεκτρονικής ειδησεογραφίας στην καλλιέργεια αντιπολιτικών στάσεων μπορεί να θεωρηθεί περιορισμένη και δευτερογενής.

18. ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΥΣΑΡΕΣΚΕΙΑ

Διασταύρωση των δεικτών, που διαμορφώθηκαν από 12 ερωτήσεις πολιτικής δυσαρέσκειας, έγινε και με τη δηλούμενη αναξιοπιστία των ΜΜΕ. Τα αποτελέσματα έδειξαν μια θετική εξάρτηση σε τρεις από τους τέσσερις δείκτες: την «πολιτική αποξένωση», την «πολιτική δυσπιστία/κυνισμό», και την αίσθηση «ανταπόκρισης του συστήματος». Μετά τη συγκέντρωση των απαντήσεων και στις τρεις ερωτήσεις ενός εκάστου δείκτη προέκυψε ο Πίνακας 18, στον οποίο διαπιστώνεται μια σχετική απόκλιση εκείνων που θεωρούν ό-

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Αναξιοπιστία των ΜΜΕ και πολιτική δυσαρέσκεια

	Αναξιοπιστία των ΜΜΕ (%)	Συγκεντρωτικό ποσοστό (%)
Αποξενωμένοι	87	80,2
Δύσπιστοι	97	83,5
Παραμελημένοι από το σύστημα	86	79,4

τι τα ΜΜΕ δε διαθέτουν αξιοπιστία από το γενικό ποσοστό. Φαίνεται λοιπόν ότι οι δυσαρεστημένοι από την πολιτική είναι βασικά και δυσαρεστημένοι από τα μέσα της δημόσιας επικοινωνίας. Δεν μπορούμε ωστόσο για την ώρα να εντοπίσουμε κάποια αιτιώδη σχέση ανάμεσα στις δύο μεταβλητές. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι υφίσταται μια εκλεκτική συγγένεια ανάμεσά τους, υπό την έννοια ότι η γενικευμένη δυσαρέσκεια στη συνείδηση του φοιτητικού πληθυσμού αγκαλιάζει τόσο τις πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές όσο και την εικόνα της δημόσιας επικοινωνίας.

19. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο άρθρο αυτό επιχειρήθηκε μια πρώτη συστηματική καταγραφή και ερμηνεία των πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων των φοιτητών της Αθήνας. Στην ανάλυση έγινε σύγκριση βασικών παραμέτρων της πολιτικής κουλτούρας του φοιτητικού πληθυσμού με στοιχεία που αφορούν τον γενικό πληθυσμό και τη νεολαία εν γένει. Από την ανάλυση των δεδομένων προέκυψε ότι:

- Οι φοιτητές επιδεικνύουν σχετικά μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την πολιτική σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό και την υπόλοιπη νεολαία.
- Όπως όλοι σχεδόν, οι φοιτητές διακατέχονται από αποξένωση, πολιτικό κυνισμό και υποκειμενική αναποτελεσματικότητα ή, αλλιώς, αναρμοδιότητα περί την πολιτική. Ωστόσο, κυριότατα λόγω της (δυννητικής) κατοχής του πολιτισμικού κεφαλαίου «επιστημονική γνώση», οι φοιτητές και οι φοιτήτριες δεν χαρακτηρίζονται από το σύνθηες σύνδρομο του «ακατανόητου της πολιτικής».
- Αν και σημαντικό ποσοστό του φοιτητικού πληθυσμού απορρι-

ππει τη διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς, η πλειονότητα αυτοκατατάσσεται στο κέντρο της γνωστής κλίμακας, όπως εξάλλου και το γενικό κοινό.

- Παρόλο που καταφέρονται αρνητικά για τα κόμματα και τις φοιτητικές παρατάξεις, ένας στους τρεις περίπου δηλώνει ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας στη χώρα.
- Η υψηλή τηλεθέαση δε σχετίζεται με το ενδιαφέρον για την πολιτική. Συσχετίζεται όμως με την αυξημένη ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας και την περιορισμένη αίσθηση πολιτικής αρμοδιότητας, κάτι που μάλλον επιτρέπει σε κάποιον να πει ότι η υψηλή τηλεθέαση συμβάλλει στη θεαματικοποίηση του πολιτικού γίγνεσθαι και στην αδρανοποίηση των πολιτών-τηλεθεατών.
- Ορισμένες τάσεις αρνητισμού και αποξένωσης προϋπάρχουν και λειτουργούν ανεξάρτητα από την έκθεση στην τηλεοπτική και έντυπη ειδησεογραφία.

ΕΠΙΚΤΗΤΗ ΑΙΣΘΗΣΗ ΑΔΥΝΑΜΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΚΑΙ ΜΜΕ

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΜΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται ερευνητικά αποτελέσματα για την αίσθηση πολιτικής αδυναμίας, απάθειας και κυνισμού που παρατηρούνται στους φοιτητές. Θεωρητική αφηρητά υπήρξε η μελέτη της σχέσης μεταξύ της κατά Seligman *αίσθησης αβοηθησίας* και της κατά Giddens *οντολογικής ανασφάλειας*. Επειδή και στις δύο παραπάνω καταστάσεις ενέχεται μια αίσθηση διακινδύνευσης, καθώς και η υποκειμενική αίσθηση απώλειας του ελέγχου, διερευνήθηκε επίσης η πιθανή συμβολή των τηλεοπτικών αρνητικών ειδήσεων. Βασικός στόχος ήταν να ενταχθεί η πολιτική στάση των φοιτητών και η επίδραση των ΜΜΕ στο πλαίσιο της γενικότερης ψυχοκοινωνικής τους συγκρότησης. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προέκυψαν οι εξής τυπολογίες: (α) οι «πραγματιστές», (β) οι «κυνικοί πεσιμιστές», και (γ) οι «αβέβαιοι» και «αμήχανοι» ως προς τα κοινά αλλά και τα ατομικά, απέναντι τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον. Η χρήση των ΜΜΕ διαφοροποιεί κυρίως τους «πραγματιστές», που κάνουν ευρύτατη χρήση για σκοπούς προσωπικούς, από τους «κυνικούς» που αρνούνται συνολικά την ενημέρωση. Η τρίτη ομάδα, κάνει μέτρια ή περιστασιακή χρήση των ΜΜΕ, η οποία, λόγω της αποσπασματικότητάς της, τείνει να ενισχύει την αβεβαιότητα και την αμηχανία.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α. Επίκτητη αίσθηση αδυναμίας ή αβοηθησία

Τα ζητήματα ισχύος, ηγεσίας και ελέγχου ερευνώνται πειραματικά από την ψυχολογία κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Η ανάγκη ισχύος, δηλαδή της ικανότητας του υποκειμένου να επιδρά

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια στο τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Λέκτορας στο τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

και να μεταβάλλει τις πράξεις (actions) των άλλων, θεμελιώνεται στην πρωταρχική ανάγκη του ανθρώπου να ελέγξει το περιβάλλον του ώστε να μπορέσει να αισθανθεί ασφαλής.¹ Συστηματικές έρευνες έχουν αποδείξει ότι η απώλεια της ικανότητας ελέγχου του περιβάλλοντος είναι έντονα διαταρακτική για τον άνθρωπο και μπορεί να αποβεί έως και θανατηφόρα,² ενώ οι μελέτες που έγιναν στις ΗΠΑ από τον Seligman και τους συνεργάτες του αρχικά με ζώα και έπειτα με ανθρώπους έδειξαν ότι ένα ελάχιστο ποσό αίσθησης ισχύος επί του περιβάλλοντος είναι απαραίτητο ώστε να αισθάνεται ο άνθρωπος υγιής. Η ομάδα του Seligman παρατήρησε ότι όταν οι ζωντανοί οργανισμοί αποτυγχάνουν συστηματικά να ελέγξουν τι τους συμβαίνει, εξελίσσονται σταδιακά σε παθητικούς και δυσπροσάρμοστους και παραιτούνται από οποιαδήποτε προσπάθεια επιβίωσης. Ονόμασε δε αυτή την κατάσταση, *επίκτητη αίσθηση αδυναμίας ή «μαθημένη» αβοηθησία*.³

1. Η ανάγκη αυτή εκδηλώνεται νωρίς στη ζωή και παραμένει σταθερή σε όλες τις ανθρώπινες σχέσεις, από τη διαπραγμάτευση του ελέγχου των γονέων κατά τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας έως τα «παιχνίδια ελέγχου και ισχύος» που διαδραματίζονται στις σχέσεις του ζευγαριού, της οικογένειας, του δασκάλου και του μαθητή, του διευθυντή και του εργαζόμενου, του πολίτη και του κράτους κ.ο.κ. Βλ. ενδεικτικά: K. Gergen - M. Gergen, *Social Psychology*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., Λονδίνο 1981, όπως επίσης H. Kelman, «Attitudes are Alive and Well and Gainfully Employed in the Sphere of Action», *American Psychologist*, τχ. 29, 1974, σ. 310-335, και J. Thibaut - H. Kelley, *The Social Psychology of Groups*, John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη 1959.

2. R. Schulz - D. Aderman, «Effect of Residential Change on the Temporal Distance of Death of Terminal Cancer Patients», *Omega: Journal of Death and Dying*, τχ. 4, 1973, σ. 157-162.

3. Οι πειραματικές έρευνες περί αβοηθησίας με υποκείμενα τα ζώα ίσως υπερέχουν σε αριθμό από τις έρευνες που έγιναν με ανθρώπους (εξαιτίας και των εγγενών ηθικών προβλημάτων της πρόκλησης αβοηθησίας σε ανθρώπους σε εργαστηριακές συνθήκες). Η εγκυρότητα της μεταφοράς και γενίκευσης αποτελεσμάτων από τα ζώα στον άνθρωπο αποτέλεσε μια από τις βασικές κριτικές στα ευρήματα περί αβοηθησίας. Ωστόσο, στην πορεία των χρόνων πολλά «ήπια» σχετικώς πειράματα παραγωγής αβοηθησίας με υποκείμενα ανθρώπους απέδειξαν πως οι αιτίες και οι μηχανισμοί της αβοηθησίας είναι κοινά στον άνθρωπο και τα ζώα, παρότι στον άνθρωπο η αναμονή ενός ανεξέλεγκτου επερχόμενου αρνητικού γεγονότος διαμεσολαβείται από περιπλοκότερες και πιο σύνθετες γνωστικές διεργασίες (όπως οι αιτιολογικές ερμηνείες και το ερμηνευτικό στυλ που καθορίζουν και την απόδοση ευθυνών για το γεγονός). Βλ. M. Seligman, *Helplessness: On Depression, Development and Death*, W.H. Freeman, Λονδίνο 1975, και M. Seligman - S. Maier - R. Solomon, «Unpredictable and Uncontrollable Aversive Events», στο F.R. Brush (επιμ.), *Aversive Conditioning and Learning*, Academic Press, Ν. Υόρκη 1971.

Η αβοηθησία ορίστηκε ως μια κατάσταση αδράνειας και αίσθησης προσωπικής ανικανότητας, η οποία αναπτύσσεται στον άνθρωπο όταν βιώνει αρνητικές καταστάσεις από τις οποίες δεν μπορεί να αποδράσει. Η παθητικότητα που δημιουργείται συνδέεται με καταθλιπτική διάθεση, γενικεύεται και σταθεροποιείται, ώστε να εμποδίζει στο μέλλον τη δράση για την αναστολή των δυσμενών συνθηκών, ακόμη και όταν κάτι τέτοιο είναι εφικτό. Ο άνθρωπος παραιτείται από οποιαδήποτε προσπάθεια να επιδράσει στο περιβάλλον του, ανατρέχει στο πεπρωμένο και δημιουργεί εξαρτήσεις από εξωτερικές περιστάσεις και ανθρώπους.

Τα πειράματα αβοηθησίας έδειξαν ότι όταν οι άνθρωποι εκτίθενται συστηματικά σε μη ελεγχόμενα αρνητικά γεγονότα μαθαίνουν ότι η δράση είναι μάταιη. Αυτό επιδρά με τη σειρά του στα κίνητρα προς δράση, παράγοντας μια συνολική και γενικευμένη αλλοίωση κινήτρων και συμπεριφοράς.⁴ Ο φόβος ενός οργανισμού που βιώνει ένα αρνητικό γεγονός είναι μικρότερος εάν ο οργανισμός γνωρίζει πως η δράση του μπορεί ως ένα βαθμό να ελέγξει το γεγονός. Αντίθετα, η προσδοκία ότι οι συνθήκες δεν ελέγχονται (και η απελπισία που γεννιέται με τη σκέψη αυτή) μετατρέπει το βίωμα σε κατάθλιψη. Η αβοηθησία αναπτύσσεται ως αποτέλεσμα της *αίσθησης ανικανότητας ελέγχου* του γεγονότος, και όχι μόνον από το γεγονός αυτό καθαυτό. Η απλή πεποίθηση ότι κάποιος μπορεί να ελέγξει ως ένα βαθμό τις δυσμενείς συνθήκες ή ότι έχει στη διάθεσή του κάποιον που θα τον ανακουφίσει, αναστέλλει την αβοηθησία.⁵ Ως κατάσταση ύπαρξης, η αβοηθησία δημιουργεί μια *γενικευμένη και θεμελιώδη αλλαγή στην προσωπικότητα του ατόμου και αναστέλλει τις επιθετικές και αμυντικές ενέργειες του οργανισμού*.

Σε πειραματικές συνθήκες έχει διαπιστωθεί ότι η αβοηθησία μπορεί να αναπτυχθεί μέσω της παρατήρησης άλλων ανθρώπων που βρίσκονται σε αυτή την κατάσταση, χωρίς να έχουν απαραίτητα προηγηθεί ατομικά αρνητικά βιώματα. Τα υποκείμενα αισθά-

4. L. Abramson - M. Seligman - J. Teasdale, «Learned Helplessness in Humans: Critique and Reformulation», *Journal of Abnormal Psychology*, τχ. 87, 1978, σ. 49-74.

5. Οι J. Rodin - E. Langer στο άρθρο τους «Long-term Effects of a Control-relevant Intervention with the Institutionalized Aged», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 35, 1977, σ. 897-902, καθώς και οι R. Schulz - B.H. Hanusa, στο «Long-term Effects of Control and Predictability-Enhancing-Interventions: Findings and Ethical Issues», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 36, 1978, σ. 1194-1201, παρουσιάζουν ερευνητικά ευρήματα σχετικά με το ζήτημα αυτό.

νονται αβοήθητα απλώς και μόνο με τη σκέψη ότι θα μπορούσαν να βρεθούν στη θέση των αβοήθητων ανθρώπων που παρατηρούν. Η αβοηθησία «με υποκατάσταση» (vicarious helplessness) αφορά την κατάσταση στην οποία επέρχεται ο άνθρωπος όταν γίνεται μάρτυρας της αβοηθησίας άλλων ανθρώπων.⁶

Η αβοηθησία αναπτύσσεται μέσω τριών αλληλοεξαρτώμενων συνθηκών: (α) ένα περιβάλλον στο οποίο τα επακόλουθα σημαντικών γεγονότων είναι εκτός ελέγχου· (β) μια αντίδραση παραίτησης απέναντι σε δυσάρεστα (παρόντα και επερχόμενα) γεγονότα· (γ) την εκτίμηση (expectation) ότι καμία εκούσια (ηθελήμενη) δράση δεν μπορεί να αναστείλει το γεγονός ή να ελέγξει τα επακόλουθά του, η οποία προκύπτει από έναν τρόπο ερμηνείας των γεγονότων (ερμηνευτικό στυλ) που χαρακτηρίζεται από εσωτερικότητα (στροφή προς τον εαυτό), σταθερότητα (την πεποίθηση ότι οι δυσάρεστες συνθήκες δεν πρόκειται να αλλάξουν) και σφαιρικότητα (globality - την πεποίθηση ότι οι δυσάρεστες συνθήκες είναι γενικευμένες). Οι έρευνες δείχνουν ότι η αίσθηση ανικανότητας του ατόμου να ελέγξει τις δυσμενείς συνθήκες έχει ορισμένες φορές μεγαλύτερη συμβολή στην καλλιέργεια αβοηθησίας απ' ό,τι οι ίδιες οι συνθήκες. Αυτό υπονοεί ότι η κάθε είδους κινδυνολογία ευδοκίμει σε άτομα που έχουν ήδη αρχίσει να αισθάνονται αβοήθητα.

Ο Seligman υποστηρίζει ότι ζούμε σήμερα σε μια «εποχή μελαγχολίας», εγγενή στη γενικευμένη αίσθηση αβοηθησίας που προκαλείται από τα πολλά προβλήματα των σύγχρονων πόλεων, και παρουσάζει ευρήματα ότι τουλάχιστον στην αμερικανική κοινωνία το ποσοστό των καταθλιπτικών επεισοδίων αυξάνεται συστηματικά τις τελευταίες δεκαετίες.⁷ Άλλοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι σε

6. Ερευνητικά ευρήματα για την αβοηθησία με υποκατάσταση παρατίθενται από τους R. De Vellis - B. De Vellis - C. McCauley, «Vicarious Acquisition of Learned Helplessness», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 36, 1978, σ. 894-899, και από τους I. Brown, Jr. - D. Inouye, «Learned Helplessness Through Modeling: The Role of Perceived Similarity in Competence», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 36(80), 1978, σ. 900-908. Ο όρος αποδίδεται στα ελληνικά κατ' αναλογία του όρου *vicarious learning*, ο οποίος στο *Σύντομο Ερμηνευτικό Λεξικό Ψυχολογικών Όρων*, Δωδώνη, Αθήνα 1989, σ. 359, αποδίδεται από τις Α. Χουντουμάδη - Λ. Πατεράκη, ως *μάθηση με υποκατάσταση* και ορίζεται ως «έμμεση μάθηση νέων αντιδράσεων και των συνεπειών τους, με την παρατήρηση της συμπεριφοράς άλλων ατόμων».

7. Για το θέμα αυτό οι C. Peterson - S. Maier - M. Seligman στο βιβλίο τους *Learned Helplessness: A Theory for the Age of Personal Control*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1993, παραπέμπουν στην έρευνα των Robins κ.ά., που έγινε το

όλες τις κατηγορίες πολιτών, αλλά ιδιαίτερα στους ηλικιωμένους και τους νέους, οι σημερινές δυτικές κοινωνίες επιβάλλουν έναν τρόπο ζωής που ευνοεί και παρατείνει την εξάρτηση, προετοιμάζοντας το έδαφος για την αβοηθησία όταν οι συνθήκες γίνονται δυσμενείς.⁸ Στον προβληματισμό περί των σύγχρονων κοινωνικών συνθηκών που ενδεχομένως καλλιεργούν στους πολίτες μια γενικευμένη αίσθηση αβοηθησίας, με τα αντίστοιχα επακόλουθα στην κοινωνική τους δράση, μπορούν να προστεθούν δύο ακόμη παράγοντες:

(α) Η πλανώμενη απειλή μεγάλων καταστροφών από κινδύνους που δημιουργήθηκαν από τον ίδιο τον άνθρωπο, αλλά ξεφεύγουν από τον έλεγχό του (όπως π.χ. η ρύπανση και καταστροφή του περιβάλλοντος ή μια πιθανή πυρηνική καταστροφή).

(β) Η εκτεταμένη αβοηθησία με υποκατάσταση που ευνοείται από τα ΜΜΕ, μέσω της παγκόσμιας παρακολούθησης, της έμφασης στις αρνητικές ειδήσεις⁹ και της υπερδραματοποίησης που καταλήγει να δημιουργεί φόβους για γεγονότα, υπερβολικά δυσανάλογους με τις πιθανότητες που έχει ο πολίτης να τα υποστεί, παρουσιάζοντας κατά τον Λανς Μπένετ την εικόνα ενός κόσμου «...όπου κυριαρχεί μια έμμονη φοβία για το έγκλημα, τα οικονομικά προβλήματα, τη βία και την τρομοκρατία».¹⁰

1984, σύμφωνα με την οποία κάποιος που είχε γεννηθεί το 1910 είχε 1,3% πιθανότητες να υποφέρει από ένα μείζον καταθλιπτικό επεισόδιο στα πάνω από 70 χρόνια ζωής που είχε ήδη διανύσει, ενώ για κάποιον που είχε γεννηθεί μετά το 1960 (παρότι βρισκόταν μόνον στην αρχή της τρίτης δεκαετίας της ζωής του) η πιθανότητα αυξανόταν σε 5,3%. Οι παράγοντες που σχετίζονται με την κατάθλιψη είναι πολλοί και περίπλοκοι, και οπωσδήποτε σε ορισμένες περιπτώσεις ενδογενείς. Ωστόσο, μια τόσο θεαματική αύξηση μέσα σε δύο μόλις γενιές, καθώς και οι συστηματικές έρευνες του Seligman που δείχνουν όχι απλώς τη στενή συνάφεια μεταξύ αβοηθησίας και κατάθλιψης αλλά και ότι η αβοηθησία είναι συχνά ένα προστάδιο της κατάθλιψης, δεν μπορούν παρά να δημιουργήσουν έναν προβληματισμό σε σχέση με τις κοινωνικές συνθήκες που τα προκαλούν.

8. E. Barton - M. Baltes - M. Orzech, «Etiology of Dependence in Older Nursing Home Residents During Morning Care: The Role of Staff Behaviour», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 38, 1980, σ. 423-431.

9. Εντελώς ενδεικτικά, βλ. αντίστοιχως: J.B. Thompson, *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1998, και M. Lewis - D. Rowe, «Good News Bad News», *The Psychologist*, τχ. 7(4), 1994, σ. 157-160, και W. Johnston - G. Davey, «The Psychological Impact of Negative TV News Bulletins: The Catastrophizing of Personal Worries», *British Journal of Psychology*, τχ. 88, 1997, σ. 85-91.

10. O. Λανς Μπένετ, *Ειδήσεις: Η πολιτική των ψευδαισθήσεων*, Δρομέας, Αθήνα 1999, σ. 112.

Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι, μεταξύ άλλων, οι παραπάνω παράγοντες καλλιεργούν μια «κοινωνική» αβοηθησία που μειώνει τα κίνητρα του πολίτη να δράσει απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα, με αποτέλεσμα να αισθάνεται όλο και περισσότερο «αβοηθητός», καταλήγοντας εντέλει απαθής και αδρανής απέναντι σε γεγονότα τα οποία, αφού δεν προσπαθεί καν να ελέγξει, τα καθιστά ο ίδιος άθελά του υπεράνω ελέγχου, επιβεβαιώνοντας έτσι την αβοηθησία του και μετατρέποντας την αίσθηση αβοηθησίας σε πραγματική κατάσταση ύπαρξης.

β. «Κοινωνική» αβοηθησία και οντολογική ανασφάλεια

Η αβοηθησία αναπτύσσεται από επαναλαμβανόμενα περιστατικά αποτυχίας ελέγχου των κινδύνων, και στην ακραία, παθολογική της μορφή οδηγεί στην αδράνεια, την απάθεια και την κατάθλιψη. Αυτά παρατηρούνται είτε σε εργαστηριακές συνθήκες, όπου η αβοηθησία καλλιεργείται συστηματικά, είτε από πειραματικές παρεμβάσεις σε φυσικά περιβάλλοντα τα οποία έχουν στόχο τη μείωση της αβοηθησίας μέσω της αντιστροφής των παραγόντων που την προκαλούν.¹¹

Πιο δύσκολο είναι να μελετηθούν διάφορα «ενδιάμεσα» επίπεδα αβοηθησίας, στην οποία επέρχεται ο σύγχρονος άνθρωπος μέσα στην ίδια την καθημερινότητά του, όταν αισθάνεται ότι χάνει τον έλεγχο αρκετών πτυχών της ζωής του, όχι μόνον εξαιτίας της κοινωνικοπολιτικής ιδιαιτερότητας της σύγχρονης εποχής,¹² αλλά και

11. Για σχετικές έρευνες, βλ. ενδεικτικά: J. Rodin - E. Langer, 1977, ό.π.· R. Schulz - B.H. Hanusa, 1978, ό.π.

12. Εξαιρετικά ενδιαφέρον, αλλά πέρα από τους στόχους του παρόντος άρθρου, είναι να εξεταστεί ο βαθμός στον οποίο η λειτουργία των θεσμών και της δημοκρατίας σήμερα οδηγεί τον πολίτη σε μια κατάσταση «κοινωνικής» αβοηθησίας, την οποία φαίνεται να περιγράφει ο Κ. Τσουκαλάς σε άρθρο του: «Το έλλειμμα της δημοκρατίας», στο *Βήμα της Κυριακής*, 13.9.1998, σ. Β4-Β5, καταλήγοντας: «...Το διάχυτο «έλλειμμα δημοκρατίας» [...] εντοπίζεται πριν απ' όλα στην αυξανόμενη αντικειμενική αδυναμία του οποιοδήποτε κοινωνικού σώματος να σταθμίζει αυτοβούλως τις γενικές κατευθύνσεις που επιθυμεί, και στην αυξανόμενη ανημπόρια του να κατανοεί και να θέτει υπό τη συλλογική κρίση του τις δυνάμεις που αλλάζουν ημέρα με την ημέρα τους όρους της συμβίωσής του [...] Οι αποφάσεις λαμβάνονται, ή μάλλον έχουν πάντοτε ληφθεί ερήμην όλων, σε κάποιο αγνό και απροσδιόριστο «αλλού» και σε κάποιο ήδη παρωχημένο «άλλοτε», που δεν είναι καν εντοπίσιμο κι επομένως και ευθέως καταπολεμίσσιμο. Εκείνο που πρόκειται να γίνει έχει ήδη προεγγραφεί σε άλλον τόπο και σε άλλο χρόνο».

επειδή ως πολίτης ενός παγκόσμιου χωριού γίνεται καθημερινά μάρτυρας «ανεξέλεγκτων» γεγονότων που ποικίλλουν, από φυσικές καταστροφές έως εγκληματικές ενέργειες σε παραδοσιακώς ασφαλείς χώρους (όπως είναι π.χ. τα σχολεία). Σε καταστάσεις, δηλαδή, στις οποίες η αδυναμία ελέγχου δεν παράγεται από συστηματικούς ερευνητικούς χειρισμούς, αλλά από την ίδια την καθημερινότητα και τη θέαση της καθημερινότητας άλλων ανθρώπων, και σε ένα περιβάλλον στο οποίο παρότι το άτομο δεν υπάρχει εντελώς παραιτημένο, αβοήθητο και ανίκανο να ελέγξει τις περιστάσεις, πολλοί κίνδυνοι είναι αόρατοι αλλά πιθανοί ενώ υπάρχει διάχυτο το ενδεχόμενο μιας συνολικής και παγκόσμιας απώλειας του ελέγχου.

Αναφερόμαστε στην αβοηθησία που εμπεριέχεται σε εκείνη την κατάσταση ύπαρξης που κατά τον Giddens είναι μέρος της πολιτισμικής εμπειρίας της νεωτερικότητας εν γένει, και στην οποία ο άνθρωπος υποχρεώνεται να αναγνωρίσει την ύπαρξη ενός συνόλου κινδύνων και διακινδυνεύσεων που δημιουργήθηκαν από τον ίδιο, και να αποδεχθεί όχι μόνο την πιθανότητα να πάνε άσχημα τα πράγματα, αλλά και ότι αυτή η πιθανότητα δεν μπορεί να ελεγχθεί. Από κοινωνιολογικής σκοπιάς, η παραίτηση στις «δυνάμεις» του πεπρωμένου που εντοπίζεται στις έρευνες της αβοηθησίας αποδίδεται από τον Giddens στο ίδιο το *διακινδυνευτικό προφίλ* (risk profile) της σύγχρονης κοινωνικής ζωής, στο πλαίσιο της οποίας οι κίνδυνοι μικρής πιθανότητας αλλά μεγάλων επιπτώσεων, όπως είναι π.χ. μια πυρηνική καταστροφή, πλάθουν μια νέα αίσθηση του μοιραίου (*fortuna*).¹³

Η συμβίωση με κινδύνους υψηλής έντασης, απειλητικούς για τη ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων και για ολόκληρη την ανθρωπότητα,

13. Η αίσθηση αυτή, είτε με τη θετική είτε με την αρνητική της απόχρωση, η ακαθόριστη και γενικευμένη ενδοτικότητα σε μακρινά γεγονότα τα οποία είναι ανεξέλεγκτα, ανακουφίζει το άτομο από το βάρος της εμπλοκής σε μια υπαρξιακή κατάσταση που αλλιώς θα ήταν χρονίως δυσφορική. Έχοντας να αντιμετωπίσουν την καθημερινότητα, οι περισσότεροι άνθρωποι δεν ανησυχούν, τουλάχιστον σε επίπεδο συνειδητό, για ένα ενδεχόμενο πυρηνικό πόλεμο ή άλλες μείζονες καταστροφές, αλλά η γενικευμένη απειλή πλανάται και έχει ένα ασυνείδητο κόστος, εφόσον προϋποθέτει την απώθηση μιας γενικευμένης ανησυχίας. Έτσι, η αίσθηση μιας θεμελιώδους απειλής (dread), ως αντίθετη της βασικής εμπιστοσύνης, προσιθίζεται («ενσταλάζεται») στα ασυνείδητα συναίσθημα που δημιουργούνται από την αβεβαιότητα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα συνολικά. Βλ. A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cornwall 1990, U.K., σ. 92-100, 111.

οι οποίοι δεν ελέγχονται, όχι μόνο από μεμονωμένα άτομα αλλά και από μεγάλους οργανισμούς, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτείας, αποτελεί απειλή της *οντολογικής ασφάλειας* του ανθρώπου. Πρόκειται για μια υπαρξιακή απειλή, στον ίδιο τον πυρήνα τού υπάρχειν μέσα στον κόσμο, η οποία είναι ένα *συγκινησιακό* κυρίως φαινόμενο ριζωμένο σε ασυνείδητες διεργασίες. Η απειλή της οντολογικής ασφάλειας, όπως την περιγράφει ο Giddens¹⁴ δεν είναι μια ατομική «παθολογία» αβοηθσίας που αναπτύσσεται από επαναλαμβανόμενα αρνητικά βιώματα, αλλά μια αποσταθεροποίηση της ατομικής ύπαρξης με κοινωνικές προεκτάσεις και επιδράσεις, η οποία προκύπτει από τις διάχυτες και συχνά ακαθόριστες απειλές που ενυπάρχουν στην απλή καθημερινότητα και ενισχύεται από την κινδυνολογία των ΜΜΕ.

Από τα όσα εγγενή σε μια κοινωνία της διακινδύνευσης παρατηρεί ο Giddens, η ανικανότητα ελέγχου, η αίσθηση του μοιραίου και η συνακόλουθη ενδοτικότητα στο πεπρωμένο με όλη την παθητικότητα και την παραίτηση που αυτά εμπεριέχουν, καθώς και η συνολικότητα της αβεβαιότητας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως *οι κοινωνικές εκδηλώσεις όσων σε ατομικό ψυχολογικό επίπεδο ανάγονται στην αβοηθσία*. Όχι στην ακραία της μορφή που συγγενεύει με την κατάθλιψη, αυτή της ολικής παραίτησης, της συνολικής απώλειας της αίσθησης ελέγχου και τού εντελώς αρνητικού ερμηνευτικού στυλ, αλλά σε ένα «ενδιάμεσο» επίπεδο στο οποίο η αδράνεια τείνει να κυριαρχήσει επί της δραστηριοποίησης, η αίσθηση αδυναμίας ελέγχου είναι έκδηλη ως προς μερικά τουλάχιστον ζητήματα, και η πεποίθηση ότι η δράση θα έχει κάποιο αποτέλεσμα επί του κοινωνικού βίου είναι μικρή έως μηδαμινή.

Κατά τον Giddens, τέσσερις είναι οι πιθανές προσαρμοστικές αντιδράσεις που έχει στη διάθεσή του ο άνθρωπος:¹⁵ (α) Την *πραγματιστική αποδοχή*, η οποία βασίζεται στην άποψη ότι τα περισσότερα από όσα συμβαίνουν στον κόσμο δεν ελέγχονται, αλλά ο άνθρωπος πρέπει να επιβιώσει συγκεντρώνοντας την ελπίδα και το ενδιαφέρον του σε βραχυπρόθεσμους προγραμματισμούς και οφέλη, και είναι συμβατή είτε με μια ελαφρά απαισιοδοξία είτε με την αμφίθυμη συνύπαρξη πεσιμισμού και ελπίδας. (β) Τη *συγκρατημένη αισιοδοξία* που διατηρεί αρκετές από τις τάσεις του Διαφωτι-

14. Στο *ίδιο*, σ. 131-134.

15. Στο *ίδιο*, σ. 135-137.

σμού, δηλαδή είτε τη διαρκή πίστη στον «θείο» λόγο, παρά τους τρέχοντες κινδύνους, είτε την πεποίθηση ότι η ορθολογική σκέψη και η επιστήμη παρέχουν την απαιτούμενη ασφάλεια στην κοινωνία. (γ) Τον *κυνικό πεσιμισμό* που, σε αντιδιαστολή με την πραγματιστική αποδοχή, ενέχει μια απευθείας εμπλοκή με την ανησυχία που προέρχεται από τους κινδύνους, της οποίας η συγκινησιακή αναίρεση αναζητάται στην επίτευξη της ευχαρίστησης στο εδώ και τώρα.¹⁶ (δ) Τη *ριζοσπαστική εμπλοκή*, που αποτελεί μοχλό του κοινωνικού κινήματος, γιατί βασίζεται στην άποψη ότι οι άνθρωποι μπορούν να κινητοποιηθούν για τον περιορισμό ή την υπέρβαση των κινδύνων, και εκφράζει τάσεις προς αγωνιστική δράση απέναντι στις πηγές τους.¹⁷

Σε κάθε μια από τις παραπάνω προσαρμοστικές αντιδράσεις θα μπορούσαν να αντιστοιχίσουν διαφορετικοί συνδυασμοί και επίπεδα των παραγόντων που ενέχονται στην αβηθησία, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα των ψυχολογικών παραμέτρων που υπογραμμίζουν την κάθε κοινωνική στάση και την εκδήλωσή της στη συμπεριφορά. Παραδείγματος χάριν, η πραγματιστική αποδοχή χαρακτηρίζεται από χαμηλή αίσθηση ελέγχου, παθητικότητα ως προς τα κοινά, αλλά δραστηριοποίηση σε ατομικούς στόχους και ερμηνευτικό στυλ που χαρακτηρίζεται από «συνολικότητα» και «σταθερότητα», αλλά όχι από «εσωτερικότητα». Η συγκρατημένη αισιοδοξία περιλαμβάνει την αίσθηση ότι τα πράγματα ελέγχονται, αλλά από αξιόπιστους και ισχυρούς «άλλους», «παθητικότητα» (αφού η λύση των προβλημάτων επαφίεται σε «θεϊκές» ή ειδικές –επιστημονικές– δυνάμεις) και ένα «θετικό ερμηνευτικό στυλ». Ο κυνικός πεσιμισμός περιλαμβάνει χαμηλή αίσθηση ελέγχου, παθητικότητα

16. Εδώ, ο κυνισμός δεν αντιμετωπίζεται ως αποτέλεσμα της αδιαφορίας ή της δυσπιστίας που καλλιεργούνται από τη γνωστική επεξεργασία των πολιτικών πληροφοριών (όπως π.χ. από τους J. Capella - K. Hall-Jamieson, στο *Spiral of Cynicism: The Press and the Public Good*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997), αλλά ως μια συγκινησιακή αντίδραση που αποτελεί προσπάθεια μείωσης της επίδρασης του άγχους μέσω της γελοιοποίησης ή της αποστρόφης. Ο κυνισμός δρα ουδετεροποιώντας και αποφορτίζοντας το συγκινησιακό βάρος του πεσιμισμού, ενός πεσιμισμού που δεν εκφράζεται γνωστικά (με την πεποίθηση ότι τα πάντα θα αποβούν δυσάρεστα), αλλά συγκινησιακά (με τη νοσταλγία και την αρνητική διάθεση απέναντι σε όσα επίκεινται).

17. Η αισιοδοξία εδώ σχετίζεται με τη δράση και όχι με την πίστη στην επικράτηση του ορθολογισμού ή διαφόρων ισχυρών δυνάμεων, όπως στη δεύτερη προσαρμοστική αντίδραση.

και αρνητικό ερμηνευτικό στυλ, του οποίου η κατεύθυνση χαρακτηρίζεται κυρίως από τη «συνολικότητα» και τη «σταθερότητα» και λιγότερο ίσως από την «εσωτερικότητα», γιατί το άτομο φαίνεται να τα έχει καλά με τον εαυτό του αφού αναζητά την απόλαυση στο εδώ και τώρα. Αυτή όμως η αντίδραση περιλαμβάνει και τα τρία κριτήρια της αβοηθσίας. Τέλος, η ριζοσπαστική εμπλοκή φαίνεται να αντιστοιχεί σε έλλειψη αβοηθσίας. Από τα παραπάνω προκύπτει πως η συναφέστερη στην *αβοηθσία* αντίδραση στην οντολογική ανασφάλεια είναι ο *κυνικός πεσιμισμός*.

Αυτό που μας ενδιαφέρει στο παρόν άρθρο δεν είναι η παθολογική διάσταση της αβοηθσίας που οδηγεί σε ακραίες ψυχοσωματικές διαταραχές, αλλά η πιθανή διαπλοκή διαφόρων βαθμών ή επιπέδων αβοηθσίας στις ποικίλες εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς των νέων, και ιδιαιτέρως των φοιτητών. Υποθέτουμε ότι αν η ακραία αβοηθσία δημιουργεί ψυχικώς διαταραγμένα άτομα, διάφορες διαβαθμίσεις και συνδυασμοί των συστατικών της δημιουργούν ενδεχομένως διαφορετικούς τύπους πολιτών, οι οποίοι αντιδρούν υιοθετώντας συγκεκριμένες στάσεις απέναντι στην κοινωνία, την πολιτική και τον δημόσιο βίο. Υποθέτουμε επίσης ότι τα ΜΜΕ, ιδιαιτέρως εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο προβάλλουν τις ειδήσεις, εντείνουν την όποια «κοινωνική» αβοηθσία προϋπάρχει.

γ. Η επίδραση των ΜΜΕ

Δε θα μπορούσε βεβαίως κανείς να ισχυριστεί ότι τα ΜΜΕ προκαλούν αβοηθσία, εφόσον τα ίδια λειτουργούν μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα την οποία και διαμεσολαβούν. Αν όμως, όπως αναλύθηκε παραπάνω, η ίδια αυτή πραγματικότητα καλλιεργεί την αβοηθσία, το ερώτημα που τίθεται είναι σε ποιο βαθμό τα ΜΜΕ την ενισχύουν και την παγιώνουν. Όπως επισημαίνει ο Παπαθανασόπουλος, τουλάχιστον όσον αφορά την τηλεόραση, είναι προς διερεύνηση αν τα δελτία ειδήσεων και οι συναφείς εκπομπές περισσότερο εντείνουν τις ανασφάλειες του μέσου τηλεθεατή, βομβαρδίζοντάς τον με καταστροφολογικές ειδήσεις, παρά τον ενημερώνουν. Κατά την άποψή του, το έντονο ύφος και η οφθαλμολαγνεία των ειδήσεων εμφανίζουν ενώπιον του τηλεθεατή την πιθανότητα να αντιμετωπίσει τα ίδια δεινά, με αποτέλεσμα να νιώθει όλο και χειρότερα, χωρίς να έχει καμία δυνατότητα

τα διαφυγής αν θέλει να παραμείνει ενημερωμένος. Ο «έξω» κόσμος είναι γεμάτος από διεθνείς και εσωτερικές κρίσεις, αιματοχυσίες, δολοφονίες, λοιμούς, εγκλήματα, καταστροφές και εξωτερικές απειλές, ώστε «το μόνο που τελικά μαθαίνουμε είναι το ότι κινδυνεύουμε».¹⁸

Αν τα ΜΜΕ, κυρίως μέσα από τον αποσπασματικό και δραματοποιημένο τρόπο μετάδοσης των ειδήσεων, προβάλλουν την εικόνα μιας κοινωνίας που βρίσκεται μόνιμα στο χείλος του χάους, τότε, σύμφωνα με τον Λανς Μπένετ, η οδυνηρή σύγχυση και ο αποπροσανατολισμός που προκύπτουν καλούν το κοινό να απομακρυνθεί από τον κόσμο και να στραφεί σε μια εσωτερική πραγματικότητα με εγωκεντρικές και εθνοκεντρικές ανησυχίες (ανάλογη της εσωτερικότητας του ερμηνευτικού στυλ στο οποίο αναφέρεται η ομάδα του Seligman). Ο Λανς Μπένετ θεωρεί ότι η κακή πληροφόρηση προηγείται της «απάθειας» που επιδεικνύουν οι πολίτες, και διερωτάται «μήπως έχουμε άραγε μπερδέψει τα σημάδια της *επικτήτης πολιτικής απελπισίας* με το να την αποκαλούμε *απάθεια*», ενώ πρόκειται μάλλον για μια ενεργό προσαρμογή, δηλαδή μια αντίδραση του ανθρώπου ώστε να καταφέρει να επιβιώσει σε συνθήκες μέσα στις οποίες αισθάνεται ανίσχυρος αντιμετωπίζοντας αντιφατικές, μεταβαλλόμενες και ανέφικτες εξηγήσεις για τα προβλήματα της ζωής.¹⁹

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα ΜΜΕ, (και ιδιαιτέρως ίσως η τηλεόραση) κυρίως μέσω των ειδήσεων, καλλιεργούν και τα τρία κριτήρια που ορίζουν την κατά Seligman αβσηθησία: (α) την αίσθηση ανικανότητας ελέγχου του περιβάλλοντος (μέσω της κινδυνολογίας και της καταστροφολογίας)· (β) την ακατάλληλη παθητικότητα (μέσω της σύγχυσης και του αποπροσανατολισμού)· (γ) τη σταθερότητα, τη συνολικότητα και την εσωτερικότητα στο ερμηνευτικό στυλ. Τα ΜΜΕ όμως καλλιεργούν επίσης την αβσηθησία μέσω υπο-

18. Βλ. Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η δύναμη της τηλεόρασης: Η λογική του Μέσου και η αγορά*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σ. 318 και 352-356, όπου παρατίθενται και ευρήματα συστηματικών ερευνών (ιδιαιτέρως της ομάδας του Gerbner) που καταδεικνύουν ότι η τηλεόραση συμβάλλει στην καλλιέργεια μιας υπερβολικής αίσθησης κινδύνου, δυσπιστίας και ανασφάλειας, ιδιαίτερα για τους τακτικούς τηλεθεατές.

19. Ο. Λανς Μπένετ, *ό.π.*, σ. 215. Ανάλογη είναι και η θέση του Μ. Edelman στο βιβλίο του *Η κατασκευή του πολιτικού θέματος*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σ. 30-33 και 71-75, ότι η πολιτική αδιαφορία είναι και μια μορφή αντίστασης στο πολιτικό κατεστημένο.

κατάστασης. Με την παγκόσμια παρακολούθηση, όλο και περισσότεροι άνθρωποι εκτίθενται στους κινδύνους, τις καταστροφές και την αβοηθησία άλλων ανθρώπων, σε βαθμό και συχνότητα πολύ μεγαλύτερα απ' ό,τι στο παρελθόν, ιδιαιτέρως όταν, όπως παρατηρεί ο Adams, ο κίνδυνος είναι το καθοριστικό χαρακτηριστικό των ειδήσεων.²⁰

Θα ήταν ενδιαφέρον να αναλυθεί η θεματολογία των ειδήσεων ως προς τις παραμέτρους της αβοηθησίας που προβάλλει. Οι Peterson, Maier και Seligman,²¹ θεμελιωτές της έννοιας της αβοηθησίας, αναφέρουν ότι ως το 1993 μία μόνον τέτοια έρευνα τούς ήταν γνωστή, η οποία έγινε στη δεκαετία του '70.²² Πεντάλεπτα αποσπάσματα ειδήσεων από το NBC και το CBS κωδικοποιήθηκαν βάσει του φανερού βαθμού αβοηθησίας που προέβαλλαν ως εξής: ο κεντρικός ήρωας είναι απολύτως ανίκανος να επιδράσει στα επακόλουθα του γεγονότος που βιώνει (4), είναι σχεδόν ανίκανος να επιδράσει (3), έχει κάποιες δυνατότητες να ελέγξει την κατάσταση (2), μπορεί να ελέγξει την κατάσταση αλλά δεν το κάνει (1), ελέγχει απολύτως τα γεγονότα ή το απόσπασμα δε σχετίζεται με καταστάσεις αβοηθησίας (0). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το 14% των αποσπασμάτων είχε τον υψηλότερο βαθμό αβοηθησίας (π.χ. καταστροφές, όπως πτώσεις αεροπλάνων και σεισμοί), ενώ ένα 19% είχε τον αμέσως κατώτερο βαθμό. Δηλαδή αθροιστικά, το ένα τρίτο των ειδήσεων στη δεκαετία του '70 αφορούσε καταστάσεις αβοηθησίας (απόλυτης ή σχεδόν απόλυτης) και δεν παρατηρήθηκε συστηματική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο καναλιών. Αν και δεν υπάρχουν συστηματικές έρευνες που να το τεκμηριώνουν, είναι αυτονόητο ότι με την παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας και την αυξημένη χρήση του φόβου στη δραματοποίηση των ειδήσεων, η παρακολούθηση κινδύνων και περιστατικών αβοηθησίας έχει απο τότε αυξηθεί σημαντικά.

Οι έρευνες για την επιρροή των ειδήσεων στην πολιτική σκέψη και συμπεριφορά επικεντρώνονται κυρίως στις επιδράσεις της ημερήσιας θεματολογίας (agenda-setting), των κατά προτεραιότητα κριτηρίων (priming), της θεματικής πλαισίωσης (framing) κλπ., τις οποίες μελετούν χρησιμοποιώντας κατά κανόνα το γνωστικό μο-

20. J. Adams, *Risk*, UCL Press, Λονδίνο, 1995, σ. 3.

21. C. Peterson - S. Maier - M. Seligman, *ό.π.*

22. Πρόκειται για την έρευνα της G. Ferrari-Levine, «"Learned Helplessness" and the Evening News», *Journal of Communication*, 1977, σ. 4-9.

ντέλο (political cognition perspective).²³ Το μοντέλο αυτό τοποθετεί την έμφαση κυρίως στη συνειδητή, γνωστική επεξεργασία στην οποία υποβάλλονται οι ειδησεογραφικές πληροφορίες από το κοινό. Μελετώνται συνήθως οι μείζονες ή ελάσσονες επιδράσεις των ΜΜΕ με κεντρικό ερώτημα την ολοκληρωμένη ή μη μετάδοση των πληροφοριών, την προώθηση της δυνατότητας να συγκροτήσει το κοινό ολοκληρωμένη πολιτική γνώση ή να την επεξεργαστεί επαρκώς. Ερευνητές με πιο κονστρουκτιβιστική προσέγγιση ενσωματώνουν και τη μελέτη πολιτισμικών στοιχείων,²⁴ αλλά πολλά ζητήματα που εμπεριέχουν ένα κεντρικό συγκινησιακό και μη συνειδητό φορτίο, π.χ. ο κυνισμός, όπως τον ορίζει ο Giddens, ή η «επίκτητη πολιτική απελπισία» στην οποία αναφέρεται ο Λανς Μπένετ, αγνοούνται. Παραδείγματος χάριν, ο κυνισμός, όπως μελετάται από τους Capella και Hall-Jamieson²⁵ θεωρείται αποτέλεσμα της δυσπιστίας που αναπτύσσει το κοινό, επειδή η θεματική πλαισίωση των ειδήσεων ενεργοποιεί αρνητικά γνωστικά σχήματα βάσει των οποίων αξιολογούνται οι πολιτικές πληροφορίες σε τρέχοντα χρόνο (on-line). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, ο πολιτικός κυνισμός (ως δυσπιστία) είναι αποτέλεσμα της γενίκευσης αρνητικών κρίσεων και αξιολογήσεων των πολιτικών πληροφοριών, αλλά η προσέγγιση αυτή παραβλέπει το συγκινησιακώς ουδετεροποιητικό, μη συνειδητό του συστατικό.

Πέρα όμως από τη συνειδητή γνωστική επεξεργασία των ειδήσεων και των πολιτικών πληροφοριών που διακινούνται από τα ΜΜΕ και τις κρίσεις και αξιολογήσεις που προκύπτουν από αυτή, οι οποίες ούτως ή άλλως προωθούν την άποψη ότι οι απλοί πολίτες δεν μπορούν να κατανοήσουν την πολιτική και ούτε καν χρειάζεται να προσπαθούν,²⁶ παραλλήλως διεξάγονται μη συνειδητές διεργασίες, των οποίων τα αποτελέσματα –χωρίς να είναι πάντοτε συμβατά με αυτά της συνειδητής– έχουν απευθείας επιδράσεις στη

23. Όπως λ.χ. στις έρευνες που αναφέρονται από τους J. Capella - K. Hall-Jamieson, *ό.π.*, και από τους W. Russel-Neuman - M. Just - A. Crigler, στο βιβλίο τους *Common Knowledge: News and the Construction of Political Meaning*, The University of Chicago Press, Λονδίνο 1992.

24. W. Russel-Neuman, κ.ά., *ό.π.*

25. J. Capella - K. Hall-Jamieson, *ό.π.*

26. Όπως αναλυτικά εξηγούν οι S. Iyengar - D. Kinder, στο *News That Matters: Television and the American Opinion*, The University of Chicago Press, Λονδίνο 1987, σ. 126-127.

συμπεριφορά του ατόμου.²⁷ Τέτοιες επιδράσεις είναι πιθανό να καλλιεργούν την «κοινωνική» αβηθησία, την οντολογική ανασφάλεια και γενικώς μια κατάσταση ύπαρξης που απαγορεύει μιαν άμεση αντίδραση στους ανεξέλεγκτους και επικίνδυνους εξωτερικούς παράγοντες και κινητοποιεί και επιστρατεύει συγκεκριμένους τύπους κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς. Παραδείγματος χάριν, είναι άραγε η επίκτητη απελπισία, στην οποία αναφέρεται ο Λανς Μπένετ, μόνον πολιτική; Ή αποτελεί έκφραση μιας γενικότερης συγκινησιακής αντίδρασης η οποία σχετίζεται και με το περιεχόμενο των ΜΜΕ;

δ. Η πολιτική συμπεριφορά των νέων

Οι νέοι, και ιδιαιτέρως οι φοιτητές, αποτελούν μια ηλικιακή ομάδα, η οποία, σύμφωνα και με τα χαρακτηριστικά του ηλικιακού σταδίου, έχει ανεπτυγμένη διάθεση για δράση και αντίσταση, επιδεικνύει προσπάθειες επιρροής στο περιβάλλον, αυτοορισμού και καθορισμού των συνθηκών της ζωής, και διάθεση αλλαγής σε βαθμό μεγαλύτερο απ' ό,τι άλλες ηλικιακές ομάδες. Στο πλαίσιο δε μιας αίσθησης «παντοδυναμίας» που συχνά συνοδεύει την ύστερη εφηβική ηλικία και την πρώτη νεότητα, το αναμενόμενο θα ήταν να βρίσκονται οι νέοι στο υψηλό άκρο ενός υποτιθέμενου συνεχούς μεταξύ δύναμης και αδυναμίας, δραστηριοποίησης και αδράνειας. Η νεότητα συμβολίζει τη δράση, την αλλαγή και την ανανέωση και ανατρέπει την ασκητική νοοτροπία της παραγωγικότητας.²⁸

Όμως η εφηβική και η νεανική ενέργεια και δραστηριοποίηση, αν υποθέσουμε ότι ακόμη υπάρχει στις σημερινές κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες, δε φαίνεται να κατευθύνεται προς τα «κοινά», όπως συνέβαινε πριν δύο μόλις δεκαετίες. Οι έρευνες στην Ελλάδα επισημαίνουν ως κεντρικό χαρακτηριστικό της «εφηβικονεανικής» κοινωνικής κατηγορίας, την αποχή της από τα κοινά και μια απόσυρση

27. Για μια συνοπτική παρουσίαση ερμηνευτικών μοντέλων και ερευνητικών αποτελεσμάτων σχετικά με τις μη συνειδητές διεργασίες που ενέχονται στην επεξεργασία των πληροφοριών, βλ. Μ. Ντάβου, *Οι διεργασίες της σκέψης στην εποχή της πληροφορίας: Θέματα γνωστικής ψυχολογίας και επικοινωνίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 167-220.

28. Βλ. ενδεικτικά, J. Coleman, *The Nature of Adolescence*, Methuen, Λονδίνο 1980· P. Yonnet, *Jeux, modes et masses*, Gallimard, Παρίσι 1985· ελληνική βιβλιογραφία: Ν. Χρηστάκης, *Μουσικές ταυτότητες: αφηγήσεις ζωής μουσικών και συγκροτημάτων της ελληνικής ανεξάρτητης σκηνής ροκ*, Δελφίνι, Αθήνα 1994.

σε άλλες σφαίρες κοινωνικότητας. Παραπέμποντας στην έρευνα της Παντελίδου-Μαλούτα²⁹ και σε δημοσιεύματα που εμφανίστηκαν στον Τύπο πριν από μία σχεδόν δεκαετία, με τίτλους «Εκτός μόδας οι κομματικές νεολαίες», ή «Η πολιτική μοναξιά της νέας γενιάς», ο Χρηστάκης παρατηρεί ότι η *νεανική αποδραματοποίηση της πολιτικής διαδικασίας σχετίζεται με μειωμένη συμμετοχική προδιάθεση και ατομοκεντρική σημασιολόγηση του «με αφορά»*.³⁰

Αναφερόμενοι στην κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή, οι Δεμερτζής και Αρμενάκης³¹ σχολιάζουν πως χαρακτηρίζεται από μειωμένη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, η οποία συμβάλλει στην περιορισμένη συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες, αλλά και από σχετική στέρηση (έλλειψη ικανοποίησης από τη ζωή) που σχετίζεται με τη στασιμότητα των προοπτικών ζωής, την αβεβαιότητα για το μέλλον, μια γενικότερη δυσθυμία απέναντι στο πολιτικό σύστημα, καθώς και παράλυση των προσδοκιών και απογοήτευση για το μέλλον, οι οποίες συνδέονται και με τη χρήση των ΜΜΕ. Αυτά οδηγούν τους νέους σε ατομοκεντρικές επιλογές ζωής και σε μια εργαλειώδη και χρησιμοθηρική μέριμνα. Επισημαίνουν δε μια σειρά από στοιχεία που αναδεικνύουν μια έντονη υποκειμενική *αίσθηση αδυναμίας των φοιτητών*, τουλάχιστον σε σχέση με τα πολιτικά δρώμενα. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν η υποκειμενική αίσθηση αδυναμίας που εκδηλώνεται αφορά ειδικώς τα σύγχρονα πολιτικά και κομματικά συστήματα που ανακατατάσσονται, ή αν πρόκειται για μια γενικότερη στάση ζωής που καλλιεργείται στους σημερινούς νέους. Οι έννοιες της *πολιτικής αδυναμίας* (μικρής πολιτικής ικανότητας) και της *απάθειας*, όπως ορίζονται από τους Δεμερτζή και Αρμενάκη, είναι συναφείς με δύο από τις τρεις μεταβλητές που ορίζουν την αβηθησία: την *απώλεια της αίσθησης ελέγχου* και την *ακατάλληλη (ανάρμοστη) παθητικότητα*.

Προκύπτουν έτσι τα εξής ερωτήματα:

– Σε ποιο βαθμό ο «κυνισμός» και η «αποξένωση» που εκδηλώνουν οι φοιτητές απέναντι στην πολιτική και τα ΜΜΕ αντικατοπτρίζει μια γενικότερη αίσθηση πως ό,τι κι αν πράξουν δεν μπορούν να επηρεάσουν το περιβάλλον τους (γενικευμένη αδυναμία), ό,τι κι αν επι-

29. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Οι έφηβοι της “αλλαγής”», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμ. 80, 1991, σ. 41-69.

30. Ν. Χρηστάκης, *ό.π.*, σ. 36-39.

31. Ν. Δεμερτζής - Α. Αρμενάκης, «Η κοινωνική ταυτότητα του Έλληνα φοιτητή», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 27, 1999, σ. 173-200.

λέξουν δεν έχει προσωπικό νόημα γι' αυτούς (γενικευμένη «απομόνωση» με την έννοια τής κατά Seeman³² διάζευξης μεταξύ των κοινωνικών στόχων και των επιθυμητών στόχων του υποκειμένου);

– Πώς συνδέονται τα μαζικά μέσα ενημέρωσης με τη δημιουργία αδύναμων, αδρανών και άρα αβοήθητων και οντολογικά ανασφαλών πολιτών;

– Σε ποιο βαθμό η έλλειψη ικανοποίησης από τη ζωή, η δυσαρέσκεια και η αποξένωση που εκφράζονται ως προς τα πολιτικά δρώμενα, γενικεύονται και σε άλλους τομείς της ζωής των σημερινών νέων, και σε ποιο βαθμό σχετίζεται αυτό με τη χρήση των ΜΜΕ;

Ο κεντρικός προβληματισμός στη βάση της έρευνας που παρουσιάζουμε ήταν να ενταχθεί η πολιτική στάση των φοιτητών και η επίδραση των ΜΜΕ στο πλαίσιο της γενικότερης ψυχοκοινωνικής τους συγκρότησης, όπως αυτή συντελείται στις τρέχουσες κοινωνικές συνθήκες. Βασικός στόχος ήταν να διερευνηθεί το επίπεδο της αβοηθησίας, η ενδεχόμενη σχέση του με την κοινωνική και πολιτική συμπεριφορά, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο η χρήση των ΜΜΕ διαπλέκεται με τα παραπάνω.

2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

α. Δείγμα

Ο «πληθυσμός» στον οποίον αναφέρεται η έρευνα αποτελείται από τους 50.000 ενεργούς ή σχεδόν ενεργούς φοιτητές/τριες όλων των ΑΕΙ της Αθήνας και του Πειραιά. Από τον πληθυσμό αυτό επελέγη ένα στατιστικά αντιπροσωπευτικό δείγμα 518 ατόμων ως εξής: Αρχικά βάσει της μεθόδου δειγματοληψίας κατά στρώματα, με κριτήριο τον αριθμό φοιτητών ανά ΑΕΙ. Στη συνέχεια, επελέγησαν τα γνωστικά αντικείμενα των διαφόρων τμημάτων, με κριτήριο την καλύτερη δυνατή κάλυψη των διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων για τις θετικές και τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Τέλος, σχετικά με την αντιπροσώπευση των δύο φύλων, υιοθετήθηκε η δειγματοληψία ποσοστώσεων, ώστε να τηρηθεί η αναλογία του πληθυσμού ως προς το φύλο.³³

32. M. Seeman, «On the Meaning of Alienation», *American Sociological Review*, τόμ 24(6), 1959, σ. 783-791.

33. Τα στοιχεία σχετικά με τη σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού προέρχονται από τους επίσημους πίνακες της Ανωτάτης Εκπαίδευσης του Υπουργείου

β. Υλικό

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, κατά τον Seligman, η αβοηθησία ελέγχεται βάσει τριών κριτηρίων: (α) την ακατάλληλη (ανάρμοστη) παθητικότητα (inappropriate passivity)· (β) την αίσθηση απώλειας του ελέγχου (uncontrollability)· (γ) συγκεκριμένες σκέψεις (cognitions) που προκύπτουν από το «ερμηνευτικό στυλ» (explanatory style) που υιοθετεί το άτομο, το οποίο καθορίζεται από τρεις κυρίως παραμέτρους: (i) την εσωτερικότητα, (ii) τη σταθερότητα και (iii) τη σφαιρικότητα/συνολικότητα. Η αβοηθησία ανιχνεύεται σε κάθε συνδυασμό ανά δύο των παραπάνω κριτηρίων, α, β και γ, αλλά ο πιο έγκυρος τρόπος να διαπιστωθεί είναι η συνύπαρξη και των τριών.³⁴

Για τη διερεύνηση των παραμέτρων που ορίζουν την αβοηθησία χρησιμοποιήθηκαν οι εξής μετρήσεις: (α) *Δραστηριοποίηση με τα Κοινά* (ως μέτρηση αντιθετική της ακατάλληλης παθητικότητας)· (β) *Αίσθηση Ελέγχου*·(γ) *Αισιοδοξία/Απαισιοδοξία* για τη ζωή και το μέλλον, για να ανιχνευθούν ζητήματα που αφορούν το ερμηνευτικό στυλ· (δ) *Χρήση των ΜΜΕ*, για να διερευνηθεί η συνάφειά τους με τα παραπάνω. Τα (α) και (δ) αξιολογήθηκαν με ερωτήσεις που κατασκευάστηκαν από τους ερευνητές βάσει της συναφούς βιβλιογραφίας. Για την αξιολόγηση των (β) και (γ) χρησιμοποιήθηκαν ερωτήσεις που κατασκευάστηκαν από τους ερευνητές, καθώς και η *Κλίμακα Απελπισίας του Beck* (Beck Hopelessness Scale - BHS).³⁵ Επιπλέον, αξιολογήθηκαν οι *Διαπροσωπικές Σχέσεις*, ώστε

Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Στους πίνακες αυτούς τα στοιχεία κατανέμονται ανά εκπαιδευτικά ιδρύματα, ανά σχολές και τμήματα γνωστικών αντικειμένων και ανά φύλο.

34. Βλ. Μ. Seligman, *Learned Optimism*, Κνορφ, Νέα Υόρκη 1992.

35. Το περιεχόμενο των ερωτήσεων που συνθέτουν κάθε μέτρηση παρουσιάζεται στα αποτελέσματα, στα αντίστοιχα υποκεφάλαια. Για τη BHS ειδικότερα, πρέπει να αναφερθεί ότι αποτελεί σταθμισμένη ψυχολογική κλίμακα, η οποία μετρά κυρίως τη διάσταση αισιοδοξίας-απαισιοδοξίας που αισθάνεται το άτομο ως προς το μέλλον, καθώς και το βαθμό στον οποίο αισθάνεται ότι ελέγχει το τι του συμβαίνει στη ζωή. Αποτελείται από 20 θέματα, τα οποία αξιολογούν το βαθμό στον οποίο έφηβοι και ενήλικοι διατηρούν αρνητικές στάσεις για το μέλλον. Αναλυτικά για τα χαρακτηριστικά της κλίμακας και τις μεθόδους στάθμισής της, βλ. Α. Beck - R. Steer, *Beck Hopelessness Scale: Manual*, The Psychological Corporation, Harcourt Brace - Company, Λονδίνο 1993. Η κλίμακα έχει χρησιμοποιηθεί εκτεταμένα με ενήλικους και εφηβικούς φυσιολογικούς πληθυσμούς ηλικιακού εύρους από 13 έως 80 ετών (βλ. ενδεικτικά: Τ. Durham, «Norms, Reliability and Item Ana-

να ελεγχθεί αν η αίσθηση της *αποξένωσης* περιορίζεται στην πολιτική, ή γενικεύεται στην καθημερινή ζωή των φοιτητών.

γ. Διαδικασία

Η δειγματοληπτική συλλογή των στοιχείων έγινε με χρήση δομημένου ερωτηματολογίου, που περιελάμβανε τις παραπάνω κλίμακες. Το ερωτηματολόγιο εφαρμόστηκε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων, στους οικείους πανεπιστημιακούς χώρους των φοιτητών του δείγματος. Η διερεύνηση και ερμηνεία των διαφόρων χαρακτηριστικών βασίστηκε στη χρήση ανεξαρτήτων και εξηρημένων στατιστικών μεταβλητών, στις οποίες εφαρμόστηκαν μέθοδοι περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής ανάλυσης³⁶ με χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS.

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ – ΣΥΖΗΤΗΣΗ

α. Το προφίλ των φοιτητών βάσει της κλίμακας απελπισίας του Beck

Κατά τους Beck και Steer,³⁷ η έννοια της *απελπισίας*, όπως εκτιμάται από την BHS, αφορά ένα σύνολο γνωστικών σχημάτων (δηλαδή συγκροτημένων στάσεων και πεποιθήσεων) τα οποία έχουν ως κοινό, βασικό παρονομαστή την αρνητική προσμονή του άμεσου και μακροπρόθεσμου μέλλοντος. Στον πυρήνα της αίσθησης *απελπισίας*, όπως ανιχνεύεται από την κλίμακα βρίσκονται τρεις βασικές πεποιθήσεις: (α) ότι τίποτα δε θα πραγματοποιηθεί σύμφωνα με

lysis of the Hopelessness Scale in a General Psychiatric, Forensic Psychiatric, and College Populations», *Journal of Clinical Psychology*, τχ. 38, 1982, σ., 497-600· S. Green, «Levels of Measured Hopelessness in the General Population», *British Journal of Clinical Psychology*, τχ. 20, 1985, σ. 11-14· J. Johnson - S. McCutcheon, «Correlations of Adolescent Pessimism: A Study of the Beck Hopelessness Scale», *Journal of Youth and Adolescence*, τχ. 10, 1990, σ. 169-172). Θεωρείται επίσης κλίμακα υψηλής εγκυρότητας και αξιοπιστίας για τη μέτρηση του πεσιμισμού σε δείγματα κανονικού πληθυσμού. Η απελπισία, όπως μετριέται από την κλίμακα, παρουσιάζει μια σχετική ενδο-ατομική σταθερότητα που έχει θετική συνάφεια με την *κατάθλιψη*.

36. Βλ. μεταξύ άλλων: J. Devore - R. Peck, *Statistics: The Exploration and Analysis of Data*, 3η έκδ., Duxbury Press, Wadsworth Inc. 1997, καθώς επίσης και W. Mendenhall - R. Scheaffer - D. Wackerly, *Mathematical Statistics with Applications*, 3η έκδ., Duxbury Press, Wadsworth Inc. 1981.

37. Στο ίδιο.

τις προσδοκίες του ατόμου· (β) ότι οι σημαντικοί του στόχοι δε θα επιτευχθούν· (γ) ότι τα πιο σοβαρά προβλήματα δε θα επιλυθούν.

Η βαθμολογία της κλίμακας κυμαίνεται από 0 έως 20 και, σύμφωνα με τον οδηγό (manual), η ερμηνεία των αποτελεσμάτων ως προς το βαθμό απελπισίας προτείνεται ως εξής: (α) *ελάχιστη* (από 0 έως 3)· (β) *ελαφρά* (από 4 έως 8)· (γ) *μέτρια* (από 9 έως 14)· (δ) *οξεία* (πάνω από 14). Στην παρούσα έρευνα, από τους 518 φοιτητές που συμπλήρωσαν την κλίμακα το 45,8% έδειξαν ελάχιστο βαθμό απελπισίας, το 41,3% ελαφρά απελπισία, το 11,5% μέτρια και το 1,4% οξεία. Οι τιμές της κλίμακας κυμάνθηκαν από 0 έως 16, με μέση τιμή 4,53, διάμεσο 4 και κορυφή 3. Η τυπική απόκλιση ήταν 3,26 και το 95% διάστημα εμπιστοσύνης της μέσης τιμής ήταν από 4,25 έως 4,81.

Το μικρό ποσοστό που παρουσιάζει οξεία απελπισία, η οποία συνδέεται με ψυχιατρικές διαταραχές και ιδιαιτέρως με τάσεις αυτοκτονίας,³⁸ είναι αναμενόμενο ως ποσοστό που ανταποκρίνεται σε παθολογικές περιπτώσεις εντός ενός δείγματος που έχει κανονική κατανομή. Όμως το γεγονός ότι λιγότεροι από τους μισούς φοιτητές φαίνεται να διατηρούν τις ελπίδες τους για το μέλλον, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό (συνολικά 52,8%) παρουσιάζει *ελαφρά έως μέτρια απελπισία* αξίζει την προσοχή, ιδιαίτερα όταν η μέση τιμή του δείγματος συγκριθεί με την αντίστοιχη της βιβλιογραφίας.

Σύμφωνα με τον οδηγό της κλίμακας,³⁹ η μέση τιμή απελπισίας που έχει παρατηρηθεί σε διαφορετικούς πληθυσμούς εκτός Ελλάδας κυμαίνεται από 11,30 σε δείγμα ατόμων με μείζονες καταθλιπτικές διαταραχές έως 2,32 σε δείγμα υγιούς φοιτητικού πληθυσμού, με τον υγιή ενήλικο πληθυσμό γενικώς να καταγράφει μέση τιμή 4,45. Στους φυσιολογικούς πληθυσμούς δεν παρατηρούνται διαφορές ως προς το φύλο, αλλά παρατηρούνται στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανά ηλικία. Η έντονη διαφοροποίηση μεταξύ του γενικού και του φοιτητικού πληθυσμού (από 4,45 σε 2,32 στις

38 Για τη σχέση του βαθμού απελπισίας με ψυχιατρικές διαταραχές, βλ. εντελώς ενδεικτικά: N. Fazio - L. Palm, «Attributional Style, Depression, and Grade Point Averages of College Students», *Psychological Reports*, τχ. 83(1), 1998, σ., 159-162· W. Killgore, «Empirically Derived Factor Indices for the Beck Depression Inventory», *Psychological Reports*, τχ. 84(3), 1999, σ. 1005-1013· D. Lester, «Helplessness, Hopelessness, and Haplessness and Suicidality», *Psychological Reports*, τχ. 82(3), 1998, σ. 946· R. Wetzel - T. Margulies - R. Davis - E. Karam, «Hopelessness, Depression, and Suicide Intent», *Journal of Clinical Psychiatry*, τχ. 41(5), 1980, σ. 159-160.

39. A. Beck - R. Steer, στο *ίδιο*.

ΗΠΑ) προκύπτει, αφενός, από την ηλικία, αφού οι φοιτητές αποτελούν το νεότερο τμήμα του ενήλικου πληθυσμού, και, αφετέρου, από τη μόρφωση, που τους βοηθά να αισθάνονται σχετικά εξοπλισμένοι ως προς τη ζωή και το μέλλον και συνεπώς να διατηρούν τις ελπίδες τους σε αυτό. Στη δική μας όμως έρευνα, οι φοιτητές δε διαφοροποιούνται πλέον από τους υπόλοιπους ενήλικους, αντίθετα παρουσιάζουν ελαφρώς υψηλότερη μέση τιμή, δηλαδή αισθάνονται και αυτοί το ίδιο «απελπισμένοι».

Η μέση τιμή του βαθμού απελπισίας των Ελλήνων φοιτητών σήμερα είναι όμοια με αυτή των υπολοίπων (μεγαλύτερης ηλικίας και κατώτερης κατά μέσο όρο μόρφωσης) ενήλικων, και κατά δύο μονάδες υψηλότερη από εκείνη που κατέγραψε ο Durham⁴⁰ σε Αμερικανούς φοιτητές. Η διαφορά αυτή είναι στατιστικώς σημαντική (Z test p -value = 0,000), ενώ η κορυφή (mode = 3) που παρατηρείται στο δείγμα μας είναι υψηλότερη της μέσης τιμής της έρευνας του Durham. Συγκριτικά, οι Έλληνες φοιτητές παρουσιάζονται σαφώς περισσότερο απελπισμένοι και με βαθμό «απελπισίας» σχεδόν ίσο με αυτόν του υπόλοιπου ενήλικου πληθυσμού.

Μπορεί έτσι να υποθέσει κανείς ότι, αν παλαιότερα κάτι που διαφοροποιούσε τους φοιτητές από τον υπόλοιπο ενήλικο πληθυσμό ήταν η αισιοδοξία τους για το μέλλον, ίσως λόγω της καλύτερης εκπαίδευσης ή του γενικότερου φοιτητικού «κλίματος» διεκδικήσεων και οραμάτων, αυτό δεν ισχύει πλέον σήμερα. Οι φοιτητές έχουν λιγότερες ελπίδες για το μέλλον και, αντίστοιχα, «κομμένα φτερά», όπως και τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα ή οι συνομήλικοί τους που δεν έχουν το προνόμιο να σπουδάζουν. Θα μπορούσε

40. Σε συνολικό δείγμα 197 φοιτητών, ο T. Durham, *ό.π.*, σημείωσε μέση τιμή απελπισίας 2,32 (με τυπική απόκλιση = 2,25), δηλαδή *περισσότερο από δύο μονάδες μικρότερη* απ' ό,τι στο δικό μας δείγμα. Μολονότι η τυπική απόκλιση που αντιστοιχεί στο δείκτη του Durham είναι μικρότερη, ο δείκτης αξιοπιστίας της BNS που προέκυψε στην έρευνά μας (Kuder-Richardson 20) ήταν 0,78, δηλαδή 13 εκατοστιαίες μονάδες μεγαλύτερες από αυτόν που σημειώνει ο Durham (0,65). Η έρευνα του Durham (όπως και όλες οι έρευνες των οποίων τα στοιχεία περιλαμβάνονται στον οδηγό της κλίμακας), έγινε στη δεκαετία του '80 και σε αμερικανικά κυρίως δείγματα, ενώ η κλίμακα δεν έχει σταθμιστεί σε ελληνικό πληθυσμό. Αυτό μας περιορίζει ως προς την ερμηνεία των αποτελεσμάτων, αλλά δεν παύει να επιτρέπει κάποιες υποθέσεις βάσει ενδείξεων. Ιδιαίτερος δε, αν λάβουμε υπόψη ότι οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις ΗΠΑ τη δεκαετία του '80 και υπαγόρευαν τον κυρίαρχο τρόπο ζωής των νέων (π.χ. κατανάλωση, ψυχαγωγία, χρήση μέσων) εξαπλώθηκαν στη χώρα μας αρκετά χρόνια αργότερα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα δείγματα είναι ως ένα βαθμό συγκρίσιμα.

βεβαίως κανείς να υποθέσει ότι αυτό το υστέρημα της ελπίδας τους κάνει πιο «προσγειωμένους» και τους οδηγεί σε μια πραγματιστική αποδοχή της κοινωνίας, η οποία, κατά τον Giddens,⁴¹ ενέχει στη βάση της τον *πεσιμισμό*, έννοια που είναι θεμελιώδης στους ορισμούς διαβάθμισης της απελπισίας που κάνουν ο Beck και οι συνεργάτες του.

Τα αποτελέσματα στην κλίμακα δε διαφοροποιούνται με στατιστική σημαντικότητα ανά επιστήμες (T test p-value = 0,505), ηλικιακό εύρος των φοιτητών (Pearson's r p-value = 0,190) ή φύλο (T test p-value = 0,348). Στο ερωτηματολόγιο της έρευνας περιλαμβάνονταν τέσσερις ερωτήσεις αξιολόγησης της ικανοποίησης απ' τη ζωή. Πιο συγκεκριμένα οι ερωτήσεις αφορούσαν: (1) την ενεστώσα ικανοποίηση από τη ζωή· (2) την παρελθούσα ικανοποίηση (που ένιωθαν πριν από πέντε χρόνια)· (3) την προσδοκώμενη, (πόσο ικανοποιημένοι προσδοκούν να είναι μετά από πέντε χρόνια)· (4) την υποθετική ικανοποίηση (το βαθμό ικανοποίησης που θεωρούν ότι αξίζουν να έχουν). Όπως θα ήταν ίσως αναμενόμενο, η κλίμακα BHS έχει στατιστικώς σημαντική αρνητική συνάφεια με την *ικανοποίηση από τη ζωή*, κυρίως με την ενεστώσα και την προσδοκώμενη (Υποθετική: Pearson's r = -0,274 με p-value = 0,000, Προσδοκώμενη: Pearson's r = -0,572 με p-value = 0,000, Ενεστώσα: Pearson's r = -0,505 με p-value = 0,000 και Παρελθούσα: Pearson's r = -0,172 με p-value = 0,000). Όταν υπάρχει έλλειμμα ελπίδας, η ικανοποίηση από τη ζωή είναι μικρή τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον, αλλά και η ικανοποίηση που υπήρχε στο παρελθόν αξιολογείται επίσης ως χαμηλή, ενώ οι «απελπισμένοι» αισθάνονται ότι *δεν τους αξίζει* ιδιαίτερη ικανοποίηση. Παράλληλα, λοιπόν, με το έλλειμμα ελπίδας μειώνονται οι προσδοκίες ικανοποίησης από τη ζωή. Δεν περιμένει ιδιαίτερη ικανοποίηση κάποιος που δεν έχει σε τι να ελπίζει.

β. Δραστηριοποίηση με τα κοινά

Η εκτίμηση της δραστηριοποίησης με τα κοινά ως μερικός έλεγχος της ακατάλληλης παθητικότητας βασίστηκε σε ερωτήσεις που αφορούσαν τη συμμετοχή των φοιτητών σε φοιτητικές δραστηριότητες, βάσει του σκεπτικού ότι, γι' αυτή την ομάδα του πληθυσμού, «κοινά» είναι κυρίως όσα σχετίζονται με τη φοιτητική τους ταυτότητα

41. Στο ίδιο, σ. 135-137.

και μέσα από αυτή. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι περισσότεροι από τους μισούς (53,8%) δεν ψήφισαν στις τελευταίες φοιτητικές εκλογές, ένα μεγάλο ποσοστό (68,3%) συμμετέχει στις μισές ή λιγότερες συνελεύσεις, ενώ το 21,8% δε συμμετέχει ποτέ. Ακόμη χαμηλότερη δραστηριότητα εντοπίζεται από τα ποσοστά εκφράσεων γνώμης στις γενικές συνελεύσεις. Οι μισοί φοιτητές από αυτούς που συμμετέχουν στις γενικές συνελεύσεις (50,6%) δεν έχουν εκφράσει ποτέ τη γνώμη τους στη γενική συνέλευση, και επίσης οι μισοί (50,5%) αισθάνονται ότι η γνώμη τους έχει το πολύ 30% πιθανότητα να εισακουστεί. Ένα όχι αμελητέο ποσοστό (17,5%) πιστεύει ότι η γνώμη του καθόλου δεν εισακούεται.

Μεγάλο ποσοστό φοιτητών (77,5%) αισθάνονται ότι η πιθανότητα να επηρεάσουν τις αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων είναι το πολύ 50%, ενώ το ένα πέμπτο (20,0%) του δείγματος αισθάνονται ότι οι δυνατότητες επιρροής που διαθέτουν είναι μηδενικές.

Τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν μια μάλλον χαμηλή ενασχόληση με τα «οικεία» τους κοινά, η οποία είναι αυτονόητο πως δεν είναι δικαιολογημένη. Οι φοιτητές μοιάζει να θεωρούν εκ των προτέρων μάταιη τη συμμετοχή τους, και αρνούνται ακόμη και την ίδια την επίδραση της ψήφου τους. Αλλά και όταν συμμετέχουν, παραμένουν σιωπηλοί, γιατί πιστεύουν ότι η γνώμη τους δε θα εισακουστεί, ενώ το ποσοστό που εκφράζει κάποια μορφή διαμαρτυρίας ψηφίζοντας άκυρο ή λευκό είναι πολύ μικρό (3,5%). Πρόκειται μάλλον για ένα σταθερό ποσοστό φοιτητών που αποφασίζει με αυτό τον τρόπο να εκφράσει τη διαμαρτυρία του (στις παρατάξεις ή το θεσμό;), όπως φαίνεται και από τα αντίστοιχα ποσοστά (3,8%) προηγούμενων ερευνών.⁴²

Από τα ευρήματα αυτά αναδεικνύεται μια αίσθηση αδυναμίας ή/και έλλειψης ανταποκρισιμότητας, που πλησιάζει την εικόνα της

42. Παρότι όμως αυτή η μορφή ενεργούς διαμαρτυρίας φαίνεται να παραμένει σταθερή, η αποχή των φοιτητών από τις εκλογές αυξάνεται. Το ποσοστό 45,4% αποχής που σημειώθηκε στις φοιτητικές εκλογές του 1997 αυξήθηκε σε 53,8% στις εκλογές του 1999, δηλαδή κατά 8,4 ποσοστιαίες μονάδες. Θα μπορούσε ενδεχομένως αυτή η πτώση συμμετοχής να εκληφθεί ως ένδειξη μείωσης της δραστηριοποίησης των φοιτητών για ό,τι αφορά τα δικά τους «κοινά». Βλ. Ν. Δεμερτζής - Α. Αρμενάνης, «Πολιτική δυσαρέσκεια και ΜΜΕ: Η περίπτωση των φοιτητών της Αθήνας», Ερευνητική Έκθεση (Κωδικός Έρευνας 70/4/3050), Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1998. Βλ. επίσης το άρθρο τους στο παρόν αφιέρωμα.

ακατάλληλης παθητικότητας, όπως την όρισε ο Seligman. Οι φοιτητές παραμένουν παθητικοί απέναντι στα ζητήματα που τους αφορούν άμεσα, σαν να αισθάνονται ότι καμία ενέργεια από την πλευρά τους δε θα επηρεάσει την έκβαση των πραγμάτων.

γ. Αίσθηση ελέγχου

Η αίσθηση ελέγχου για ζητήματα που αφορούν τους φοιτητές, αλλά και ως προς τη γενικότερη διαμόρφωση της σημερινής πραγματικότητας, αξιολογήθηκε με κλίμακα αποτελούμενη από 16 θέματα (βλ. Πίνακα 1), τα οποία βαθμολογήθηκαν από 0 έως 10. Ο συντελεστής αξιοπιστίας της κλίμακας (Cronbach's alpha) ήταν 0,76. Με μέγιστο βαθμό αίσθησης ελέγχου το 160, οι τιμές της κλίμακας κυμάνθηκαν από 23 έως 139, με μέση τιμή 75,53, διάμεσο 74 και κορυφή 66. Η τυπική απόκλιση ήταν 18,63 και το 95% διάστημα εμπιστοσύνης της μέσης τιμής ήταν από 73,92 έως 77,14. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν μια αίσθηση ελέγχου που βρίσκεται *κάτω του*

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Θέματα που συνέθεσαν την κλίμακα μέτρησης της αίσθησης ελέγχου

-
1. Επιρροή στις πολιτικές αποφάσεις που τον/την αφορούν
 2. Ικανότητα ανταπόκρισης στις απαιτήσεις της καθημερινότητας
 3. Ικανότητα στοιχειώδους προγραμματισμού των συμβάντων της καθημερινής ζωής
 4. Έλεγχος της προσωπικής ασφάλειας
 5. Έλεγχος της εξέλιξης των σπουδών
 6. Δυνατότητα προσωπικής επιλογής επαγγέλματος
 7. Έλεγχος της προσωπικής επαγγελματικής εξέλιξης
 8. Ικανότητα οργάνωσης και προσδιορισμού του μέλλοντός του/της
 9. Δυνατότητα αντίδρασης στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας
 10. Ικανότητα διεκδίκησης προσωπικού δικαίου
 11. Ικανότητα δράσης για την αλλαγή κοινωνικών ζητημάτων
 12. Πίστη στην αποτελεσματικότητα της προσωπικής δραστηριοποίησης
 13. Συμμετοχή στις φοιτητικές συνελεύσεις
 14. Έκφραση γνώμης στις φοιτητικές συνελεύσεις
 15. Πίστη στο ότι η γνώμη του/της εισακούεται
 16. Ικανότητα επιρροής των φοιτητικών αποφάσεων
-

μετρίου, δεδομένου ότι τα αριθμητικά μέτρα είναι κάτω του μέσου σημείου 80 της κλίμακας.

Αυτή η «μέτρια» αίσθηση ελέγχου που θα μπορούσε σε γενικές γραμμές να θεωρηθεί «προσγειωμένη», παρουσιάζει μια διαφοροποίηση όταν διερευνώνται αναλυτικά οι απαντήσεις σε επιμέρους θέματα της κλίμακας. Οι φοιτητές εκφράζουν μια μέση προς καλή ικανότητα ελέγχου των πραγμάτων, σε ότι αφορά κυρίως *ατομικά* ζητήματα, όπως είναι η εξέλιξη των σπουδών τους (το 54,1% αυτοβαθμολογείται με 9 και 10 ως προς την ικανότητα να την ελέγξουν), η επιλογή επαγγέλματος (το 50,8% αυτοβαθμολογείται από 8 έως 10) και γενικώς οι απαιτήσεις της καθημερινότητας (το 49,6% αυτοβαθμολογείται από 8 έως 10 ως προς αυτή την ικανότητα).

Όταν όμως το ζήτημα μετατίθεται από τον έλεγχο των *ατομικών* θεμάτων και της καθημερινότητας στον έλεγχο των *κοινών*, η αυτοβαθμολόγηση πέφτει στα κατώτερα όρια της κλίμακας. Στην ερώτηση αν αισθάνονται ότι μπορούν να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις το 61,2% αυτοβαθμολογείται από 0 έως 3 (με το 23% να θεωρεί την ικανότητά του *μηδενική*), ενώ μόνον το 14,9% κρίνει την ικανότητά του ως πάνω του μετρίου (δηλαδή πάνω από 5).

Αν εξαιρεθούν οι διακυμάνσεις μεταξύ *ατομικών* και *κοινών* ζητημάτων, η μετριότητα της αίσθησης ελέγχου φαίνεται να προκύπτει από μια συνολική *αβεβαιότητα* για τη ζωή και από μια αίσθηση του *μοιραίου*, καθώς και από ζητήματα που αφορούν την *κοινωνική πραγματικότητα*. Περισσότεροι από τους μισούς δηλώνουν ότι αισθάνονται πως οτιδήποτε θα μπορούσε να συμβεί την οποιαδήποτε στιγμή (58,7% αξιολογούν αυτό το ενδεχόμενο με 9 ή 10), με το 41,1% να συμφωνεί απολύτως με αυτή την πρόταση. Αρκετά περισσότεροι από τους μισούς (69,7%) αισθάνονται ότι καθόλου έως μετρίως μόνον μπορούν να αντιδράσουν στον τρόπο που διαμορφώνεται η σημερινή κοινωνική πραγματικότητα, και 60% ότι καθόλου έως μετρίως μόνον έχουν τη δύναμη να δράσουν για να αλλάξουν ζητήματα της σημερινής κοινωνικής πραγματικότητας. Και παρότι το γεγονός ότι το 69,7% δηλώνουν πίστη στα θετικά αποτελέσματα που επιφέρει η δραστηριοποίηση (συμφωνούν με την πρόταση από πάρα πολύ -8- έως απολύτως -10), όταν ερωτώνται επί συγκεκριμένων θεμάτων, όπως π.χ. για τον πόλεμο που γινόταν στη Γιουγκοσλαβία κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνας, αισθάνονται μάλλον αδύναμοι να δράσουν με οποιοδήποτε τρόπο. Το 30% θεωρεί τη δυνατότητα προσωπικής δράσης για τη

διακοπή του πολέμου μηδενική, ενώ το 56,8% τη θεωρεί μικρή έως μέτρια (αυτοβαθμολογούνται με 1 έως 5 ως προς την αποτελεσματικότητα της προσωπικής δράσης).

Η τάση που εμφανίζεται μάλλον επιβεβαιώνει την *πραγματιστική αντιμετώπιση* που αναφέρθηκε πιο πάνω, ιδιαίτερα αν συνδυαστεί με την *πεσιμιστική διάθεση* που παρατηρήθηκε στην κλίμακα του Beck. Η διάθεση αυτή, όπως σημειώνει ο Giddens,⁴³ περιλαμβάνει μια συγκέντρωση στην «επιβίωση», με την έννοια ότι το άτομο δεν αποσύρεται από τον εξωτερικό κόσμο, αλλά έχει μια πραγματιστική συμμετοχή που διατηρεί στο επίκεντρο τα προβλήματα και τις μέριμνες της καθημερινότητας και βασίζεται στην πεποίθηση ότι πολλά από όσα συμβαίνουν στον κόσμο είναι πέρα από τον έλεγχο του, έτσι ώστε μόνον στα πρόσκαιρα οφέλη να μπορεί κανείς να ελπίζει και μόνον αυτά να προγραμματίζει.

δ. Αισιοδοξία/απαισιοδοξία και ερμηνευτικό στυλ

Το ερμηνευτικό στυλ που σχετίζεται με την αβοηθησία περιλαμβάνει τρεις βασικές παραμέτρους: τη «συνολικότητα», την «εσωτερικότητα» και τη «σταθερότητα». Στο βαθμό που το έλλειμμα ελπίδας έχει στενή συνάφεια με την αβοηθησία, γιατί στη βάση και των δύο ενέχεται η *πεσιμιστική διάθεση*,⁴⁴ σε γενικές γραμμές, τα αποτελέσματα στην κλίμακα BHS όπως παρουσιάστηκαν πιο πάνω, ήδη αποτελούν ενδείξεις ότι οι φοιτητές έχουν ελαφρώς *απαισιοδοξο* ερμηνευτικό στυλ.

Ορισμένες επιμέρους απαντήσεις στην κλίμακα, καθιστούν σαφέστερες τις έννοιες της *συνολικότητας*, της *εσωτερικότητας* και της *σταθερότητας* (βλ. Πίνακα 2): Σχετικώς μικρά ποσοστά του δείγματος (κυμαίνονται από 13,1% έως 16%), παρουσιάζουν σταθερότητα στην απαισιοδοξία (πρόταση 2), πιστεύουν ότι συστηματικά χάνουν τις ευκαιρίες στη ζωή (πρόταση 7) και δεν περιμένουν να επιτύχουν αυτά που θέλουν (πρόταση 9), ενώ περίπου το ένα τρίτο των φοιτητών δεν αισθάνονται ιδιαίτερα τυχεροί (πρόταση 6). Τα ποσοστά αυτά δεν είναι βεβαίως μεγάλα, αλλά ούτε και αμελητέα αν λάβουμε υπόψη την ηλικιακή ομάδα στην οποία αναφέρο-

43. Στο ίδιο, σ. 135-137.

44. Βλ. π.χ. L. Abramson - G. Metalsky - L. Alloy, «Hopelessness Depression: A Theory-Based Subtype of Depression», *Psychological Review*, τχ. 96, 2, 1989, σ. 358-372, καθώς επίσης και D. Lester, ό.π.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ορισμένες επιμέρους προτάσεις της κλίμακας BHS

Προτάσεις κλίμακας	Ισχύει %	Δεν ισχύει %
1. Κοιτάζω μπροστά το μέλλον με ελπίδα και ενθουσιασμό	77,4	22,6
2. Όταν τα πράγματα δεν πάνε καλά, με βοηθά να ξέρω ότι δεν μπορεί να παραμείνουν έτσι για πάντα	86,9	13,1
3. Δε μπορώ να φανταστώ πώς θα είναι η ζωή μου σε δέκα χρόνια από σήμερα	74,1	25,9
4. Έχω αρκετό καιρό για να πετύχω όσα θα ήθελα να κάνω	61,8	38,2
5. Το μέλλον μου φαίνεται σκοτεινό	18,7	81,3
6. Συνήθως είμαι ιδιαίτερα τυχερός/ή και προσδοκώ να έχω μια ζωή καλύτερη από το μέσο όρο	67,8	32,2
7. Έχω χάσει πολλές ευκαιρίες και πιστεύω ότι αυτό δε θα αλλάξει στο μέλλον	16,0	84,0
8. Βλέπω να με περιμένουν δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές	18,3	81,7
9. Δεν περιμένω ότι θα πετύχω αυτά που πραγματικά θέλω	15,4	84,6
10. Τελικά τα πράγματα δε θα εξελιχθούν όπως τα θέλω	15,3	84,7
11. Πιστεύω πολύ στο μέλλον	70,8	29,2
12. Το μέλλον φαίνεται ασαφές και αβέβαιο	55,0	45,0

νται, η οποία θα έπρεπε μάλλον να εκφράζει μεγαλύτερη αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση.

Ως προς το ζήτημα του τρόπου που αντιμετωπίζουν το μέλλον, που περιλαμβάνει όχι μόνον ζητήματα αισιοδοξίας και ερμηνευτικού στυλ, αλλά και σε μεγάλο βαθμό την αίσθηση της ικανότητας να το ελέγξουν και να το δημιουργήσουν, τα αποτελέσματα είναι μάλλον ανησυχητικά, καθώς περισσότεροι από τους μισούς φοιτητές βλέπουν το μέλλον ασαφές και αβέβαιο (πρόταση 12). Αρκετοί περιμένουν δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές (πρόταση 8), θεωρούν ότι τα πράγματα δε θα εξελιχθούν όπως τα θέλουν (πρόταση 14), βλέπουν μάλλον σκοτεινό το μέλλον (πρόταση 5), ενώ το ένα τρίτο περίπου των φοιτητών δεν πιστεύουν πολύ σ' αυτό (πρόταση 11) και αρκετά περισσότεροι από το ένα τρίτο αισθάνονται ότι δεν έχουν αρκετό καιρό για να πετύχουν όσα θα ήθελαν (πρόταση 4). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το ένα τέ-

ταρτο περίπου των φοιτητών δεν κοιτάζουν το μέλλον με ελπίδα και ενθουσιασμό (πρόταση 1), ούτε μπορούν να φανταστούν πως θα είναι μετά από 10 χρόνια (πρόταση 4).

Είναι βεβαίως αισιόδοξο το γεγονός ότι η πλειονότητα των φοιτητών αρνείται αυτές τις θέσεις, με εξαίρεση πάντοτε την αίσθηση της *ασάφειας και αβεβαιότητας για το μέλλον* που επικρατεί για το 55%. Θεωρούμε, όμως ότι τα παραπάνω ποσοστά είναι αξιοπρόσεκτα, γιατί υποδηλώνουν ότι μια ηλικιακή ομάδα προνομιούχος, μορφωμένη και νέα, όπως είναι οι φοιτητές, σε μεγάλο ποσοστό δεν μπορεί να διαμορφώσει μια θετική εικόνα για το μέλλον της, δεν έχει σαφή εικόνα, ή δεν «προφταίνει» να τη δημιουργήσει, σαν να μην έχει ελπίδες, όραμα και προορισμό.

ε. Διαπροσωπικές σχέσεις

Οι διαπροσωπικές σχέσεις ελέγχθηκαν με κλίμακα που αποτελείται από οκτώ προτάσεις, για κάθε μια από τις οποίες ο φοιτητής έπρεπε να απαντήσει αν ισχύει ή δεν ισχύει γι' αυτόν⁴⁵ (βλ. Πίνακα 3). Με μέγιστο βαθμό καλών διαπροσωπικών σχέσεων το 8, όταν ο φοιτητής απαντούσε σε όλες τις προτάσεις με τρόπο θετικό, οι τιμές της κλίμακας κυμάνθηκαν από 0 έως 8, με μέση τιμή 5,68, διάμεσο 6 και κορυφή 7. Η τυπική απόκλιση ήταν 1,72 και το 95% διάστημα εμπιστοσύνης της μέσης τιμής ήταν από 5,53 έως 5,83. Αυτά σε γενικές γραμμές δείχνουν καλές μάλλον διαπροσωπικές σχέσεις.

Οι επιμέρους απαντήσεις των φοιτητών στα θέματα αυτής της ενότητας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με το προφίλ τους. Η πλειονότητα δηλώνουν πως έχουν κάποιον με τον οποίο να μπορούν να μιλήσουν για προσωπικά θέματα και έχουν πραγματικά ουσιαστική σχέση με τους φίλους τους, πράγμα που σημαίνει ότι οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις και η κοινωνική στήριξη λειτουργούν ακόμη αρκετά ικανοποιητικά. Παρ' όλα αυτά, οι μισοί από τους φοιτητές δηλώνουν ότι συχνά νιώθουν μόνοι.

Φαίνεται, ωστόσο, πως το είδος της μοναξιάς που εκφράζεται είναι κάπως ακαθόριστο. Δεν είναι η μοναξιά της εγκατάλειψης, αφού για τα προβλήματα και τις δύσκολες στιγμές υπάρχει κάποιος. Δεν είναι η επικοινωνία με τους φίλους, εφόσον οι σχέσεις με τους φίλους βιώνονται ως πραγματικά ουσιαστικές. Δεν πρέπει ε-

45. Ο συντελεστής αξιοπιστίας (Kuder-Richardson 20) της κλίμακας ήταν 0,56.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Διαπροσωπικές σχέσεις

Προτάσεις κλίμακας	Ισχύει %	Δεν ισχύει %
1. Συχνά νιώθω μόνος	50,0	50,0
2. Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με την οικογένειά μου	34,4	65,6
3. Θα ήθελα να είχα περισσότερους φίλους	33,0	67,0
4. Δεν έχω κάποιον που να μπορώ να μιλήσω για τα προσωπικά μου προβλήματα	9,1	90,9
5. Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με τους καθηγητές μου	29,7	70,3
6. Αισθάνομαι ότι δεν έχω πραγματικά ουσιαστική σχέση με τους φίλους μου	20,1	79,9
7. Με προβληματίζουν οι σχέσεις μου με το άλλο φύλο	36,3	63,7
8. Μου είναι δύσκολο να αποκτήσω φίλους στο πανεπιστήμιο	19,5	80,5

πίσης να πρόκειται για κοινωνική μοναξιά, γιατί τα δύο τρίτα των φοιτητών δηλώνουν ικανοποιημένοι με τον αριθμό των φίλων που έχουν. Συνεπώς διερωτάται κανείς αν το είδος της μοναξιάς που οι μισοί φοιτητές δηλώνουν πως συχνά αισθάνονται, είναι κάποιο είδος *παρξιακής μοναξιάς, που σχετίζεται με την αίσθηση του αβέβαιου μέλλοντος που βρίσκεται μπροστά τους, με το έλλειμμα της ελπίδας και των οραμάτων και με τη μέτρια αίσθηση ελέγχου της ζωής τους.*

στ. Η χρήση των ΜΜΕ σε σχέση με τις υπόλοιπες μεταβλητές

Για να διερευνηθεί ο τρόπος που συνδέονται τα ΜΜΕ με τα παραπάνω ευρήματα και κυρίως με τη δημιουργία της εντύπωσης ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν ελέγχεται, ότι οι ελπίδες στο μέλλον είναι λίγες, ότι τα κοινωνικά προβλήματα είναι παγκόσμια και αμετάβλητα ή ότι ο καθένας υπάρχει μόνος του σε ένα δύσκολα ελέγξιμο και επικίνδυνο κόσμο, διερευνήσαμε τη χρήση τους για ειδησεογραφική ενημέρωση.

Τα αποτελέσματα ως προς τις πηγές ειδησεογραφικής ενημέρωσης των φοιτητών παρουσιάζονται στον Πίνακα 4, απ' όπου προκύπτει ότι η τηλεόραση αποτελεί το δεσπόζον μέσο ενημέρωσης και για τους φοιτητές. Ας σημειωθεί ότι καθημερινή χρήση και των

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Συχνότητα παρακολούθησης των ειδήσεων από τα ΜΜΕ

Συχνότητα παρακολούθησης	Εφημερίδες %	Ραδιόφωνο %	Τηλεόραση %
Καθημερινά	17,8	32,4	51,9
3-4 φορές την εβδομάδα	14,7	16,2	25,9
1-2 φορές την εβδομάδα	28,8	13,3	12,5
Λιγότερο συχνά	23,4	18,3	6,6
Ποτέ	15,4	19,7	3,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0

τριών μέσων γίνεται μόνο από ποσοστό 5,2% (19 άνδρες και 8 γυναίκες επί συνόλου 518 φοιτητών), ενώ τέσσερις μόνον γυναίκες δήλωσαν ότι δεν ενημερώνονται ποτέ από κάποιο μέσο.

Από το συνδυασμό των απαντήσεων του Πίνακα 4 σχηματίζονται τέσσερις κατηγορίες φοιτητών ως προς τη χρήση μέσων, ως εξής:⁴⁶ α) υπερπληροφορημένοι είναι το 13,9%· β) πληροφορημένοι είναι το 41,5%· γ) υποπληροφορημένοι είναι το 34,2%· δ) απληροφόρητοι ποσοστό 10,4%. Εάν οι κατηγορίες αυτές συμπτυχθούν σε δύο, περισσότεροι από τους μισούς (55,4%) παρουσιάζονται καλώς πληροφορημένοι (α και β, στην τετραπλή κατηγοριοποίηση) και οι υπόλοιποι (44,6%) ελλιπώς πληροφορημένοι (γ και δ, στην τετραπλή κατηγοριοποίηση).

Αν υποθέσουμε, βάσει της θεωρίας που παρουσιάστηκε στην αρχή του άρθρου, ότι η χρήση των μέσων λειτουργεί ως ανεξάρτητη μεταβλητή, ως παράγων, δηλαδή, που καθορίζει ως ένα βαθμό τις μεταβλητές που εξετάστηκαν εδώ, τα αποτελέσματα που προκύπτουν έχουν ως εξής:

Η χρήση των μέσων είχε στατιστικώς σημαντική επίδραση στην *αίσθηση ελέγχου* (F test p-value = 0,001), στην *ενεστώσα ικανοποίηση από τη ζωή* (Ftest p-value = 0,032) και στις *διαπροσωπικές σχέσεις* (Ftest p-value = 0,005). Οι υπερπληροφορημένοι ειδησεογραφικώς φοιτητές είχαν υψηλότερη αίσθηση ελέγχου, μεγαλύτερη ικανοποίηση από το παρόν και καλύτερες διαπροσωπικές σχέσεις.

46. Η κατηγοριοποίηση αυτή προκύπτει από το συνδυασμό των απαντήσεων ως προς τη συχνότητα παρακολούθησης των ειδήσεων σε εφημερίδες, ραδιόφωνο και τηλεόραση, μέσω της μεθοδολογίας που ακολουθείται στο *Ευρωβαρόμετρο*.

Η επίδραση της χρήσης των μέσων στο *βαθμό της κλίμακας ΒΗΣ* δεν ήταν στατιστικώς σημαντική. Επειδή όμως πρόκειται για οριακή τιμή (Ftest p-value = 0,068), δεν μπορεί να παραβλεφθεί ως ένδειξη ότι οι υπερπληροφορημένοι φοιτητές, έχοντας μια βαθύτερη γνώση των πραγμάτων, τείνουν να είναι λιγότερο «απελπισμένοι» από τους υπόλοιπους.⁴⁷

Σύμφωνα με τη θεωρία, τα ευρήματα αυτά αποτελούν εκ πρώτης όψεως ένα παράδοξο. Θα περίμενε κανείς ότι η μεγαλύτερη έκθεση στις ειδήσεις από όλα τα μέσα, ακριβώς επειδή υπάρχουν λίγες καλές ειδήσεις και πολλή κινδυνολογία, θα αύξαινε τουλάχιστον την πεσιμιστική διάθεση και την αίσθηση αδυναμίας ελέγχου. Φαίνεται όμως ότι, τουλάχιστον για τους φοιτητές, που διαθέτουν, συγκριτικά με τον υπόλοιπο πληθυσμό, υψηλό επίπεδο γνώσης και εκπαίδευσης, τα πράγματα λειτουργούν αντίστροφα. Ίσως η γνώση και η εις βάθος πληροφόρηση τους βοηθούν να αισθάνονται ότι *κατέχουν* και *συνεπώς ελέγχουν* καλύτερα τα πράγματα, ακριβώς επειδή παρέχουν πληροφορίες που ανατρέπουν τη διάχυτη αίσθηση κινδύνου, γιατί κάνουν πιο «ορατά» τα προβλήματα και συνεπώς πιο αντιμετώπισιμα. Εξάλλου, το ίδιο το κίνητρο να αποζητά κανείς την ειδησεογραφική ενημέρωση δημιουργεί από μόνο του μια δραστηριοποίηση και μια διάθεση επαφής με τον κόσμο.

Όταν οι επιδράσεις της ειδησεογραφικής χρήσης των μέσων ελέγχθηκαν για κάθε μια από τις επιμέρους προτάσεις που αποτελούν την κλίμακα της αίσθησης ελέγχου, στατιστικώς σημαντικές βρέθηκαν ως προς τον αριθμό συμμετοχών στις γενικές συνελεύσεις (Ftest p-value = 0,000), την έκφραση γνώμης στις συνελεύσεις (Ftest p-value = 0,006), το βαθμό που αισθάνονται ότι εισακούονται (Ftest p-value = 0,014), και το βαθμό που αισθάνονται ότι επηρεάζουν τις αποφάσεις των γενικών συνελεύσεων (Ftest p-value = 0,010). Επίσης σημαντική βρέθηκε η επίδραση της χρήσης των μέσων στην αίσθηση ότι από τους ίδιους εξαρτάται η εξέλιξη των σπουδών τους (Ftest p-value = 0,041), και στην αίσθηση ότι μπορούν να διεκδικήσουν το δίκιο τους (Ftest p-value = 0,044). Η επί-

47. Αντίθετα, στην έρευνα των Ν. Δεμερτζή - Α. Αρμενάκη, 1999, ό.π., διαπιστώθηκε στατιστικώς σημαντική αρνητική συνάφεια ανάμεσα στη συχνότητα έκθεσης στις ειδήσεις και την *προσοδοκώμενη ικανοποίηση* από τη ζωή. Όσο αυξάνει η ενημέρωση και από τα τρία μέσα, μειώνεται η προσδοκία ικανοποίησης, ίσως όμως όχι απαραίτητως και η ελπίδα ότι όσο πιο ενημερωμένος διατηρείται κανείς τόσο καλύτερα ελέγχει τη ζωή και τους προσωπικούς του στόχους.

δραση των μέσων δε βρέθηκε στατιστικώς σημαντική για καμία από τις προτάσεις που αξιολογούν την αίσθηση της δυνατότητάς τους να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις, τη δραστηριοποίησή τους για τα κοινά ή τη διαμόρφωση και την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας.

Οι ενδείξεις από αυτά τα ευρήματα είναι πως οι υπερπληροφορημένοι φοιτητές αισθάνονται να ελέγχουν την «οικεία», ατομική τους πραγματικότητα. Ίσως και να χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ στο πλαίσιο της *πραγματιστικής* τους στάσης απέναντι στη ζωή. Η αξιοποίηση όμως της καλής τους ενημέρωσης φαίνεται να σταματά εκεί. Στη διαδρομή από το «οικείο» και το προσωπικό έως το «κοινό», η επίδραση της πληροφόρησης μετατρέπεται σε μηδενική. Σαν να γίνεται μια *επιλεκτική χρήση της «είδησης»* που αφορά την αξιοποίησή της σε προσωπικό μόνον επίπεδο· σαν να ουδετεροποιούνται οι προεκτάσεις της για την ευρύτερη κοινωνία.

Ως προς τις επιμέρους προτάσεις που συνθέτουν την κλίμακα ΒΗΣ, στατιστικώς σημαντική βρέθηκε η σχέση της ειδησεογραφικής χρήσης των μέσων στις παρακάτω πέντε προτάσεις:

α) *Το μέλλον μου φαίνεται σκοτεινό* (Chi square test p-value = 0,015). Αντίθετα με τα αναμενόμενα, οι περισσότεροι φοιτητές που βλέπουν σκοτεινό το μέλλον είναι οι απληροφόρητοι. Οι Δεμερτζής και Αρμενάκης⁴⁸ παρομοίως διαπίστωσαν ότι οι απληροφόρητοι χαρακτηρίζονται από εξαιρετική στασιμότητα στις προσδοκίες μιας καλύτερης ζωής.

β) *Έχω χάσει πολλές ευκαιρίες και πιστεύω ότι αυτό δε θα αλλάξει στο μέλλον* (Chi square test p-value = 0,040). Υπεύθυνοι για τη στατιστική διαφοροποίηση που παρατηρείται είναι οι πληροφορημένοι φοιτητές. Είναι οι περισσότεροι που θεωρούν ότι το χάσιμο ευκαιριών είναι μια σταθερή κατάσταση της ζωής τους. Δεν μπορούμε από αυτή και μόνο τη φράση να γενικεύσουμε το ερμηνευτικό στυλ αυτών των φοιτητών, αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το ενδεχόμενο να αποτελεί ένδειξη ενός ερμηνευτικού στυλ που χαρακτηρίζεται από *εσωτερικότητα*, δηλαδή από την τάση να θεωρούν τους εαυτούς τους υπεύθυνους για την έλλειψη της ετοιμότητας να αξιοποιούν τις ευκαιρίες που τους παρουσιάζονται.

γ) *Οι προηγούμενες εμπειρίες μου με έχουν προετοιμάσει καλά για το μέλλον* (Chi square test p-value = 0,029). Η διαφοροποίηση

48. Ν. Δεμερτζής - Α. Αρμενάκης, 1999, ό.π.

προκύπτει εδώ από τις δύο ακραίες ομάδες. Με αυτή την άποψη συμφωνούν περισσότερο οι υπερπληροφορημένοι και οι απληροφόρητοι φοιτητές. Το εύρημα αυτό παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον, που φαίνεται να σχετίζεται με τα *κίνητρα* του ατόμου. Ενώ στη μία περίπτωση, των υπερπληροφορημένων, η αυτοπεποίθηση που εκφράζουν σχετίζεται με *εργήγορση και ενεργητικότητα*, εφόσον διατηρούν σε υψηλά επίπεδα την επαφή τους με τα κοινά, στη δεύτερη περίπτωση, των απληροφόρητων, η αυτοπεποίθηση φαίνεται να εκφράζει *εφησυχασμό και έλλειψη ενδιαφέροντος* για τα κοινά, παραπέμποντας έτσι σε έναν *ατομικισμό* που δείχνει πως οι ίδιοι αισθάνονται καλά εξοπλισμένοι μέσα σε ένα δικό τους «περιχαρακωμένο» κόσμο, ο οποίος υπάρχει απομονωμένος, μακριά από όσα συμβαίνουν στην ευρύτερη κοινωνία που τον περιβάλλει.

δ) *Βλέπω να με περιμένουν δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές* (Chi square test p-value = 0,002). Η αίσθηση αυτή χαρακτηρίζει κυρίως τους απληροφόρητους φοιτητές. Το εύρημα αυτό έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν συνδυαστεί με τα (α) και (γ) προηγουμένως, το οποίο σχολιάζουμε πιο κάτω.

ε) *Το μέλλον φαίνεται ασαφές και αβέβαιο* (Chi square test p-value = 0,025). Οι περισσότεροι φοιτητές που απάντησαν ότι αυτή η πρόταση ισχύει κατανέμονται στις δύο μεσαίες κατηγορίες πληροφόρησης. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δύο ακραίες κατηγορίες, που εκφράζουν μεγαλύτερη βεβαιότητα για το μέλλον, αλλά προφανώς για διαφορετικούς λόγους που θα τους σχολιάσουμε πιο κάτω.

Τα παραπάνω ευρήματα παρουσιάζουν κάποιες ενδιαφέρουσες ενδείξεις ως προς την επίδραση των ειδησεογραφικών μέσων τουλάχιστον όσον αφορά τις ακραίες ομάδες πληροφόρησης και ιδιαίτερα τους απληροφόρητους φοιτητές:

Οι *απληροφόρητοι*, αυτοί δηλαδή που κάνουν τη μικρότερη ειδησεογραφική χρήση των ΜΜΕ, δε θεωρούν το μέλλον τόσο ασαφές και αβέβαιο, αλλά το βλέπουν μάλλον σκοτεινό. Περιμένουν δυσάρεστες κυρίως παρά ευχάριστες στιγμές, αλλά οι ίδιοι αισθάνονται καλά εξοπλισμένοι από τις προηγούμενες εμπειρίες τους για να τις αντιμετωπίσουν. Εκφράζουν δηλαδή έναν *πεσιμισμό*, ο οποίος *δεν τους αφορά προσωπικά* γιατί οι ίδιοι πιστεύουν ότι θα τα καταφέρουν, αλλά συνδυάζεται με την απώλεια του ενδιαφέροντος για ό,τι συμβαίνει στον κόσμο. Αυτό που φαίνεται να χαρακτηρίζει το 10,4% του συνολικού δείγματος των φοιτητών που ε-

λάχιστα ενημερώνονται από τα ΜΜΕ για την ειδησεογραφία είναι μάλλον κάποιο είδος *κυνικού πεσιμισμού*.

Από την άλλη πλευρά, οι *υπερπληροφορημένοι* φοιτητές δεν εμφανίζονται τόσο απαισιόδοξοι, αλλά αισθάνονται επίσης καλά προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουν ένα μέλλον που δεν είναι τόσο αβέβαιο και ασαφές γι' αυτούς. Αν συνυπολογίσουμε την τάση που εμφάνισαν οι υπερπληροφορημένοι φοιτητές στις επιμέρους προτάσεις που αξιολογούσαν την αίσθηση ελέγχου, οδηγούμαστε στο εξής συμπέρασμα: Πρόκειται για μια υποκατηγορία φοιτητών (που αποτελεί το 13,9% του συνολικού δείγματος), η οποία ενημερώνεται συστηματικά και εις βάθος, δείχνει μια σχετική αισιοδοξία για το μέλλον και μια αυτοπεποίθηση και δραστηριοποιείται, αλλά κυρίως για ότι αφορά τα ατομικά της συμφέροντα. Εμπίπτει, συνεπώς, αρκετά καλά στην κατηγορία των *πραγματιστών*.

Μεταξύ των δύο αυτών ακραίων κατηγοριών, βρίσκεται το μεγαλύτερο ποσοστό των φοιτητών, το 75,7% που κάνουν μέτρια χρήση των μέσων (41,5% πληροφορημένοι και 34,2% υποπληροφορημένοι), η οποία δεν τους διαφοροποιεί σε καμία επιμέρους πρόταση ως προς την αίσθηση ελέγχου, αλλά τους διαφοροποιεί ως προς την *ασάφεια και την αβεβαιότητα του μέλλοντος*, ενώ ταυτόχρονα οι πληροφορημένοι παρουσιάζουν μια τάση *εσωτερικότητας* ως προς το ερμηνευτικό στυλ. Η υποκατηγορία αυτή των φοιτητών, που περιλαμβάνει και τους περισσότερους, χαρακτηρίζεται από μια γενική μετριότητα σε όλες τις παραμέτρους, η οποία φαίνεται να εκφράζει μια γενική *αμηχανία*. Δεν μπορούν να οραματιστούν το μέλλον, ενημερώνονται κάπως (μετρίως έως λίγο), αναρωτιούνται ίσως αν το πρόβλημα βρίσκεται σ' αυτούς (εσωτερικότητα) και φαίνονται να συμπεριφέρονται αβέβαιο χωρίς ιδιαίτερη αποφασιστικότητα και στόχους.

Αν διακινδυνεύσουμε κάποιες γενικεύσεις, οι τάσεις δείχνουν πως *μόνον το ένα τέταρτο περίπου των φοιτητών αισθάνονται εξοπλισμένοι να ανταποκριθούν στην καθημερινή ατομική τους πραγματικότητα*. Κάποιοι από αυτούς ενημερώνονται και δραστηριοποιούνται για τα προσωπικά τους θέματα, αλλά όχι τόσο για τα κοινά, και κάποιοι άλλοι εφησυχάζουν και προσπαθούν να ουδετεροποιήσουν την ανησυχία τους, μέσα από την άρνηση όχι μόνο της δραστηριοποίησης αλλά και της ενημέρωσης. Οι υπόλοιποι, που είναι και οι περισσότεροι, μοιάζουν απλώς να στέκονται *αμήχανοι μπροστά σε ένα ασαφές και αβέβαιο μέλλον*.

Ως προς τις διαπροσωπικές σχέσεις, η ειδησεογραφική χρήση των μέσων βρέθηκε να έχει στατιστικώς σημαντική επίδραση στην ανταπόκριση των φοιτητών στη φράση «Αισθάνομαι ότι δεν έχω πραγματικά ουσιαστική σχέση με τους φίλους μου» (Chi square test p -value = 0,003). Οι απληροφόρητοι φοιτητές, αυτοί που σύμφωνα με τα όσα σχολιάστηκαν πιο πάνω χαρακτηρίζονται από μόνωση και απαισιοδοξία, είναι εκείνοι που επίσης αισθάνονται *διαπροσωπικά αποξενωμένοι*.

ζ. Ειδικότερα περί τηλεθέασης

Ο μέσος όρος ημερήσιας τηλεθέασης που καταγράφηκε ήταν 2 ώρες την ημέρα. Όπως είναι αναμενόμενο, η ειδησεογραφική χρήση των μέσων διαφοροποιεί με στατιστική σημαντικότητα τις ώρες τηλεθέασης (Ftest p -value = 0,000). Οι απληροφόρητοι φοιτητές βλέπουν λιγότερη τηλεόραση από τους υπόλοιπους.

Η αυξημένη τηλεθέαση βρέθηκε να επιδρά στατιστικώς σημαντικά στην αίσθηση ότι η προσπάθεια δεν έχει νόημα αφού το άτομο τελικά δε θα επιτύχει αυτό που θέλει (T test p -value = 0,018). Πρόκειται για ένδειξη ότι η υψηλή διάρκεια τηλεπαρακολούθησης εκφράζει μια υποκειμενική αίσθηση ανικανότητας, στην οποία πιθανώς υποφώσκει μια αίσθηση αβοηθησίας.

Ο έλεγχος της συνάφειας των ωρών τηλεθέασης με επιμέρους προτάσεις της κλίμακας της αίσθησης ελέγχου έδειξε τα εξής: Η υψηλή τηλεθέαση είναι αντιστρόφως ανάλογη με την αίσθηση επιρροής στις πολιτικές αποφάσεις (Pearson's r = -0,136, p -value = 0,002), με την ικανότητα που αισθάνεται το άτομο να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις της ζωής (Pearson's r = -0,104, p -value = 0,018), με την αίσθηση ότι θα καταφέρει να ελέγξει τις επαγγελματικές του επιλογές (Pearson's r = -0,099, p -value = 0,024), και με τη δύναμη που αισθάνεται ότι έχει το άτομο να δρα για την αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας (Pearson's r = -0,196, p -value = 0,029). Παρότι εδώ πρόκειται για συντελεστές συνάφειας που δε δηλώνουν αιτιολογικές σχέσεις, είναι προφανές ότι η *αυξημένη τηλεθέαση σχετίζεται με δύο από τα τρία κριτήρια της αβοηθησίας, τη μειωμένη αίσθηση ελέγχου και την παθητικότητα*.

4. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εικόνα του σύγχρονου φοιτητή της Αθήνας που αναδύεται από την ερμηνεία των αποτελεσμάτων δεν αποκλείει την αίσθηση αβοηθησίας τουλάχιστον σε θέματα που ξεφεύγουν από την άμεση και οικεία, *ατομική καθημερινότητά του*. Ο φοιτητής της Αθήνας μοιάζει να παρουσιάζει ένα παράδοξο «διπλό» προφίλ, το οποίο χαρακτηρίζεται από *αβοηθησία ως προς τα κοινά και την ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα, αλλά από δραστηριοποίηση ως προς οτιδήποτε ατομικό*. Η γενική εικόνα που προκύπτει από τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής:

Το μέλλον φαίνεται μάλλον αβέβαιο και ασαφές και οι φοιτητές παρουσιάζουν ένα έλλειμμα ελπίδας σε αυτό, που δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με την απουσία οραμάτων. Όταν δεν μπορεί κάποιος να δει το μέλλον δεν μπορεί και να το *οραματιστεί*. Η άποψη ότι *οτιδήποτε θα μπορούσε να συμβεί οποτεδήποτε*, που φαίνεται να κυριαρχεί, δεν μπορεί παρά να εντείνει την αίσθηση του *μη ελέγξιμου* και του *μοιραίου*. Η αίσθηση της *fortuna* επιστρέφει. Η *υποκειμενική ικανότητα δράσης* για την *αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας* και η *συμμετοχή στα κοινά* είναι μέτρια έως ανύπαρκτη. Η αίσθηση ελέγχου και η αισιοδοξία περιορίζονται στα εντελώς προσωπικά, ατομικά ζητήματα που έχουν σχέση με την *καριέρα* και την επαγγελματική αποκατάσταση.

Αυτοί οι νέοι *περνούν καλά*, στο εδώ και τώρα. Έχουν αρκετή ικανοποίηση από τη ζωή, επιστήθιους φίλους και κοινωνική ζωή, αλλά τουλάχιστον οι μισοί από αυτούς έχουν μια ακαθόριστη *υπαρξιακή μοναξιά*, που είναι εντέλει αυτονόητη μέσα στον ατομικισμό, την αβεβαιότητα ή τον κυνισμό τους. Η αξιοποίηση των ΜΜΕ για ενημερωτικούς στόχους γίνεται *επιλεκτικά* και εφαρμόζεται κυρίως σε ό,τι έχει ατομική σημασία, καθώς η *γνώση* και η *εκπαίδευση* που διαθέτουν έχει στόχο κυρίως την επίτευξη ατομικών στόχων. Ο *πεσιμισμός* τους ως προς το ερμηνευτικό στυλ, παρουσιάζει *σταθερότητα* και *συνολικότητα*, αλλά σε γενικές γραμμές *όχι εσωτερικότητα*. Τα πράγματα είναι γενικώς άσχημα και δύσκολο να αλλάξουν, αλλά πάντως δεν είναι δική τους ευθύνη.

Από την ανάλυση των ψυχοκοινωνικών παραμέτρων που διερευνήθηκαν, προκύπτουν τρεις τυπολογίες φοιτητών ως εξής: Ένα τέταρτο περίπου, αισθάνονται εξοπλισμένοι να ανταποκριθούν στην καθημερινή ατομική τους πραγματικότητα. Από αυτούς: (α)

ορισμένοι, οι «πραγματοιστές» ενημερώνονται και δραστηριοποιούνται για τα προσωπικά τους θέματα, αλλά όχι τόσο για τα κοινά και δείχνουν μια πραγματιστική κυρίως αντιμετώπιση της ζωής· (β) άλλοι εφησυχάζουν και προσπαθούν να ουδετεροποιήσουν την ανησυχία τους, αρνούμενοι να δραστηριοποιηθούν, αλλά και να ενημερωθούν για τα κοινά, εμπίπτοντας έτσι στην τυπολογία των «κυνικών πεσιμιστών». (γ) Οι υπόλοιποι, που αποτελούν τα τρία τέταρτα περίπου του δείγματος, εμπίπτον σε μια τρίτη τυπολογία, η οποία χαρακτηρίζεται από μια γενική αβεβαιότητα και αμηχανία ως προς τα κοινά αλλά και τα ατομικά, απέναντι τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον. Πάντως κατά πλειοψηφία, οι απαντήσεις των φοιτητών δεν παρουσιάζουν ενδείξεις που να παραπέμπουν στη δυνατότητα της *ριζοσπαστικής εμπλοκής* με τα κοινά. Είναι μάλλον απίθανο να καταφέρουν να συμβάλουν στη δημιουργία κοινωνικών κινήματων, αφού δεν εκφράζουν ιδιαίτερη διάθεση για κοινωνική δράση και είτε στέκουν αμήχανοι απέναντι στα κοινά είτε εκφράζουν συνολική άρνηση ή εξοπλίζονται για να τα αντιμετωπίσουν σε επίπεδο ατομικό. Μέσα στο γενικότερο έλλειμμα ελπίδας που τους χαρακτηρίζει, η αισιοδοξία αφορά κυρίως τους ατομικούς τους στόχους και την ατομική τους επιβίωση.

Η χρήση των ΜΜΕ διαφοροποιεί κυρίως τις ακραίες ομάδες. Οι «πραγματοιστές» κάνουν ευρύτερη χρήση των μέσων κυρίως για σκοπούς ατομικούς, οι «κυνικοί» αρνούνται την ενημέρωση, ενώ οι πολλοί και «αμήχανοι» κάνουν μέτρια ή περιστασιακή χρήση των ΜΜΕ, η οποία, αναπόφευκτα, ως επιφανειακή και αποσπασματική, ενισχύει κυρίως την αβεβαιότητα και την αμηχανία τους. Αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι ειδικά η υψηλή τηλεθέαση σχετίζεται με αβοηθησία, και ειδικότερα με τη μειωμένη αίσθηση ελέγχου και την παθητικότητα, η υπόθεση ότι τα ΜΜΕ γενικώς, κάνοντας τους χρήστες τους μάρτυρες παγκόσμιων κινδύνων και καταστροφών, *δημιουργούν* αβοηθησία δεν επιβεβαιώνεται.

Αντίθετα, οι ενδείξεις είναι πως, προκειμένου να ανταποκριθούν στη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα, οι φοιτητές αναπτύσσουν συγκεκριμένες αντιδράσεις από τις οποίες εξαρτάται και ο τρόπος που *χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ*. Με τη σειρά της η χρήση δημιουργεί επιδράσεις που άλλοτε ενισχύουν, άλλοτε μειώνουν και άλλοτε διατηρούν την αβεβαιότητα και την αβοηθησία. Τα ευρήματά μας δείχνουν πως μεγαλύτερη σημασία από τα ίδια τα ΜΜΕ και τα περιεχόμενά τους έχει ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται.

ΜΕΛΙΝΑ ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ*

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΑ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Το άρθρο καταδεικνύει το μύθο πίσω από την αντίληψη της κρατικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης ως «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας» αναπτύσσοντας μια ερμηνεία των κρατικών μέσων η οποία εδράζεται στη θεώρηση του σύγχρονου παρεμβατικού κράτους όχι ως διαχειριστή της οικονομίας, αλλά ως νέο φορέα του κεφαλαίου, ως κρατικό κεφάλαιο το οποίο αντικαθιστά ή ανταγωνίζεται τον παραδοσιακό φορέα – τις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάλυση των μηχανισμών που αποκαλύπτουν τον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα των δημόσιων οργανισμών «κοινής ωφελείας», καθώς και την εγγενή ιδιότητα των στελεχών τους. Τέλος, υποστηρίζεται ότι η έκταση και η συγκεκριμένη μορφή που προσλαμβάνει ο κρατικός έλεγχος του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου σε κάθε χρονική περίοδο ή/και κοινωνικό σχηματισμό σε τελική ανάλυση καθορίζεται από την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ κρατικού και ιδιωτικού κεφαλαίου, όπως αποδεικνύουν τα γεγονότα που οδήγησαν στην επικράτηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στις ΗΠΑ, στο κρατικό μονοπώλιο στις ευρωπαϊκές κοινωνίες μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70, και στην απορύθμιση και ιδιωτικοποίηση του πεδίου από το 1980 και μετά.

Κάθε μύθος, παρατηρεί ο Μπαρτ στις *Μυθολογίες*, προσδίδει σε ιστορικά καθορισμένες κοινωνικές προθέσεις και πράξεις μια «φυσική» δικαίωση, κάνοντας έτσι τη συγκυρία να μοιάζει σαν αναπόδραστη ή αιώνια. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να καταδείξει ότι η αντίληψη της κρατικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης ως «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας» αποτελεί έναν τέτοιο μύθο, ο οποίος συγκροτεί τον πυρήνα μιας ευρύτατης συναίνεσης για τη φύση και σημασία των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών μέσων. Η συναίνεση

* Επίκουρος καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

αυτή διαμορφώνεται στην Ευρώπη, με περιορισμένο αλλά όχι ανύπαρκτο απόηχο στις ΗΠΑ, την εποχή που αναπτύσσεται η ραδιοφωνία, μεσουρανάει με τη μεταπολεμική τηλεοπτική έκρηξη και, παρά τις αμφισβητήσεις και επικρίσεις που έχει δεχτεί τις δύο τελευταίες δεκαετίες κατά τη ριζική αναδιάρθρωση του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου, εξακολουθεί σε γενικές γραμμές να επιβιώνει μέχρι τις ημέρες μας.

Στις σελίδες που ακολουθούν, αναπτύσσουμε μια ερμηνεία της παρουσίας και του ρόλου του κράτους στο χώρο της ραδιοφωνίας-τηλεόρασης η οποία αμφισβητεί και ανατρέπει τις θεμελιώδεις παραδοχές και τα «αδιαφιλονίκητα» στοιχεία της κυρίαρχης θεώρησης των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών. Η ανάλυσή μας προσεγγίζει το σύγχρονο παρεμβατικό κράτος όχι ως απλό διαχειριστή της αστικής οικονομίας και κοινωνίας, αλλά ως τον νέο φορέα του κεφαλαίου, ως κρατικό κεφάλαιο, το οποίο στον κλάδο των μαζικών επικοινωνιών, όπως και στους περισσότερους οικονομικούς τομείς, αντικαθιστά ή ανταγωνίζεται τον παραδοσιακό φορέα του κεφαλαίου, δηλαδή το ιδιωτικό κεφάλαιο. Επιπλέον, αυτός ο μετασχηματισμός του κράτους σε «πραγματικό συλλογικό καπιταλιστή» συνεπάγεται την ανάπτυξη μορφών ιδιοκτησίας καθώς και μηχανισμών ιδιοποίησης της υπεραξίας που όχι μόνο διαφέρουν ριζικά απ' αυτούς που χαρακτηρίζουν τη συγκρότηση και αναπαραγωγή του ιδιωτικού κεφαλαίου, αλλά και συγκαλύπτουν τον καπιταλιστικό (δηλαδή κερδοσκοπικό, εκμεταλλευτικό, εξουσιαστικό) χαρακτήρα των κρατικών οργανισμών και επιχειρήσεων με το μανδύα της δημόσιας «κοινωνικού» ή «κοινωνικής» υπηρεσίας, η οποία δρα με γνώμονα το «δημόσιο συμφέρον». Στην πραγματικότητα, όμως, το γεγονός ότι το κρατικό κεφάλαιο συγκροτείται ως μια γραφειοκρατία, προσδίδει στις δραστηριότητες των μελών του (κρατικών αξιωματούχων και δημόσιων υπαλλήλων) έναν όλως ιδιαίτερο ιδιοτελή προσανατολισμό. Αποτελεί εγγενή τάση των στελεχών κάθε δημόσιου οργανισμού, επιχείρησης ή υπηρεσίας, να επιδιώκουν πάσης φύσεως συντεχνιακά προνόμια και προσωπικά οφέλη, καταφεύγοντας σε μεθόδους και πρακτικές που οδηγούν σε αναποτελεσματική, ανεύθυνη και σπάταλη διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων, καθιστώντας ενδημικά τα φαινόμενα του παρασιτισμού και της διαφθοράς. Οι ενέργειες και πολιτικές που κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες στοχεύουν στη συρρίκνωση του

κράτους, οι οποίες αναφορικά με τον κλάδο των μαζικών επικοινωνιών οδήγησαν στη λεγόμενη «απορύθμιση» και «ιδιωτικοποίηση» του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου, δεν εκφράζουν μόνο την επιθυμία του ιδιωτικού κεφαλαίου να εισέλθει σε κερδοφόρους τομείς τους οποίους μέχρι πρότινος μονοπωλούσε ή κυριαρχούσε το κρατικό κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, συνιστούν μια απόπειρα να περιοριστεί το οικονομικό κόστος και η οργανωτική αταξία που συνοδεύουν τον κρατισμό. Το γεγονός ότι η «πάταξη» της άκρατης ιδιοτέλειας της κρατικής γραφειοκρατίας είχε μέχρι στιγμής μάλλον πενιχρά αποτελέσματα πιστοποιεί τη δύναμη που αυτός ο νέος φορέας του κεφαλαίου εξακολουθεί να κατέχει.¹

1. Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ ΩΣ «ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ»

Σε όλες τις κοινωνίες κυριαρχεί μία συγκεκριμένη αντίληψη ως προς τη φύση των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών, η οποία αποδίδεται συνοπτικά με τον όρο «δημόσια κοινωνική υπηρεσία». Ο όρος αυτός υποδηλώνει ότι σκοπός της κρατικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης είναι η ενημέρωση, η επιμόρφωση, και η ψυχαγωγία των μελών της κοινωνίας, με απώτερο στόχο τη δημιουργία «κοινότητας» και την ενίσχυση της εθνικής τους ταυτότητας. Μελητητές και στελέχη των μέσων μαζικής επικοινωνίας, πολιτικοί και κοινή γνώμη αντιλαμβάνονται τα κρατικά ραδιοτηλεοπτικά μέσα ως επιχειρήσεις «κοινής ωφελείας», οι οποίες δε λειτουργούν σύμφωνα με κριτήρια, αρχές και στόχους που επιβάλλει η λογική

1. Ο μετασηματισμός του κράτους κατά τον 20ό αιώνα από διαχειριστή του κεφαλαίου σε φορέα του, σε «πραγματικό συλλογικό καπιταλιστή», καθώς και οι ιδιότητες που προσδίδει στις οικονομικοκοινωνικές δραστηριότητές του η γραφειοκρατική του οργάνωση αποτελούν αντικείμενο διεξοδικής ανάλυσης στα (υπό εξέλιξη) έργα μας *Θεωρία του σύγχρονου κράτους*, και *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας*. Καθώς συμφωνούμε με τον Garnham ότι «η μελέτη των μέσων *per se* τείνει προς την κοινοτοπία», και για το λόγο αυτό «τα μέσα αξίζει να μελετώνται μόνο στο βαθμό που εστιάζουν σε προβλήματα κλειδιά εντός του γενικού προτάγματος των κοινωνικών επιστημών» (N. Garnham, «The Media and the Public Sphere», σ. 2, στο P. Golding - G. Murdock - P. Schlesinger [επιμ.], *Communicating Politics*, Leicester University Press, Leicester 1986), στο παρόν άρθρο η ανάλυση του ρόλου του κράτους στο χώρο της ραδιοφωνίας-τηλεόρασης λειτουργεί ως μια «δοκιμασία» ή «εφαρμογή» των θεωρητικών αρχών, θέσεων και απόψεων που αναπτύσσουμε στα δύο παραπάνω έργα μας.

του καπιταλιστικού κέρδους, αλλά υπηρετούν –έστω και δυνάμει– το «δημόσιο συμφέρον». Η κρατική ιδιοκτησία ή έλεγχος, όπως εξάλλου και το μονοπώλιο που το κράτος απολάμβανε στον ραδιοτηλεοπτικό τομέα για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα σε όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, αιτιολογείται βάσει του σκεπτικού ότι η ραδιοφωνία-τηλεόραση αποτελεί ένα «δημόσιο αγαθό», το οποίο δεν μπορεί να αφεθεί στα χέρια της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας», διότι τότε αναπόφευκτα θα καταλήξει να εξυπηρετεί επιχειρηματικά συμφέροντα, και όχι τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου. Ο δημόσιος κοινωφελής χαρακτήρας των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών μέσων γίνεται αντιληπτός ως κατεξοχήν το στοιχείο που τα διαφοροποιεί από τα ιδιωτικά και αποτελεί προϋπόθεση, αν όχι εγγύηση, για μια «εθνικής εμβέλειας» ραδιοφωνία και τηλεόραση, όχι μόνο με την κυριολεκτική έννοια της ραδιοτηλεοπτικής κάλυψης της εθνικής επικράτειας, αλλά και με την ευρύτερη πολιτιστική, αυτήν που τα καθιστά μια πραγματική «φωνή του έθνους». Κι αυτό γιατί η αποσύνδεση της επιβίωσής τους από τη μεγιστοποίηση του κέρδους, και η συνακόλουθη (πλήρης ή μερική) αποδέσμευσή τους από τους νόμους της καπιταλιστικής αγοράς, θεωρείται ότι επιτρέπει την παραγωγή ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων που διακρίνονται για την πολυφωνία τους, για την υψηλή ποιότητα και μεγάλη ποικιλομορφία τους,² έτσι ώστε να καλύπτονται και τα πλέον εξειδικευμένα ενδιαφέροντα και ανάγκες του κοινού και όχι, όπως με τα «εμπορικά» προϊόντα της ιδιωτικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης, μόνο αυτές οι προτιμήσεις και «γούστα» που εξασφαλίζουν μεγάλα κέρδη.

Οι παραπάνω αντιλήψεις και απόψεις ως προς τη φύση και τον κοινωνικό ρόλο των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών γνώρισαν τη μεγαλύτερη ανάπτυξη και διάδοση τους κατά την περίοδο που προηγείται της απορύθμισης και αναδιάρθρωσης του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου των ευρωπαϊκών χωρών, αλλά εξακολουθούν μέχρι σήμερα να διατρέχουν τις περισσότερες συζητήσεις και προβληματισμούς σχετικά με τον επικοινωνιακό ρόλο των κρατικών μέσων

2. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει το άρθρο 15, παράγρ. 2 του ελληνικού Συντάγματος του 1975, «η ραδιοφωνία και η τηλεόραση τελούν υπό τον άμεσο έλεγχο του κράτους» με σκοπό την «αντικειμενική και επί ίσους όρους μετάδοση πληροφοριών και ειδήσεων, ως και προϊόντων του λόγου και της τέχνης, διασφαλισόμενης πάντως της εκ της κοινωνικής αποστολής αυτών και εκ της πολιτιστικής αναπτύξεως της χώρας επιβαλλομένης ποιοτικής στάθμης των εκπομπών».

στη νέα ραδιοτηλεοπτική τάξη.³ Στο σύνολό τους συγκροτούν ένα μύθο, διότι παρουσιάζουν την κρατική ιδιοκτησία/έλεγχο της ραδιοφωνίας-τηλεόρασης ως μια «φυσική», και επομένως αναπόδραστη, κατάσταση πραγμάτων, συσκοτίζοντας έτσι ή αποσιωπώντας τις ιστορικές συνθήκες που την καθόρισαν. Συγκεκριμένα, ο κρατικός έλεγχος των ραδιοτηλεοπτικών επικοινωνιών υποστηρίζεται ότι καθίσταται αναγκαίος λόγω δύο «φυσικών» ιδιοτήτων τους. Πρώτον, η τεράστια κοινωνική ή εθνική σημασία τους τις καθιστά ένα «δημόσιο αγαθό», η παραγωγή/παροχή του οποίου δεν μπορεί να καθορίζεται από τις ιδιοτελείς σκοπιμότητες κατεστημένων συμφερόντων, αλλά πρέπει να υπάγεται στις αρχές της «δημόσιας ευθύνης» και του «δημόσιου συμφέροντος».⁴ Όμως ο χαρακτηρισμός της ραδιοφωνίας-τηλεόρασης ως «δημόσιου αγαθού» αφήνει πολλά ερωτήματα αναπάντητα. Καταρχάς, ποια ακριβώς είναι η σημασία, μέσα στο πλαίσιο μιας καπιταλιστικής κοινωνίας, του «δημόσιου αγαθού»;⁵

3. Βλ. π.χ. τις πολύ πρόσφατες δηλώσεις του νέου Διευθυντή Τηλεόρασης του BBC Mark Thompson, αναφορικά με το μέλλον του οργανισμού: «Το πρωταρχικό ζήτημα αφορά το κοινό καλό και κατά πόσο η παρουσία του BBC σ' αυτόν το χώρο [τηλεοπτικό] είναι σημαντική από τη σκοπιά του κοινού καλού...» (*Sunday Times*, 4.6.2000, σ. 9) και ότι «τα ιδεώδη της ραδιοφωνίας-τηλεόρασης ως δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας παραμένουν εξίσου επιτακτικά», παρά «τις ριζικές αλλαγές που απαιτούνται αν είναι το BBC να επιβιώσει στην ψηφιακή εποχή» (*Sunday Times*, 11.6.2000, σ. 4).

4. Ακόμα και στις ΗΠΑ η ραδιοφωνία και η τηλεόραση δεν έπαψαν ποτέ να προσδιορίζονται ως «δημόσιο αγαθό», παρά το γεγονός ότι εξαρχής λειτούργησαν κυρίαρχα ως ιδιωτικές επιχειρήσεις, βάσει των μηχανισμών της αγοράς. Βλ. ενδεικτικά τις δηλώσεις του Herbert Hoover (μετέπειτα Προέδρου των ΗΠΑ), ο οποίος το 1925 ως Υπουργός Εμπορίου, κατά τη διάρκεια ακροαματικής διαδικασίας στο Κογκρέσο, τόνιζε ότι η ραδιοφωνία δεν έπρεπε να γίνει αντιληπτή απλά και μόνο ως μια επιχείρηση η οποία λειτουργεί για προσωπικό κέρδος, αλλά ως μια δημόσια υπόθεση «σφραγισμένη με τη δημόσια εμπιστοσύνη, και την οποία οφείλουμε να προσεγγίζουμε από τη σκοπιά του δημόσιου συμφέροντος στον ίδιο βαθμό και σύμφωνα με τις ίδιες αρχές όπως και τις άλλες δημόσιες κοινωφελείς υπηρεσίες μας» (στο S. Hood, «Broadcasting and the Public Interest: from Consensus to Crisis», στο P. Golding κ.ά., *ό.π.*, σ. 55).

5. Όπως μου απάντησε, με το χιούμορ που τον διακρίνει, φίλος οικονομολόγος όταν του ζήτησα να μου διευκρινίσει πώς ορίζονται τα «δημόσια αγαθά»: «είναι όλα αυτά που σήμερα ιδιωτικοποιούνται!» Για τον (εξαιρετικά νεφελώδη) τρόπο με τον οποίο ιστορικά το έθιμο και ο νόμος προσδιορίζουν στις αγγλοσαξονικές χώρες τα «δημόσια αγαθά», ή τις λεγόμενες «επιχειρήσεις που αφορούν το δημόσιο συμφέρον», βλ. W.H. Melody, «Communication Policy in the Global Information Economy: Whither the Public Interest?», στο M. Ferguson (επιμ.), *Public Communication. The New Imperatives*, Sage, Λονδίνο 1990, σ. 30.

Γιατί το ίδιο «δημόσιο αγαθό» σε ορισμένες κοινωνίες θεωρείται ότι προσφέρεται για ιδιωτική παραγωγή και πώληση, όπως κατέχοιήν στις ΗΠΑ όπου κατά τη διάρκεια όλου του 20ού αιώνα τα δημόσια ραδιοτηλεοπτικά μέσα κατέχουν μια εντελώς περιθωριακή θέση, ενώ σε άλλες η ιδιωτική πρωτοβουλία εξοστρακίζεται από το ραδιοτηλεοπτικό πεδίο το οποίο μονοπωλείται από το κράτος; Πώς εξηγείται ότι οι ευρωπαϊκές κοινωνίες αναπτύσσουν αρχικά τα ραδιοτηλεοπτικά τους συστήματα βάσει της «αυτονομίας» παραδοχής ότι αποκλειστικά και μόνο το κράτος μπορεί να διασφαλίσει τον «κοινοφελή» χαρακτήρα τους, αλλά μετά την πάροδο πολλών δεκαετιών τελικά «ανακαλύπτουν» και αυτές τα οφέλη της παραγωγής/παροχής (και) αυτού του «δημόσιου αγαθού» βάσει των μηχανισμών της αγοράς; Εν ολίγοις, τα γεγονότα σαφώς υποδηλώνουν ότι ο προσδιορισμός της ραδιοφωνίας-τηλεόρασης ως ένα «εκ φύσεως» δημόσιο αγαθό δεν προεξοφλεί τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της, ο καθορισμός του οποίου θα πρέπει να αναζητηθεί σε παράγοντες και συνθήκες που επικρατούν εντός του εκάστοτε ιστορικο-κοινωνικού της χώρου. Όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω, τα δύο αυτά μέσα δεν περιήλθαν στον (μονοπωλιακό ή μη) έλεγχο του κράτους επειδή αποτελούν ένα «δημόσιο αγαθό», αλλά επειδή το επέτρεπε, ή το επέβαλλε, η υφιστάμενη ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των διαφόρων μερίδων ή τμημάτων του κεφαλαίου. Κατ' επέκταση, η απομάκρυνση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια σε όλες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες από την προηγούμενη αυστηρή προσήλωσή τους στις αρχές της «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας»⁶ δεν αποτελεί την αιτία της αναδιάρθρωσης του τηλεοπτικού πεδίου, αλλά το αποτέλεσμα ευρύτερων κοινωνικών ανακατατάξεων που επιβάλλει η αναπαραγωγή του κεφαλαίου στην παρούσα ιστορική συγκυρία.

Η δεύτερη ιδιότητα των ραδιοτηλεοπτικών επικοινωνιών η οποία προβλήθηκε ως αιτία της γενικής εποπτείας ή ελέγχου του ραδιοτηλεοπτικού τομέα από το κράτος αφορά τον φυσικό πόρο που χρησιμοποιείται για την αναμετάδοση του ραδιοφώνου και

6. «Σχεδόν σε καμιά χώρα δε συναντάμε ιδιαίτερα σοβαρή ή δυναμική αντίδραση όσον αφορά την είσοδο των νέων φορέων [ιδιωτικών επιχειρήσεων]. Αντίθετα, αυτό που παρατηρείται είναι μια γενική αποδοχή των επιχειρημάτων που ευνοούσαν την είσοδο των μηχανισμών της αγοράς στο [ραδιοτηλεοπτικό] πεδίο» (Σ. Παπαθανασόπουλος, *Η τηλεόραση στον κόσμο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994, σ. 349).

της τηλεόρασης, δηλαδή τις ερτζιανές συχνότητες, η σπάνις των οπιοίων καθιστά τη ραδιοφωνία-τηλεόραση, όπως έχει επανειλημμένα λεχθεί, ένα «φυσικό μονοπώλιο». Σε όλες ανεξαιρέτως τις σύγχρονες κοινωνίες το κράτος αποτελεί τον ιδιοκτήτη του ραδιοηλεκτρομαγνητικού ή ερτζιανού φάσματος, καθώς και τον ρυθμιστή της κατανομής των συχνοτήτων του, διότι, όπως υποστηρίζεται, οι περιορισμένες συχνότητες του φάσματος επιβάλλουν την κεντρική αλλά και «αμερόληπτη» κατανομή τους. Όμως, η σπανιότητα αυτού του φυσικού πόρου δεν εξηγεί τις σημαντικές διαφοροποιήσεις και παραλλαγές που εμφανίζει η κρατική ρύθμιση του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου μέσα στο χρόνο και στο χώρο. Ο ρόλος του κράτους κυμαίνεται από αυτόν του ιδιοκτήτη του ραδιοηλεκτρομαγνητικού φάσματος που υπενοικιάζει τις συχνότητες αναμετάδοσης σε ιδιώτες (όπως στις ΗΠΑ), ως αυτόν του ιδιοκτήτη που μονοπωλεί όλες τις συχνότητες για λογαριασμό του (όπως στις ευρωπαϊκές κοινωνίες για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα πριν από τη δεκαετία του '80). Με άλλα λόγια, η ρύθμιση και κατανομή των συχνοτήτων βάσει των αρχών της «δημόσιας ευθύνης» και του «δημόσιου συμφέροντος» οδήγησε σε πολύ διαφορετικά θεσμικά πλαίσια λειτουργίας των ραδιοτηλεοπτικών μέσων, ανάλογα και πάλι με την ιστορική συγκυρία. Το «φυσικό» γεγονός των περιορισμένων συχνοτήτων δεν εξηγεί τον κρατικό έλεγχο, και πολύ λιγότερο το κρατικό μονοπώλιο, του ραδιοτηλεοπτικού πεδίου, απλά χρησιμοποιήθηκε ιστορικά για να τον νομιμοποιήσει.

Επιπλέον, η ιστορική εμπειρία υποδεικνύει ότι στις περισσότερες χώρες, όπως εύστοχα παρατηρεί ένας μελετητής, το κράτος μεταχειρίζεται όχι μόνο το φάσμα συχνοτήτων ως ένα περιορισμένο «εθνικό» ή «δημόσιο» πόρο, αλλά και το κοινό των ραδιοτηλεοπτικών μέσων, αποφασίζοντας, βάσει του μεγέθους του, της αγοραστικής του δύναμης, ή άλλων παραμέτρων, πόσους ραδιοφωνικούς σταθμούς ή τηλεοπτικά κανάλια μπορεί αυτό να «σπρώσει». Όμως το ίδιο ακριβώς επιχείρημα θα μπορούσε να διατυπωθεί και για τον Τύπο και, στο βαθμό που αυτό δε συμβαίνει, γεννάται το ερώτημα: γιατί σε όλες ανεξαιρέτως τις κοινωνίες και εποχές η λειτουργία των εφημερίδων και περιοδικών βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στους μηχανισμούς της αγοράς; ⁷ Όπως θα εξηγήσουμε

7. J. Michael, «Regulating Communication Media», στο M. Ferguson (επιμ.), *ό.π.*, σ. 45.

παρακάτω, οι λόγοι είναι καθαρά ιστορικοί, και δεν υπάρχουν «φυσικές» ή «αυτονόητες» εξηγήσεις, τόσο για την κυριαρχία του κράτους στο ραδιοτηλεοπτικό πεδίο όσο και για την απουσία του από τον τομέα των έντυπων μέσων. Είναι προφανές ότι θα μπορούσε και η έντυπη ενημέρωση/επικοινωνία, και όχι μόνο η ηλεκτρονική, να προσδιοριστεί ως «δημόσιο αγαθό» η οποία πρέπει να λειτουργεί σύμφωνα με τις αρχές μιας «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας» – κάτι που ποτέ και πουθενά δε συνέβη. Τουναντίον, ο Τύπος ανέκαθεν έγινε αντιληπτός ως «τέταρτη εξουσία» η οποία οφείλει να είναι ελεύθερη από κάθε μορφής κρατική παρέμβαση ή ρύθμιση. Αυτή καθαυτή η έννοια μιας «κρατικής εφημερίδας» ή «κρατικού περιοδικού» ακούγεται ως το λιγότερο παράδοξη, αν όχι γελοία, πράγμα που αποκαλύπτει τη δύναμη των κοινωνικών μύθων να επιβάλλουν ως φυσικά και αυτονόητα –ως «κοινό νο»– φαινόμενα και καταστάσεις που έχουν σαφή ιστορικό προσδιορισμό και χαρακτήρα.

Η αντίληψη της κρατικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης ως «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας» αποτελεί έναν μύθο όχι μόνο διότι συσκοτίζει τις ιστορικές ρίζες ή τα κοινωνικά αίτια του φαινομένου, αλλά και διότι ταυτόχρονα το εξωραΐζει, φιλοτεχνώντας μια εικόνα που ελάχιστα ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Σε όλες ανεξαιρέτως τις σύγχρονες κοινωνίες, οι κρατικοί ραδιοτηλεοπτικοί οργανισμοί και φορείς πολύ απείχαν, και απέχουν, από το να λειτουργούν σύμφωνα με το «γενικό συμφέρον». Κατά κανόνα διακρίνονται για τις ιδιαίτερα στενές σχέσεις τους με κατεστημένα συμφέροντα –κυρίως για την άμεση ή έμμεση– εξάρτηση/έλεγχο τους από την εκάστοτε πολιτική εξουσία⁸ αλλά και για τη διαπλοκή τους με ιδιωτικούς επιχειρηματικούς ομίλους.⁹ Επιπλέον, είναι εξαιρετικά αμφίβολο κατά πόσο μπορεί να χαρα-

8. Ακόμα και το BBC, το οποίο θεωρείται ευρύτατα ότι κατεξοχήν εκφράζει την αντίληψη της «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας», αποτελεί εντούτοις έναν από τους σημαντικότερους ιδεολογικούς μηχανισμούς του αγγλικού κράτους, όπως έχουν τεκμηριωμένα υποστηρίξει πολλοί μελετητές για μια σύντομη παρουσίαση των επιχειρημάτων τους, βλ. Μ. Σεραφετινίδου, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Gutenberg, Αθήνα 1987, σ. 200-207. Βλ. επίσης τη σχετική συζήτηση στο P.M. Lewis - J. Booth, *The Invisible Medium. Public, Commercial and Community Radio*, Macmillan, Λονδίνο 1989, σ. 6-7, και κεφ. 2-5, και N. Garnham, *Capitalism and Communication*, Sage, Λονδίνο 1990, σ. 128.

9. Βλ. ενδεικτικά K. Dyson - P. Humphreys - R. Negrine - J.P. Simon, *Broadcasting and New Media Policies in Western Europe*, Routledge, Λονδίνο 1988.

κτηριστούν ως η «φωνή του έθνους»,¹⁰ καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις είτε δε μοιάζει καν να «επικοινωνούν» με αυτό¹¹ είτε το «αγγίζουν» προσφέροντας προϊόντα που δε διαφέρουν απ' αυτά της «εμπορικής» ιδιωτικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης.¹² Η όποια

10. Το 1988, η Λευκή Βίβλος για τη ραδιοφωνία-τηλεόραση της αγγλικής κυβέρνησης καλούσε το BBC να πάψει να λειτουργεί ως ένα «πολιτιστικό γκέτο» (*Sunday Times*, 13.11.1988, C6). Στις αρχές της δεκαετίας του '90, το BBC δαπάνησε περίπου 2 εκατ. λίρες για την αξιολόγηση των προγραμμάτων του, και το πόρισμα της Έκθεσης (με τίτλο *Programme Strategy Review*) ήταν ότι αποξενώνει το κοινό του λόγω του «ύφους» του που χαρακτηρίστηκε ως συντηρητικό, ελιτίστικο και ότι εκφράζει το «κατεστημένο». «Η πλειονότητα των νέων και οικονομικά ασθενέστερων ακροατών και τηλεθεατών του», γράφει η Έκθεση, «δε μοιάζει καθόλου να θεωρούν το BBC ως “δικό τους”, αλλά ότι ανήκει “στους άλλους” – στο Λονδίνο, στο κράτος και σε μια υψηλού μορφωτικού επιπέδου ταξική ελίτ» (*Sunday Times*, 12.2.95).

11. Είναι γνωστά τα κατά κανόνα πολύ χαμηλά ποσοστά ακροαματικότητας/τηλεθέασης των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών μέσων, όχι μόνο όταν βρέθηκαν αντιμέτωπα με τον ανταγωνισμό των ιδιωτικών, αλλά και κατά την εποχή του κρατικού ραδιοτηλεοπτικού μονοπωλίου, όταν το κοινό θεωρούσε τα προγράμματα τους ως «ανιαρά και αποχαυνωτικά» (R. Kuhn, *The Media in France*, Routledge, Λονδίνο 1995, σ. 167. Βλ. επίσης P. Μανθούλης, *Το κράτος της τηλεόρασης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σ. 64).

12. Για παράδειγμα, ο Ροβήρος Μανθούλης παρατηρεί τα ακόλουθα για το κρατικό τηλεοπτικό πρόγραμμα που «παρέλαβε» ως Αναπληρωτής Γενικός Διευθυντής της νεοσυσταθείσης ΕΡΤ (πρώην ΕΙΡΤ) τον Δεκέμβρη 1975: «Η ΕΙΡΤ, το Εθνικό Κανάλι [...] είχε μεν ευρύτερη κάλυψη [...] [αλλά] ήταν γεμάτο από φλύαρες εκπομπές, απ' αυτές που οι σημερινοί Έλληνες χαρακτηρίζουν “κουλτουριάρικες” [...] και που προσπαθούσαν να είναι ένα “άλλοθι” καλλιτεχνικό και πνευματικό, όπως πίστευαν πως ταίριαζε σ' ένα Εθνικό Κανάλι [...] Κατά συνέπεια [...] το Κοινό γύριζε το κουμπί στην YENEΔ [...] [η οποία] χωρίς κανένα “πλέγμα” πολιτιστικής συνείδησης, στην προσπάθειά της να έχει θεατές –και τίποτ' άλλο– και να διατηρήσει τα έσοδα από τις διαφημίσεις για να καλύψει το κόστος του προγράμματος, ακολούθησε το σύστημα των εμπορικών Δικτύων που λειτουργούσαν στις άλλες χώρες –και ιδιαίτερα στην Αμερική– κατέκλυσε δηλαδή το Πρόγραμμα με ελαφρές εκπομπές, αγορασμένες κυρίως από τα αμερικανικά κανάλια. Δεν υπήρχε αμερικάνικο σήριαλ που να μην έχει παιχτεί στην YENEΔ. Παράλληλα, αγόρασε όλο το στοκ των ελληνικών ταινιών της Φίνος-Φιλμ, και παρήγγειλε και μερικά ελληνικά σήριαλ, γυρισμένα στο ίδιο στυλ και πνεύμα που κυριάρχησε δεκαετίες ολόκληρες στον ελληνικό εμπορικό κινηματογράφο» (P. Μανθούλης, *ό.π.*, σ. 64-65). Γενικότερα, οι σαπουνόπερες, η ελαφρά ψυχαγωγία και τα τηλεπαιχνίδια αποτελούν εδώ και πολύ καιρό συστατικά στοιχεία του προγράμματος όλων των ευρωπαϊκών κρατικών τηλεοράσεων (βλ. K. Dyson - P. Humphreys - R. Negrine - J.P. Simon, *Broadcasting and New Media...*, σ. 7-8), συμπεριλαμβανομένου και του BBC, το οποίο ήδη από τη δεκαετία του 1960, προκειμένου να διατηρήσει την ανταγωνιστική του θέση έναντι του εμπορικού ραδιοτηλεο-

ποικιλομορφία του προγράμματός τους τελικά λειτουργεί περισσότερο ως «άλλοθι» για την είσπραξη του ανταποδοτικού τέλους ή της κρατικής χορηγίας, παρά ως αδιάσειστη ένδειξη του ευρύτερου «εκπολιτιστικού» τους ρόλου.¹³ Τέλος, σε όλες τις χώρες, ο παράγοντας που καθορίζει το πόσες και ποιες άδειες λειτουργίας ραδιοτηλεοπτικών σταθμών εκχωρεί ή εγκρίνει ο αρμόδιος κρατικός φορέας δε μοιάζει να είναι ούτε το φάσμα των διαθέσιμων συχνοτήτων,¹⁴ ούτε τα συμφέροντα και οι ανάγκες του κοινωνικού συνόλου. Και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού, οι κρατικές παρεμβάσεις ουδέποτε περιορίστηκαν στο ελάχιστο αναγκαίο που απαιτεί η μη απεριόριστη χρήση του φάσματος ή η αποφυγή παρεμβολών, δύσκολα δε μπορεί να υποστηριχθεί, όπως θα δούμε παρακάτω, ότι το κριτήριο βάσει του οποίου αποφασίζεται σε ποιους θα χορηγηθούν αυτές οι άδειες αφορά το περίφημο «δημόσιο συμφέρον» και όχι τα πολύ «διωτικά», και άλλοτε ανταγωνιστικά άλλοτε «διαπλεκόμενα», συμφέροντα των σύγχρονων φορέων του κεφαλαίου: του κράτους και των μεγάλων επιχειρήσεων.

πτικού συστήματος, είχε οδηγηθεί «ολοένα και περισσότερο στο να αντιγράφει τις μεθόδους της διεθνούς εμπορικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης» (Garnham, ό.π., 1990, σ. 130), μειώνοντας π. χ. δραστικά τη χρηματοδότηση προγραμμάτων που αναλύουν και σχολιάζουν την τρέχουσα επικαιρότητα (K. Dyson κ.ά., ό.π., σ. 8).

13. Ακόμα και ένας από τους κύριους εκφραστές της αντίληψης της κρατικής τηλεόρασης ως «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας», παρατηρεί ότι αυτή «η αρχή της σφαιρικότητας (ethic of comprehensiveness)» η οποία κατ' αυτόν έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των προγραμμάτων της ευρωπαϊκής κρατικής τηλεόρασης, επιτρέποντας το συνδυασμό της «επιμόρφωσης, πληροφόρησης και ψυχαγωγίας», «κατά βάθος απορρέει από την οικονομική εξάρτηση των κρατικών ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών από το ανταποδοτικό τέλος» (J.G. Blumler, «Public Service Broadcasting before the Commercial Deluge», στο J.G. Blumler (ε-πιμ.), *Television and the Public Interest*, Sage, Λονδίνο 1992, σ. 7).

14. Για παράδειγμα, στην Αγγλία, οι διαθέσιμες συχνότητες θα μπορούσαν τεχνολογικά να μεταφραστούν σε 13 τηλεοπτικούς σταθμούς στις κύριες πυκνοκατοικημένες περιοχές (N. Garnham, ό.π., 1990, σ. 120), αντί του ενός που λειτουργούσε μέχρι το 1954, των τριών μέχρι το 1982, και των σημερινών πέντε. Παρόμοια, στην Ελλάδα οι τηλεοπτικές άδειες παραχωρήθηκαν από την κυβέρνηση το 1993 «χωρίς κανείς να γνωρίζει τον ακριβή αριθμό των διαθέσιμων συχνοτήτων του ραδιοηλεκτρομαγνητικού φάσματος» (Σ. Παπαθανασόπουλος, *Απελευθερώνοντας την τηλεόραση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1993, σ. 256).

2. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΩΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΗΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑΣ-ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ

Η θεαματική αύξηση και διεύρυνση κατά τον 20ό αιώνα των οικονομικών και κοινωνικών αρμοδιοτήτων του κράτους θεωρείται από πολλούς μελετητές, όλων σχεδόν των θεωρητικών και ιδεολογικών αποκλίσεων, ότι σηματοδοτεί ένα νέο, «μετα-καπιταλιστικό» ή «σοσιαλιστικό» τρόπο κοινωνικής οργάνωσης. Αυτή η θεώρηση του σύγχρονου παρεμβατικού κράτους πηγάζει από μια ευρύτατα διαδεδομένη παραδοχή, σύμφωνα με την οποία ο μεν σοσιαλιστικός τρόπος κοινωνικής οργάνωσης σημαίνει κρατικό έλεγχο και διαχείριση της οικονομίας και της κοινωνίας, ο δε καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ταυτίζεται με την ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, και τη λειτουργία ιδιωτικών επιχειρήσεων μέσα στο πλαίσιο της αγοράς, οι απρόσωποι μηχανισμοί της οποίας ρυθμίζουν και συντονίζουν το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων, αλλά εμμέσως και της ευρύτερης κοινωνικής ζωής. Συνεπώς, η κρατική ιδιοκτησία/έλεγχος καθώς και η (πλήρης ή μερική) αναστολή της λειτουργίας της αγοράς που συνεπάγεται ο κρατικός παρεμβατισμός δεν μπορεί παρά να επιφέρουν την υπονόμευση ή αναίρεση της καπιταλιστικής φύσης της οικονομίας, ή επί μέρους τομέων της. Αναφορικά με τον κλάδο των ραδιοτηλεοπτικών επικοινωνιών, ο Hood επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι «δεν ήταν λίγοι αυτοί που είδαν στη δημόσια επιχείρηση τους θεμέλιους λίθους μιας σοσιαλιστικής οικονομίας. Ένας απ' αυτούς ήταν ο Hugh Dalton, Υπουργός Οικονομικών στην Εργατική κυβέρνηση του 1945, ο οποίος περιέγραψε το BBC ως «από οικονομικής σκοπιάς ένα σοσιαλιστικό μοντέλο...».¹⁵

Στο έργο του Μαρξ και του Ένγκελς, καθώς και στις αναλύσεις μεμονωμένων σύγχρονων μελετητών του καπιταλισμού, υπάρχουν διάσπαρτες αναφορές και επισημάνσεις, λιγότερο ή περισσότερο συστηματικά διατυπωμένες, οι οποίες στο σύνολό τους θέτουν τις βάσεις μιας νέας προβληματικής ως προς το φαινόμενο του κρατισμού, υποδεικνύοντας τη δυνατότητα μιας διαμετρικά αντίθετης ερμηνείας του ρόλου ή χαρακτήρα του.¹⁶ Κεντρική θέση αυτής της

15. S. Hood, ό.π., σ. 56.

16. Βλ. ενδεικτικά K. Marx, *Capital*, τ. II, 1885, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1967, σ. 100· F. Engels, *Anti-Duhring*, 1878, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1969, σ. 329-330 και 338· F. Pollock, «Κρατικός καπιταλισμός», *Λεβιάθαν*, τχ. 5, 1989· K.

προβληματικής είναι ότι ο κρατικός παρεμβατισμός, σε όλες ανεξαιρέτως τις σύγχρονες οικονομίες, επιφέρει και ταυτόχρονα εκφράζει την εμφάνιση και ανάπτυξη όχι ενός «σοσιαλιστικού» τρόπου κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, αλλά ενός νέου σταδίου στην ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού, του «κρατικού καπιταλισμού», κατά το οποίο το κράτος καθίσταται φορέας του κεφαλαιακής σχέσης.¹⁷ Όπως ο Μαρξ κατέστησε σαφές, το κεφάλαιο, ως κοινωνική σχέση, δεν είναι ταυτόσημο με τους φορείς που ιστορικά το έχουν «προσωποποιήσει» και οι οποίοι υφίστανται ως προς τη μορφή τους αλλεπάλληλους μετασχηματισμούς μέσα στο χρόνο: η ατομική/οικογενειακή επιχείρηση αντικαθίσταται από τις ανώνυμες μετοχικές εταιρείες, οι τελευταίες από τους κολοσσιαίους πολυεθνικούς επιχειρηματικούς ομίλους κ.ο.κ.¹⁸ Από τη στιγμή δε που είναι ευρέως κατανοητό ότι το κεφάλαιο δεν «προσωποποιείται» μόνο από άτομα ή φυσικά πρόσωπα (ιδιώτες επιχειρηματίες), αλλά (από τα τέλη κιόλας του 19ο αιώνα) και από θεσμούς (ποικίλων μορφών μετοχικές εταιρείες, ενώσεις εταιρειών, τραστ, κλπ.), δεν υπάρχει καμία δυσκολία να δεχτούμε ότι μπορεί να «προσωποποιηθεί» και από ένα άλλο είδους θεσμό: το κράτος.¹⁹

Καστοριάδης, *Η γραφειοκρατική κοινωνία I*, Ύψιλον, Αθήνα 1985, σ. 20-23, 258-259· N. Poulantzas, *State, Power, Socialism*, New Left Books, Λονδίνο 1978, σ. 175 και 193· A. Buick - J. Crump, *State Capitalism. The Wage System under New Management*, Macmillan, Λονδίνο 1986· J.K. Laux - M.A. Molot, *State Capitalism. Public Enterprise in Canada*, Cornell University Press, Ithaca 1988· N. Ψυρούκης, *Ο νεοαποικισμός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1980, και του ίδιου, *Οι ταξικοί αγώνες στην εποχή του καπιταλισμού*, τόμ. Α & Β, Επικαιρότητα, Αθήνα 1990. Οι απόψεις των παραπάνω μελετητών ως προς το φαινόμενο του «κρατικού καπιταλισμού» παρουσιάζονται αναλυτικά στο έργο μας *Θεωρία του σύγχρονου κράτους* (υπό έκδοση), στο οποίο επιχειρούμε την ανασύνθεση και περαιτέρω ανάπτυξη και εννοιολογική επεξεργασία του υφιστάμενου βιβλιογραφικού υλικού με σκοπό τη συστηματική διατύπωση μιας θεωρίας περί του μετασχηματισμού του κράτους σε φορέα του κεφαλαίου κατά τον 20ό αιώνα.

17. Φορείς του κεφαλαίου σε οποιοδήποτε καπιταλιστικό στάδιο ανάπτυξης ή κοινωνικό σχηματισμό είναι όσοι ουσιαστικά ελέγχουν και διαχειρίζονται την παραγωγική διαδικασία, και άλλες συναφείς οικονομικές δραστηριότητες του τριτογενούς τομέα (εμπόριο, τράπεζες, κλπ.), και σαν αποτέλεσμα ιδιοποιούνται την υπεραξία που παράγει η μισθωτή εργασία σε παγκόσμια κλίμακα.

18. K. Marx, *Capital*, τ. I, 1867, Penguin Books, Λονδίνο 1976, σ. 989.

19. Ο Μαρξ και ο Έγγελς αποδίδουν αυτή την εξέλιξη στη συνεχή κοινωνικοποίηση των παραγωγικών μέσων, δηλαδή στη συνεχή ανάπτυξη και επέκταση του καταμερισμού της εργασίας όχι μόνο σε εθνική αλλά και σε παγκόσμια κλίμακα, η οποία καθιστά αναγκαίες νέες, πιο συλλογικές μορφές καπιταλιστικής ιδιοκτη-

Κατά τον 20ό αιώνα, σε όλες ανεξαιρέτως τις κοινωνίες του α-
ναπτυγμένου καπιταλισμού, η άμβλυνση ή επίλυση των προβλημά-
των που αντιμετώπιζε η συσσώρευση και αναπαραγωγή του κεφα-
λαίου (πρωτική τάση του ποσοστού κέρδους, κρίσεις υπερπαραγω-
γής ή υποκατανάλωσης, όξυνση του ανταγωνισμού για εξωτερικές
αγορές, κλπ.) καθιστά αναγκαία τη συστηματική και εκτεταμένη
παρέμβαση του κράτους στην οικονομική ζωή.²⁰ Βαθμιαία, όμως,
οι οικονομικές δραστηριότητες αυτού του παρεμβατικού κράτους
που αρχικά αναμφίβολα αναπτύχθηκε ως σύμμαχος και αρωγός
του ιδιωτικού κεφαλαίου, αποκτούν τέτοιες διαστάσεις και περιε-
χόμενο, ώστε αυτό να αυτονομηθεί από τα ιδιωτικά επιχειρηματι-
κά συμφέροντα στα οποία οφείλει τη δύναμή του, και να μετατρα-
πεί σ' έναν σύγχρονο Λεβιάθαν που εξουσιάζει, εκτοπίζει, και α-
νταγωνίζεται την «ιδιωτική πρωτοβουλία». Το κράτος σταδιακά
μετατρέπεται από «πλασματικό» σε πραγματικό συλλογικό καπι-
ταλιστή,²¹ καθώς αντικαθιστά σε πλείστες οικονομικές δραστηριό-

σίας και διαχείρισης. Η εμφάνιση των μετοχικών εταιρειών αποτελεί το πρώτο
βήμα προς αυτή την κατεύθυνση [K. Marx, *Capital*, τ. III, 1894, Lawrence & Wishart,
Λονδίνο 1966, σ. 436-437], και όταν η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής έ-
χει ξεπεράσει «τη μορφή διοίκησης των μετοχικών εταιρειών», τότε «η ανάληψη
τους από το κράτος έχει καταστεί οικονομικά αναπόφευκτη» (F. Engels, *ό.π.*, σ.
329). «Πρωθώντας στα λογικά της όρια τη θεωρία της συγκέντρωσης του κεφα-
λαίου», παρατηρεί ο Καστοριάδης, φτάνουμε στη σωστή κατανόηση του φαινομέ-
νου της κρατικής ιδιοκτησίας και διαχείρισης των μέσων παραγωγής, διότι, όπως
έλεγε ο Μαρξ: «η διαδικασία της συγκέντρωσης δε σταματάει πριν να φτάσουμε
στην κυριαρχία ενός και μόνο καπιταλιστή ή καπιταλιστικής ομάδας» (Κ. Καστο-
ριάδης, *ό.π.*, σ. 27).

20. «Η ιδιωτική πρωτοβουλία», παρατηρούσε ο Τζέιμς Μπάρνχαμ το 1942,
«αποδεικνύεται ανίκανη να κρατήσει την παραγωγική διαδικασία σε συνεχή λει-
τουργία – κι έτσι παρεμβαίνει το κράτος. Ο σύγχρονος ολοκληρωτικός πόλεμος
απαιτεί το συντονισμό της οικονομίας, κι αυτό μπορεί να γίνει μόνο μέσω του
κρατικού ελέγχου. Οι ιδιωτικές επενδύσεις στερεώνουν -οι κρατικές επενδύσεις
παίρνουν τη θέση τους. Η ιδιωτική πρωτοβουλία αδυνατεί να φροντίσει τους α-
νέργους – το κράτος τους προσφέρει δουλειά. Το εξωτερικό εμπόριο δε δύναται
να διεξαχθεί επιτυχώς και επικερδώς σε καπιταλιστική βάση -το κράτος επιβάλ-
λει εισαγωγικούς και εξαγωγικούς ελέγχους και μονοπώλια. Η ιδιωτική πρωτο-
βουλία δεν μπορεί πλέον να χειριστεί τα μεγάλα έργα (δρόμους, φράγματα, ακτο-
πλοϊκές γραμμές, ηλεκτρικά εργοστάσια, ναυπηγεία...) – το κράτος παρεμβαίνει»
(J. Burnham, *The Managerial Revolution*, Penguin, Λονδίνο 1962, σ. 122).

21. «Το σύγχρονο κράτος, όποια κι αν είναι η μορφή του, είναι ουσιαστικά
[...] η πλασματική προσωποποίηση του συνολικού εθνικού κεφαλαίου [...] Όσο
περισσότερο προβαίνει στην ανάληψη του ελέγχου των παραγωγικών δυνάμεων,

τητες και κλάδους τους παραδοσιακούς φορείς του κεφαλαίου, δηλαδή το ιδιωτικό κεφάλαιο στις διάφορες μορφές του. Ταυτόχρονα, μέσω του κρατικού σχεδιασμού και διαχείρισης της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, αναστέλλεται ή περιορίζεται σημαντικά η ρυθμιστική λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς – η «αόρατος χείρ» της αγοράς «εκθρονίζεται» από την πολύ ορατή «χείρα» του κράτους. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 όταν, όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω, οι νέες κοινωνικές συνθήκες θα απαιτήσουν την αναδίπλωση του κράτους και θα καταστήσουν την «ιδιωτικοποίηση» το κύριο όπλο για την ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, ο τελευταίος αισθάνεται ολοένα και μεγαλύτερη αμηχανία, ανασφάλεια και δυσφορία μπροστά στον συνεχώς διογκούμενο κρατικό παρεμβατισμό, ο οποίος δεν περιορίζεται πλέον στο να διασώζει θέσεις εργασίας ή να προμηθεύει υποδομή για την ιδιωτική βιομηχανία, αλλά είτε μονοπωλεί την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών ή ανταγωνίζεται τις ιδιωτικές επιχειρήσεις τόσο στις εθνικές όσο και στις διεθνείς αγορές.²² Αναμφίβολα, η γένεση και ανάπτυξη του κρατικού κεφαλαίου σημαίνει τη συρρίκνωση (και δυνάμει τον εκτοπισμό) σε συγκεκριμένους κλάδους της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας, καθώς αυξάνει «το ποσοστό της κεφαλαιακής συσσώρευσης το οποίο οργανώνεται από κρατικούς αξιωματούχους σε σύγκριση με αυτό που οργανώνεται από ιδιώτες καπιταλιστές».²³

Η παραπάνω μείζονος σημασίας ιστορική εξέλιξη δεν εκτυλίσσεται παντού με τους ίδιους ρυθμούς, ούτε προσλαμβάνει την ίδια έκταση, καθώς οι ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και του επιμέρους οικονομικού κλάδου, καθορίζουν και οροθετούν την ανάπτυξη του κρατικού κεφαλαίου ε-

τόσο περισσότερο *πραγματικά* καθίσταται ο εθνικός κεφαλαιοκράτης» (F. Engels, *ό.π.*, σ. 330 – έμφαση δική μου).

22. «Σε παγκόσμιο επίπεδο, ο ολοένα και μεγαλύτερος αριθμός των υπό κρατικό έλεγχο εταιρειών οι οποίες καταγράφονται κατά τη διάρκεια όλης της δεκαετίας του 1970 στον κατάλογο των εκτός ΗΠΑ μεγάλων *corporations* που δημοσιεύει το περιοδικό *Fortune*» (J.K. Laux - M.A. Molot, *ό.π.*, σ. 2) οδήγησε έναν αμερικανό παρατηρητή να χαρακτηρίσει ως «απειλή» για τις αμερικανικές ιδιωτικές επιχειρήσεις το μετασχηματισμό των κρατικών εταιρειών «από προστάτες του ντόπιου καπιταλισμού σε ανταγωνιστές του στις παγκόσμιες αγορές» (D.F. Lamont, *Foreign State Enterprises*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1979, σ. 53).

23. A. Buick - J. Crump, *ό.π.*, σ. 39.

ντός αυτού.²⁴ Αναφορικά με τον κλάδο των μαζικών επικοινωνιών, από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και μετά, η παρουσία του κράτους θα γίνει ιδιαίτερα αισθητή στον τομέα των ραδιοτηλεοπτικών μέσων. Στα έντυπα μέσα ενημέρωσης, οι παρεμβάσεις του κράτους θα προσλάβουν αποκλειστικά το χαρακτηρισμό νομικών και οικονομικών ρυθμίσεων, που όχι μόνο δεν αντικαθιστούν ή ανταγωνίζονται την ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά κατά κανόνα ανταποκρίνονται στις ανάγκες και ικανοποιούν τα αιτήματα των μεγάλων εκδοτών. Αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι οι σύγχρονες κοινωνίες κληρονόμησαν από τον 19ο αιώνα έναν τύπο πλήρως αναπτυγμένο και ελεγχόμενο από εξαιρετικά εύρωστες ιδιωτικές επιχειρήσεις. Η κυριαρχία του ιδιωτικού κεφαλαίου, σ' αυτόν τον τομέα, ήταν εξαιρετικά τόσο γερά εδραιωμένη, ώστε καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα η όποια κρατική ανάμειξη στην «ελεύθερη» λειτουργία του Τύπου να συναντά σθεναρή αντίσταση όχι μόνο εκ μέρους των ιδιοκτητών του, ή του δημοσιογραφικού προσωπικού του, αλλά και από τους αναγνώστες του. Σε ό,τι αφορά τον Τύπο, η κοινή γνώμη παρέμεινε σταθερά «προσηλωμένη» στις *laissez faire* αξίες της μη κρατικής παρέμβασης, τις οποίες όμως εγκατέλειπε όταν η παρέμβαση αυτή αφορούσε στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, των οποίων η λειτουργία είχε πεισθεί ότι όφειλε να βασίζεται στις (κατ' ουσίαν μη φιλελεύθερες) αρχές της «δημόσιας ευθύνης» και του «δημόσιου συμφέροντος».

Σε κάθε κοινωνία οι συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες «γεννήθηκε» η ραδιοφωνία, η οποία με τη σειρά της έθεσε τα θεσμικά πλαίσια, τις βάσεις, για τη μετέπειτα ανάπτυξη της τηλεόρασης, είναι αυτές που εξηγούν τις αμοιодиότητες κάθε κράτους εντός του εθνικού ραδιοτηλεοπτικού πεδίου. Και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού, η τεχνολογία που κατέστησε εφικτή τη λειτουργία του ραδιοφώνου (και στη συνέχεια της τηλεόρασης)

24. Γενικά, όπως παρατηρεί ο Πουλαντζάς, «ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους δεν αποτελεί στην πράξη [...] μια βαθμιαία γραμμική και ομοιογενή διαδικασία [...] Κατά τη διάρκεια της εδραίωσης του κυρίαρχου ρόλου του κράτους, μερικές από τις οικονομικές του λειτουργίες παρουσιάζουν επιταχύνσεις, επιβραδύνσεις και μερικές φορές ακόμα και σχετικές "οπισθοχωρήσεις" [...] Η οικονομική δύναμη του κράτους δε χαρακτηρίζεται από μια αμετάκλητη διαδικασία ανάπτυξης [...] Όχι μόνο δεν επεκτείνεται με έναν αδιάλειπτο τρόπο, αλλά τουλάχιστον η δύναμη του κρατικού καπιταλισμού μπορεί να υποστεί και παλινδρομήσεις...» (N. Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Books, Λονδίνο 1975, σ. 166-167).

αναπτύχθηκε υπό την αιγίδα του κράτους.²⁵ Το γεγονός αυτό οπωσδήποτε διευκόλυνε την κρατική παρέμβαση στη ραδιοφωνία, αλλά δεν καθόρισε από μόνο του ούτε τη μορφή ούτε την έκταση αυτής της παρέμβασης. Έτσι, στις ΗΠΑ, ο νόμος περί Ραδιοφωνίας του 1912 κατανέμει προνομακά τμήματα του ραδιοφωνικού φάσματος σε εμπορικά συμφέροντα, αλλά με την είσοδο της Αμερικής στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο το 1917, κλείνουν όλοι οι –ερασιτεχνικοί και εμπορικοί– ραδιοφωνικοί πομποί καθώς το Πολεμικό Ναυτικό αναλαμβάνει τον λειτουργικό έλεγχο της υφιστάμενης ραδιοφωνίας. Μετά τη λήξη του πολέμου, κερδίζει έδαφος η αντίληψη ότι το Κογκρέσο κακώς είχε παραχωρήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1840 την τηλεγραφία σε ιδιωτικά συμφέροντα (αφού πρώτα είχε παράσχει στον Μορς τα κεφάλαια για την ανάπτυξη της) και ότι το σφάλμα αυτό δεν πρέπει να επαναληφθεί με το ραδιόφωνο. Μέλη του Κογκρέσου επιχειρούν, με την υποστήριξη του Υπουργού Πολεμικού Ναυτικού, να περάσουν νομοθεσία που θα επιτρέπει στο κράτος να ανταγωνίζεται τα ιδιωτικά εμπορικά συμφέροντα στην ίδρυση και λειτουργία ραδιοφωνικών σταθμών ή δικτύων, αλλά συναντούν σθεναρή αντίθεση από τον ιδιωτικό τομέα. Τελικά, ο Πρόεδρος Ουίλσον διατάσσει να επιστραφούν όλοι οι ραδιοφωνικοί σταθμοί στους ιδιοκτήτες τους, και το αμερικανικό κράτος αποφασίζει να αντιμετωπίσει τον διεθνή ανταγωνισμό και πιθανό έλεγχο των υπερπόντιων ραδιοεπικοινωνιών από ξένα επιχειρηματικά συμφέροντα (εταιρεία Marconi) και αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις (Μεγάλη Βρετανία), μέσω της συγκρότησης (το 1919) μιας ιδιωτικής επιχείρησης, της Radio Corporation of America (RCA), προκειμένου αυτή να διαδραματίσει το ρόλο-κλειδί στην ανάπτυξη της ραδιοφωνίας, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως «το επίλεκτο εργαλείο» της αμερικανικής πολιτικής στις διεθνείς επικοινωνίες. Η RCA ήταν κοινοπραξία των εταιρειών General Electric, Westinghouse, και AT&T, και αρχικά οι ιδρυτές της δε σκόπευαν να

25. Για παράδειγμα, για τουλάχιστον δύο δεκαετίες πριν χρησιμοποιηθεί για τη μετάδοση ενημερωτικών και ψυχαγωγικών εκπομπών στο ευρύτερο κοινό, το ραδιόφωνο (ή «wireless», όπως χαρακτηριστικά αρχικά αποκαλείτο) υπό τη μορφή του ασύρματου τηλεγράφου εξυπηρετούσε τις ανάγκες του πολεμικού ναυτικού (P.M. Lewis - J. Booth, *The Invisible Medium Public, Commercial and Community Radio*, Macmillan, Λονδίνο 1989, σ. 11). Η δε τεχνική ανάπτυξη της τηλεόρασης στηρίχθηκε στις εργασίες ερευνητικής ομάδας που συγκρότησαν από κοινού η Αγγλία, η Σοβιετική Ένωση και οι ΗΠΑ κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (Σ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, 1993, σ. 12-13).

ασχοληθούν με την αναμετάδοση ραδιοφωνικών εκπομπών, διότι θεωρούσαν ως μόνη κερδοφόρα δραστηριότητα την πώληση των συσκευών του ραδιοφώνου και όχι την παραγωγή και μετάδοση ραδιοφωνικών προγραμμάτων στο μαζικό κοινό.²⁶ Κι ενώ τα επόμενα χρόνια πολλαπλασιάζεται θεαματικά ο αριθμός των ερασιτεχνικών ραδιοφωνικών σταθμών και χορηγούνται ραδιοφωνικές συχνότητες σε πανεπιστημιακά ιδρύματα, θρησκευτικές και εργατικές οργανώσεις και δημοτικές αρχές, η κρατική πολιτική ευνοεί σταθερά την ανάπτυξη της εμπορικής ραδιοφωνίας, η οποία μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του '20 έχει τελικά ανακαλύψει τη σύγχρονη κερδοφόρα χρήση του νέου μέσου, δηλαδή την πώληση «ραδιοφωνικού χρόνου» σε «σπόνσορες» και διαφημιστικές εταιρείες. Το 1927 το αμερικανικό κράτος ιδρύει την Ομοσπονδιακή Επιτροπή Ραδιοφωνίας (FRC), η οποία παραχωρεί τις μεγάλης ισχύος συχνότητες σε εμπορικές ραδιοφωνικές επιχειρήσεις και τις χαμηλής ισχύος συχνότητες στους μη εμπορικούς ραδιοφωνικούς οργανισμούς.²⁷ Η παραπάνω κατανομή των ερτζιανών αιτιολογείται βάσει της αρχής ότι η εμπορική ραδιοφωνία εξυπηρετεί το «γενικό συμφέρον», διότι καθώς επιδιώκει τη μεγιστοποίηση του κέρδους αναπόφευκτα στοχεύει να αγκαλιάσει ένα όσο το δυνατόν μαζικότερο κοινό, ενώ αντίθετα οι εκπαιδευτικοί, θρησκευτικοί, εργατικοί και δημοτικοί σταθμοί καλύπτουν «εξειδικευμένα συμφέροντα».²⁸

Αντίθετα, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, δηλαδή στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, η υλοποίηση του «γενικού συμφέροντος» στο χώρο της ραδιοφωνίας ταυτίστηκε με τον μονοπωλιακό έλεγχο του

26. Οι General Electric και Westinghouse θα κατασκεύαζαν, και η RCA θα πουλούσε, τις ραδιοφωνικές συσκευές, ενώ η AT&T θα κατασκεύαζε τους πομπούς αναμετάδοσης και θα χρησιμοποιούσε τη ραδιοφωνική τηλεφωνία για τις ντόπιες επιχειρηματικές της δραστηριότητες.

27. Από τις 90 διαθέσιμες συχνότητες, οι 40 εκχωρήθηκαν για εθνικής εμβέλειας αποκλειστική χρήση σε ισάριθμους μεγάλης ισχύος ιδιωτικούς εμπορικούς σταθμούς, εκ των οποίων οι 37 ανήκαν στα δίκτυα των δύο μεγάλων εταιρειών, του NBC (ιδιοκτησία της RCA, GE & Westinghouse) και του CBS. Τις υπόλοιπες 50 συχνότητες τις μοιράστηκαν 600 χαμηλής ισχύος τοπικοί σταθμοί, οι οποίοι είτε εξέπεμπαν στην ίδια συχνότητα αλλά σε διαφορετικές περιοχές ή μοιράζονταν συχνότητα και χρόνο στην ίδια περιοχή (R. Engelman, *Public Radio and Television in America*, Sage, Λονδίνο 1996, σ. 22-23).

28. R. Engelman, *Public Radio and Television in America*, Sage, Λονδίνο, 1996, σ. 16-25 και 271. Βλ. επίσης P.M. Lewis - J. Booth, *ό.π.*, κεφ. 3, και Σ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, 1993, κεφ. 6.

κράτους, παρά το γεγονός ότι τα θεσμικά πλαίσια της ραδιοφωνίας διαμορφώθηκαν αφού η Αμερική είχε ήδη επιδείξει τις «δυνατότητες» της ιδιωτικής ή εμπορικής ραδιοφωνίας. Αν πάρουμε την Αγγλία για παράδειγμα, και εδώ, όπως και στις ΗΠΑ, έχουμε μια στενή συνεργασία μεταξύ κράτους και ιδιωτικών επιχειρηματικών συμφερόντων, αλλά με εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα. Η Αυτοκρατορική Επιτροπή Επικοινωνιών μονοπωλεί όλες τις συχνότητες του ερτζιανού φάσματος, παραχωρώντας ελάχιστες για τη λειτουργία ενός μόνο ραδιοφωνικού οργανισμού, ο οποίος αρχικά (το 1922) λαμβάνει τη μορφή της εταιρικής κοινοπραξίας πολλών ιδιωτικών επιχειρηματικών συμφερόντων (British Broadcasting Company) η οποία λειτουργεί υπό την εποπτεία των αρμόδιων κρατικών αρχών, και στη συνέχεια (το 1927) μετατρέπεται σε «δημόσια κοινωνική υπηρεσία» (British Broadcasting Corporation) η οποία μονοπωλεί την παραγωγή και μετάδοση ραδιοφωνικών προγραμμάτων. Η εξέλιξη αυτή αντανάκλασε τον πολύ σημαντικό οικονομικό έλεγχο που ήδη απολάμβανε το κράτος στην Αγγλία (όπως εξάλλου και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές κοινωνίες). Η δημόσια επιχείρηση αποτελούσε σε τέτοιο βαθμό τον «αυτονόητο» θεσμό για τη διαχείριση «εθνικών» ή «δημόσιων» πόρων και την παραγωγή «δημόσιων αγαθών», ώστε το αγγλικό ιδιωτικό κεφάλαιο όχι μόνο δεν αντέδρασε στο κρατικό μονοπώλιο της ραδιοφωνίας, αλλά το βρήκε μια απόλυτα ικανοποιητική λύση.²⁹

Εν ολίγοις, ο παράγοντας που σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό καθόρισε τη μορφή της κρατικής παρουσίας στο ραδιοτηλεοπτικό τομέα και οροθέτησε την έκτασή της, αφορά τον συγκεκριμένο τρόπο ανάπτυξης του ιδιωτικού κεφαλαίου και τη δύναμή του να επιβάλλει σε όλα τα κοινωνικά πεδία τον δικό του τρόπο δράσης (δηλαδή την κυριαρχία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέσα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής αγοράς) ως «καθολικό», «αυτονόητο» ή «φυσικό». «Οι περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες», παρατηρεί ο Blumler, «στερούνται του είδους της καπιταλιστικής κουλτούρας η ο-

29. Συγκεκριμένα, η μεν ηλεκτρονική βιομηχανία εξασφάλισε τη στενή τεχνολογική συνεργασία με το BBC, έτσι ώστε τα δικά της μόνο προϊόντα (και όχι, όπως μέχρι τότε, και οι διάφορες ερασιτεχνικές τεχνολογικές εφευρέσεις/κατασκευές) θα μπορούσαν εφεξής να αναμεταδίδουν ικανοποιητικά το σήμα του, οι δε εκδότες του Τύπου διασφάλισαν ότι το νέο μέσο επικοινωνίας δε θα τους ανταγωνιζόταν για την προσέλκυση διαφημίσεων, όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση ίδρυσης εμπορικών ραδιοφωνικών σταθμών. Βλ. σχετικά Lewis - Booth, *ό.π.*, σ. 56-58, Garnham, *ό.π.*, 1990, σ. 42.

ποία στις ΗΠΑ οδηγεί αυτόματα στην εξίσωση του μεγαλύτερου επιχειρηματικού ανταγωνισμού με μεγαλύτερη ποικιλία, ελευθερία, καταναλωτική ευημερία και δημοκρατία», θέτοντας τον «καπιταλισμό εκτός ορίων ως θέμα πολιτικής συζήτησης τουλάχιστον από την εποχή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου». Αντίθετα, η Ευρώπη έχει αναδείξει μεγάλα και ισχυρά «σοσιαλιστικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα» και κυβερνήσεις, τα οποία προωθούν τον κρατικό έλεγχο και διαχείριση της οικονομίας και κοινωνίας.³⁰ Ο Blumler εδώ διατυπώνει την ευρύτερα διαδεδομένη αντίληψη του «καπιταλισμού» ως ταυτόσημου με την ιδιωτική πρωτοβουλία και την κυριαρχία της αγοράς, η άλλη όψη της οποίας είναι η εξίσωση του κρατισμού με τη σοσιαλιστική κοινωνική οργάνωση. Όπως θα επιχειρηματολογήσουμε αμέσως παρακάτω, ο κρατικός ή δημόσιος χαρακτήρας μιας επιχείρησης ή ενός κλάδου της βιομηχανίας κατ' ουδένα τρόπο δεν αναιρεί τον κεφαλαιοκρατικό της χαρακτήρα. Το μόνο που αποδεικνύει είναι την επικράτηση του κρατικού έναντι του ιδιωτικού κεφαλαίου, κι αυτό για λόγους που σχετίζονται με τις ιδιαιτερότητες που επιδεικνύει η ανάπτυξη του κεφαλαίου σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό.

Έτσι, στις αρχές του 20ού αιώνα, η Αγγλία αποτελεί μεν ακόμα την κυρίαρχη αποικιοκρατική δύναμη στον κόσμο, αλλά το βιομηχανικό της κεφάλαιο έχει ήδη χάσει τη μέχρι πρότινος παγκόσμια πρωτοκαθεδρία του. Η τελευταία περνάει πλέον στις ΗΠΑ, όπου η ανάπτυξη των κολοσσιαίων ιδιωτικών επιχειρήσεων, των μεθόδων και τεχνικών της μαζικής παραγωγής (τείλορισμός) και μαζικής κατανάλωσης (διαφήμιση), καθώς και μιας ιδεολογίας και κουλτούρας που εξυμνεί το κέρδος, τον «πρωτοπόρο» επιχειρηματία και τον ατομικισμό, σηματοδοτούν την οικονομική ευρωστία και ηγεμονική θέση του ιδιωτικού κεφαλαίου. Αντιθέτως, η αγγλική κοινωνία, σε μεγάλο βαθμό λόγω του τεράστιου κρατικού μηχανισμού που έχει αναπτύξει προκειμένου να διοικήσει τις αποικιακές της κτήσεις, ολοένα και περισσότερο καλλιεργεί και «τιμά» αρετές και ιδιότητες που απαιτεί η κατάληψη μιας θέσης σε δημόσιους οργανισμούς και υπηρεσίες³¹ και το κρατικό κεφάλαιο, υπό το μαν-

30. J.G. Blumler, «Vulnerable Values at Stake», στο J.G. Blumler (επιμ.), *ό.π.*, σ. 28-29.

31. Είναι ενδεικτικό ότι το «άνθος» της αγγλικής νεολαίας που εκπαιδεύεται καταρχήν στα περίφημα public schools, και στη συνέχεια στα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Κάιμπριτζ δε δραστηριοποιείται κατά κανόνα στο εμπόριο ή

δύα της «σοσιαλιστικής» πολιτικής και ιδεολογίας (άνοδος στην εξουσία του Εργατικού Κόμματος, ανάπτυξη του Κράτους Πρόνοιας, κλπ.),³² από το Μεσοπόλεμο και μετά αναδεικνύεται σε κυρίαρχη κοινωνική και πολιτική δύναμη.

Τέλος, η περίπτωση της Ελλάδας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω της εξαιρετικά ιδιόμορφης ανάπτυξης του ελληνικού κεφαλαίου, η οποία στο ραδιοηλεκτρονικό πεδίο μεταφράζεται όχι μόνο σε κρατικό μονοπώλιο, αλλά μεταξύ άλλων στη μοναδική, στα ευρωπαϊκά ραδιοηλεκτρονικά χρονικά, σύσταση και λειτουργία (μέχρι το 1982) ενός στρατιωτικού ραδιοηλεκτρονικού σταθμού (YENEΔ).³³ Μέχρι περίπου τη δεκαετία του '80, η σημαντική αποχή

στη βιομηχανία, για τα οποία τρέφει ένα είδος «περιφρόνησης», αλλά στελεχώνει τις ανώτατες διευθυντικές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Βλ. σχετικά P.M. Lewis - J. Booth, *ό.π.*, σ. 12.

32. Αν και η ανάλυση αυτής της διάστασης του κρατισμού δεν είναι δυνατή μέσα στα περιορισμένα πλαίσια του παρόντος άρθρου, θέλουμε εντούτοις να επισημάνουμε ότι η ανάπτυξη και επικράτηση του κρατικού κεφαλαίου σημειώνεται κατεξοχήν σε κοινωνίες με ισχυρό εργατικό κίνημα. Η αναχαίτιση και ενσωμάτωση των λαϊκών αγώνων επιτυγχάνεται σε μεγάλο βαθμό μέσω της θεαματικής διεύρυνσης των αρμοδιοτήτων του κράτους, η οποία όχι μόνο αμβλύνει την αντίθεση κεφαλαίου εργασίας, αλλά ταυτόχρονα μεταμφιέζει τον κεφαλαιοκρατικό έλεγχο της οικονομίας και κοινωνίας σε κοινωνικά «αμερόληπτη», ή ακόμα και «σοσιαλιστική», διαχείριση που ασκείται με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον. Σαν αποτέλεσμα, το ρεφορμιστικό εργατικό κίνημα (συνδικάτα) συγκροτούν τα «λαϊκά» στηρίγματα του κρατικού κεφαλαίου – βλ., π.χ., τη στάση της ΠΟΣΠΕΡΤ ως προς τις οικονομικές και διοικητικές ατασθαλίες της ΕΡΤ, στο Π. Διαμαντάκου, «Οι σκοτεινοί δαίδαλοι των καναλιών», *Καθημερινή*, 24.9.89, σ. 14.

33. Η έναρξη τόσο του ραδιοφώνου όσο και της τηλεόρασης είχε αποφασιστεί επί κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων, χωρίς όμως να πραγματοποιηθεί. Η απόφαση για τη δημιουργία του ραδιοφώνου είχε ληφθεί το 1929, αλλά ο πρώτος πομπικός εγκαταστάθηκε κι άρχισε να εκπέμπει σχεδόν 10 χρόνια αργότερα, επί της δικτατορίας του Μεταξά. Ο δε σταθμός των «Ενόπλων Δυνάμεων» (μετέπειτα YENEΔ) γεννήθηκε την εποχή του Εμφυλίου Πολέμου, με σκοπό την ψυχαγωγία του «εθνικού στρατού» και την προπαγάνδα, νομιμοποιήθηκε το 1951, και το 1964, με την υποστήριξη του βασιλιά που ανησυχούσε για τον έλεγχο του ΕΙΡ από την Ένωση Κέντρου, ζήτησε από την κυβέρνηση Παπανδρέου την άδεια τηλεοπτικών εκπομπών, χωρίς αποτέλεσμα. Το ΕΙΡ είχε πάρει άδεια δημιουργίας τηλεοπτικού δικτύου ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50, αλλά μόλις το χειμώνα του '66 αρχίζει ένα τακτικό πρόγραμμα δίωρης διάρκειας, ενώ ταυτόχρονα ο στρατός δρώντας αυτοβούλως αρχίζει να εκπέμπει και αυτός (3 φορές την εβδομάδα), στις 9 το βράδυ, ώρα που τελειώνουν οι εκπομπές του ΕΙΡ. Όλες αυτές οι κινήσεις είχαν περισσότερο χαρακτήρα προετοιμασίας, καθώς οι Έλληνες άρχισαν να αγοράζουν και να βλέπουν τηλεόραση μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967

από τα κοινωνικά δρώμενα τού (σε παγκόσμιο επίπεδο) ιδιαίτερα αναπτυγμένου και ισχυρού τμήματος του ελληνικού κεφαλαίου (ναυτιλιακό), η σχετική υπανάπτυξη του ιδιωτικού κεφαλαίου στους υπόλοιπους τομείς της ελληνικής οικονομίας (βιομηχανία, γεωργία), καθώς και, αφενός, το καθεστώς «ξένης εξάρτησης και κηδεμονίας» και, αφετέρου, οι έντονες κοινωνικές αντιθέσεις/συγκρούσεις που δημιούργησε αυτή η άνιση ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού,³⁴ δεν οδήγησαν μόνο στην ανάπτυξη ενός υπερτροφικού κράτους ως ρυθμιστικού παράγοντα της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Επιπρόσθετα, λόγω των παραπάνω συνθηκών, η στρατιωτικοποίηση της κοινωνίας, η οποία αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του «ύστερου» καπιταλισμού,³⁵ στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία κατέστη ιδιαίτερα έκδηλη και «ακροαία». Από τη μεταπολίτευση και μετά όμως, καθώς η ελληνική οικονομία και κοινωνία συγκλίνει από πολλές απόψεις ολοένα και περισσότερο με τις δυτικοευρωπαϊκές, το ελληνικό ραδιοτηλεοπτικό πεδίο «εκσυγχρονίζεται», αποτελώντας πλέον μια παραλλαγή του ευρωπαϊκού ραδιοτηλεοπτικού μοντέλου.

(Σ. Κούλογλου, «Η εν πολλαίς αμαρτίαις γεννηθείσα ραδιοτηλεόραση», *Το Βήμα*, 21.4.1987).

34. Η άνιση ανάπτυξη του ελληνικού κεφαλαίου, καθώς και τα κοινωνικά της αίτια και συνέπειες, αναλύονται κατεξοχήν στο έργο του ιστορικού Νίκου Ψυρούκη. Βλ. επίσης Μ. Serafetinidou κ.ά., «The development of Greek shipping capital and its implications for the political economy of Greece», *Cambridge Journal of Economics*, τχ. 5, 1981, σ. 289-310.

35. Κατά τον 20ό αιώνα, και κυρίως μεταπολεμικά, σε όλες τις κοινωνίες η πολεμική βιομηχανία αποτελεί το βασικό μέσο της καπιταλιστικής οικονομικής επέκτασης, οι αμυντικές δαπάνες τείνουν να καταλάβουν την πρώτη θέση στον κρατικό προϋπολογισμό, η επιστημονική και τεχνολογική εξέλιξη σε μεγάλο βαθμό ελέγχεται και κατευθύνεται από στρατιωτικούς οργανισμούς (π.χ. το 1972, το 60% του ποσού που δαπάνησε για έρευνα η RCA προήλθε από το Πεντάγωνο). (Μ. Serafetinidou κ.ά., ό.π., σ. 59). Σε ό,τι αφορά το ραδιοτηλεοπτικό πεδίο, αναφέρουμε ενδεικτικά ότι στις ΗΠΑ, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό του ραδιοφωνικού φάσματος είναι για αποκλειστική στρατιωτική χρήση – το ακριβές ποσοστό δεν είναι γνωστό, γιατί είναι απόρρητο, αλλά σύμφωνα με εκτιμήσεις του Herbert Schiller κυμαίνεται μεταξύ 50% και 70% (στο ίδιο, σ. 198).

3. Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ

Ο όρος που πρωτοχρησιμοποιήθηκε στην Αγγλία του 19ου αιώνα για να χαρακτηρίσει την ανάληψη εκ μέρους του κράτους του ελέγχου και της διαχείρισης ενός βιομηχανικού κλάδου (των σιδηροδρόμων) ήταν «κρατικοποίηση» και όχι, όπως μετέπειτα, «εθνικοποίηση» ή «κοινωνικοποίηση», έννοιες που αφήνουν εσφαλμένα να εννοηθεί ότι η κρατική εταιρεία αποτελεί ιδιοκτησία ολόκληρου του «έθνους» ή της «κοινωνίας». Τουναντίον, οι δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμοί αποτελούν καπιταλιστικές επιχειρήσεις, οι οποίες απασχολούν μισθωτή εργασία, παράγουν εμπορεύματα, και ανταγωνίζονται τις ιδιωτικές επιχειρήσεις για ένα μερίδιο της παραγόμενης υπεραξίας, όπως αυτή κατανέμεται μεταξύ των διαφόρων τμημάτων του κεφαλαίου. Αυτό που τις διαφοροποιεί από τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα είναι η συγκεκριμένη μορφή που προσλαμβάνουν στον «δημόσιο» τομέα: πρώτον, η καπιταλιστική ιδιοκτησία, δεύτερον, οι μηχανισμοί ιδιοποίησης της υπεραξίας και, τέλος, τα κέρδη που καρπώνονται οι φορείς του κεφαλαίου.

Στις ιδιωτικές κεφαλαιοκρατικές επιχειρήσεις, η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής ανήκει σε συγκεκριμένα άτομα – είναι δηλαδή *ιδιωτική ιδιοκτησία με ατομική, προσωποποιημένη και κληρονομική μορφή*, καθώς τα άτομα αυτά μπορούν να κληροδοτήσουν αυτά τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα και συναφή περιουσιακά στοιχεία στους απογόνους τους. Αντίθετα, η κρατική ιδιοκτησία/έλεγχος των μέσων παραγωγής παραμένει *μεν ιδιωτική*, αλλά ως προς τη *μορφή* της μετασχηματίζεται σε *συλλογική, απρόσωπη και μη κληρονομική*.³⁶ Τα πρώτα δείγματα συλλογικότητας και απροσωπίας στις καπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας εμφανίζονται με την ανάπτυξη των μετοχικών εταιρειών, όπου το κεφάλαιο δεν προσωποποιείται πλέον από άτομα αλλά από ένα θεσμό. Στη συνέ-

36. Η κρατική ιδιοκτησία είναι «ιδιωτική», υπό την έννοια ότι ο έλεγχος των μέσων ανήκει και ασκείται μόνο από μια μερίδα της κοινωνίας (κρατικούς αξιωματούχους/γραφειοκράτες), και όχι από το κοινωνικό σύνολο. Πρβλ. Κ. Καστοριάδης, *ό.π.*, σ. 258: «Το γεγονός της απουσίας της καπιταλιστικής "ατομικής" ιδιοκτησίας δεν παίζει κανένα ρόλο. Η γραφειοκρατία διαθέτοντας συλλογικά τα μέσα παραγωγής, έχοντας πάνω τους το δικαίωμα χρήσης, κάρπωσης και κατάχρησης [...] παίζει σε σχέση με το κοινωνικό κεφάλαιο [...] τον ίδιο ρόλο που παίζουν οι μεγάλοι μέτοχοι μιας εταιρείας έναντι του κεφαλαίου της».

χεια, όταν το κράτος μετασχηματίζεται σε φορέα του κεφαλαίου, αυτός ο συλλογικός και απρόσωπος χαρακτήρας της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας γίνεται ακόμα εντονότερος, ενώ ταυτόχρονα προστίθεται και ένα νέο στοιχείο, αυτό της μη κληρονομικότητας. Καθένα στέλεχος του κρατικού μηχανισμού δεν ελέγχει τα μέσα παραγωγής ή τις οικονομικές διαδικασίες ως άτομο, αλλά αποκλειστικά ως μέλος ενός συλλογικού μηχανισμού και ως κάτοχος μιας συγκεκριμένης θέσης εντός αυτού, την οποία δεν έχει δικαίωμα να μεταβιβάσει στους κληρονόμους του. Κάθε στέλεχος δεν αποτελεί παρά ένα «γρανάζι», άλλος μικρό, άλλος μεσαίο, κι άλλος μεγάλο ή «διευθυντικό», αλλά ο καθένας εξίσου αναπόσπαστο «εξάρτημα» του όλου μηχανισμού, και υπ' αυτήν την έννοια, θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο έλεγχος ασκείται απ' αυτόν καθαυτόν τον κρατικό μηχανισμό.

Όταν το κρατικό κεφάλαιο αντικαθιστά το ιδιωτικό, διαφοροποιούνται επιπλέον και οι μηχανισμοί ιδιοποίησης της υπεραξίας. Κύριος μηχανισμός ιδιοποίησης εκ μέρους του κράτους της συνολικά παραγόμενης υπεραξίας είναι η φορολογία, η οποία με τη διεύρυνση του δημόσιου τομέα λαμβάνει –ποσοτικά και ποιοτικά– εντελώς νέες διαστάσεις: άμεσοι και έμμεσοι φόροι, δασμοί, φόροι κληρονομιάς, φόροι ακίνητης περιουσίας, κλπ. – στην περίπτωση της κρατικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης το ανταποδοτικό τέλος, το οποίο κατά διαστήματα αυξάνεται σύμφωνα με τις «ανάγκες» του κάθε οργανισμού.³⁷ Ένας άλλος σημαντικός μηχανισμός ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος από το κράτος είναι ο δανεισμός, εσωτερικός ή εξωτερικός, ο οποίος, σε αντίθεση με τη φορολογία, ιδιοποιείται όχι μόνο υπεραξία που παράγεται από τις σημερινές γενιές αλλά και αυτήν που θα παραχθεί από τις μελλοντικές. Μέσω της φορολογίας, του δανεισμού, αλλά και άλλων συναφών κρατικών μέτρων (π.χ. επιχορηγήσεις κρατικών οργανισμών), ουσιαστικά επιτελείται μια αναδιανομή της συνολικής υπεραξίας εις όφελος του κρατικού κεφαλαίου. Με άλλα λόγια, το κρατικό κεφάλαιο δεν ιδιοποιείται απλά και μόνο την υπεραξία που παρήχθη κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας των δικών του (δηλαδή

37. Λόγου χάριν, το ανταποδοτικό τέλος του BBC αυξήθηκε δύο φορές κατά τη δεκαετία του '50, τρεις του '60, και πέντε φορές στη δεκαετία του '70, ενώ υπερδιπλασιάστηκε μεταξύ 1977 και 1981 και μεταξύ 1984 και 1996 (J. Tunstall, *The Media in Britain*, Constable, Λονδίνο 1983, σ. 37, και *Sunday Times*, 13.11.88 και 1.9.96).

των δημόσιων παραγωγικών) επιχειρήσεων, αλλά κυρίως υφαρπάζει υπεραξία που παρήχθη υπό τη διεύθυνση του ιδιωτικού κεφαλαίου, δηλαδή από μισθωτή εργασία που απασχολείται σε ιδιωτικές επιχειρήσεις.³⁸ Το γεγονός ότι πολλές δημόσιες επιχειρήσεις πραγματοποιούν ζημιές και όχι κέρδη, δεν αποτελεί απόδειξη του μη κεφαλαιοκρατικού τους χαρακτήρα. Τα αίτια αυτής της τάσης των δημόσιων επιχειρήσεων να δημιουργούν ελλείμματα και χρέη θα μας απασχολήσει στην επόμενη ενότητα. Εδώ θέλουμε μόνο να τονίσουμε ότι η σημαντική διαφορά μεταξύ μιας ζημιογόνου επιχείρησης του δημόσιου τομέα και μιας του ιδιωτικού είναι ότι ενώ στην περίπτωση της τελευταίας οι ιδιοκτήτες της χάνουν ένα μέρος του κεφαλαίου τους ή οδηγούνται σε πτώχευση, το κεφάλαιο της ζημιογόνου δημόσιας επιχείρησης «ανακατασκευάζεται».³⁹ Αυτό σημαίνει ότι ένα μεγάλο μέρος του χρέους της «διαγράφεται», δηλαδή μεταφέρεται από τη συγκεκριμένη επιχείρηση στον συλλογικό καπιταλιστή, στο κράτος, το οποίο αναλαμβάνει να καλύψει το διαγραφέν χρέος είτε με κονδύλια του κρατικού προϋπολογισμού είτε με δανεισμό, ή με ανατίμηση των τιμών των προϊόντων που αυτή παράγει.⁴⁰ Εν ολίγοις, ο συλλογικός χαρακτήρας της ιδιοκτη-

38. Αυτή η διαδικασία αναδιανομής της υπεραξίας μεταξύ των διαφόρων κεφαλαίων δεν εμφανίζεται βέβαια για πρώτη φορά με την ανάπτυξη του κρατικού κεφαλαίου. Σε όλη την ιστορική πορεία του καπιταλισμού, ο ανταγωνισμός μεταξύ των τμημάτων του κεφαλαίου με σκοπό την επιδίωξη κέρδους σημαίνει ότι ανά πάσα στιγμή ένα τμήμα του κεφαλαίου ή μεμονωμένο κεφάλαιο μπορεί να ιδιοποιείται υπεραξία που έχει παραχθεί υπό τη διεύθυνση άλλων τμημάτων του κεφαλαίου ή μεμονωμένων κεφαλαίων. Σε ό,τι αφορά το ιδιωτικό κεφάλαιο, η διαδικασία αυτή συντελείται κατά κύριο λόγο διαμέσου των μηχανισμών της καπιταλιστικής αγοράς, οι οποίοι ανταμείβουν με υψηλότερα κέρδη (δηλαδή ιδιοποίηση μεγαλύτερου μεριδίου της συνολικής υπεραξίας) την ορθολογική οικονομική διαχείριση ή/και την τεχνολογική καινοτομία, και κυρώνουν τη σπάταλη χρήση διαθέσιμων πόρων ή/και την τεχνολογική στασιμότητα/καθυστέρηση. Αντίθετα, η αναδιανομή της συνολικής υπεραξίας υπέρ του κρατικού κεφαλαίου επιτυγχάνεται εκτός της αγοράς, μέσω εξωοικονομικών μηχανισμών (φορολογία, δανεισμός, επιχορηγήσεις, κλπ.): η κρατική «βούληση», ή όπως αποκαλείται στη λαϊκή παράδοση το «κρατικό φιρμάνι», αντικαθιστά τη χείρα της αγοράς.

39. A. Buick - J. Crump, *ό.π.*, σ. 33-34.

40. Π.χ. η ΕΡΤ ήταν πάντα ένας οργανισμός υπερχρεωμένος – ο δείκτης δάνεια προς ίδια κεφάλαια από 4% το 1992 έφτασε στο 159% το '97 (*Καθημερινή*, 28.2.98, σ. 22), και τα χρέη της τα 35 δις δρχ. Η επιβίωση της οφείλεται στις «κατά καιρούς επιδοτήσεις, τα δάνεια από τις ξένες τράπεζες με κρατική εγγύηση και τις αυξήσεις του ανταποδοτικού τέλους» (*Καθημερινή*, 30.1.2000, σ. 76). Βλ. επίσης την Έκθεση (1991) του BBC για την ΕΡΤ: «Η γυμνή πραγματικότητα είναι ότι η

σίας τους και η «εξωοικονομική βία» της κρατικής βούλησης («μεταφορά» υπεραξίας μέσω μηχανισμών που παρακάμπτουν τους νόμους της αγοράς) είναι οι παράγοντες που κατεξοχήν καθιστούν δυνατή την «αθανασία» των ζημιογόνων επιχειρήσεων του κρατικού κεφαλαίου.

Τέλος, η μορφή υπό την οποία η υπεραξία μεταφράζεται σε «κέρδη» ή «προσωπικά οφέλη» για τους κρατικούς λειτουργούς που την ιδιοποιούνται ως συλλογικοί ιδιοκτήτες των κρατικοποιημένων μέσων παραγωγής είναι πολύ διαφορετική απ' ό,τι στον ιδιωτικό τομέα. Σε ό,τι αφορά τους ιδιώτες καπιταλιστές, οι προνομούχες οικονομικές τους απολαβές απορρέουν από τα κέρδη που πραγματοποιούν οι επιχειρήσεις τους. Τουναντίον, στον δημόσιο τομέα πολλές επιχειρήσεις ή οργανισμοί δεν πραγματοποιούν κέρδη, ή, ακόμα κι όταν πραγματοποιούν, αυτά δεν τα καρπούνται προσωπικά οι φορείς της κρατικής ιδιοκτησίας, δηλαδή οι κρατικοί λειτουργοί, καθώς είναι όλοι ανεξαιρέτως «μισθοσυντηρητοι». Και τα δύο αυτά φαινόμενα μοιάζει να επιβεβαιώνουν το μη καπιταλιστικό χαρακτήρα των δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών, όμως τα φαινόμενα εξαπατούν.

Στις επιχειρήσεις που ελέγχονται από το ιδιωτικό κεφάλαιο, οι παραδοσιακές μέθοδοι λογιστικής που χρησιμοποιούνται στην οικονομική διαχείριση αυτών των επιχειρήσεων διαφοροποιούν με σαφήνεια τα ποσά που αναφέρονται στον τζίρο της επιχείρησης, απ' αυτά που αντιπροσωπεύουν τις δαπάνες της, και επομένως μπορούν και καταγράφουν τα όποια κέρδη έχουν πραγματοποιηθεί. Τα κέρδη αυτά ανήκουν στους ιδιοκτήτες τους, οι οποίοι κατά κανόνα το μεγαλύτερο μέρος απ' αυτά είναι βέβαιοι αναγκασμένοι να το επανεπενδύσουν στην επιχείρηση, προκειμένου αυτή να επι-

ΕΡΤ είναι ουσιαστικά χρεοκοπημένη [...] ο προϋπολογισμός της δεν ισοσκελιζεται, και χρειάζονται χρήματα της κυβέρνησεως, προερχόμενα από το φορολογούμενο πολίτη, για να καλυφθεί το κενό [...] Η ΕΡΤ έχει επιβιώσει οικονομικά μέχρι τώρα με τη βραδεία αποπληρωμή των χρεών που οφείλει – κι αυτή είναι μια τακτική που δεν έχει συμβάλει καθόλου στη διεθνή ή και την στο εσωτερικό φήμη της...» (ERT/BBC, *ERT '91. A study commissioned by Greek Broadcasting from the BBC*, Ιούνιος 1991, 3 και 5). Αλλά και το BBC, σύμφωνα με μια εσωτερική εμπιστευτική έκθεση, το 1993 θα αντιμετώπιζε έλλειμμα 100 εκατομμυρίων λιρών, εκτός κι αν προέβαινε σε εκτεταμένες περιοχές θέσεων εργασίας και υπεργολαβίες των υπηρεσιών του, ενώ τα δάνεια του Οργανισμού έφθαναν τα 180 εκατ. λίρες (*Sunday Times*, 17.5.1992 και 30.4.95).

βιώσει μέσα στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της αγοράς, αλλά τα υπόλοιπα κέρδη μπορούν και τα χρησιμοποιούν για την προσωπική τους κατανάλωση. Στο πλαίσιο της παρούσας συζήτησης θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο «*επιχειρησιακά κέρδη*» για να αναφερόμαστε στα κέρδη μιας κεφαλαιοκρατικής επιχείρησης που επενδύονται παραγωγικά, και τον όρο «*προσωπικά κέρδη*» γι' αυτά που καρπώνεται ο ιδιοκτήτης (ή οι ιδιοκτήτες) της για καθαρά προσωπικές χρήσεις και ανάγκες. Στην περίπτωση των δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών, οι δαπάνες και τα κέρδη κατ' ουδένα τρόπο δε διαφοροποιούνται με την ίδια σαφήνεια, στο βαθμό που ένα μέρος αυτού που ειθισται να λογίζεται ως «*δαπάνες*» στην πραγματικότητα αποτελεί καλυμμένα «*προσωπικά κέρδη*» αυτών που συλλογικά τις ελέγχουν.⁴¹ Τα «*προσωπικά κέρδη*» κάθε κρατικού στελέχους αφορούν καταρχήν ή πρωτίστως το μισθό του,⁴² και επιπρόσθετα τις έκτακτες απολαβές, επιδόματα, «*προνόμια*» ή «*τυχερά*» της θέσης του (π.χ. δωρεάν ταξίδια, γεύματα, αυτοκίνητα, κλπ.),⁴³

41. Είναι γεγονός ότι και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις, για φορολογικούς λόγους, ένα μέρος των «*προσωπικών κερδών*» των ιδιοκτητών τους λογιστικά καταγράφονται ως δαπάνες (αυτοκίνητα, ταξίδια, κλπ.). Με τη διαφορά, όμως, ότι, αφενός, υπάρχει πλήρης επίγνωση εκ μέρους της ιδιοκτησίας ότι οι «*δαπάνες*» αυτές στην πραγματικότητα αποτελούν «*προσωπικά κέρδη*» και, αφετέρου, η πρακτική αυτή καλύπτει ένα μέρος μόνο των συνολικών «*προσωπικών κερδών*» τους. Αντίθετα, στο δημόσιο τομέα, το σύνολο των «*προσωπικών κερδών*» των στελεχών τους καταγράφονται ως δαπάνες και γίνονται αντιληπτά ως δαπάνες.

42. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην Ελλάδα, σύμφωνα με την πρόσφατη μελέτη του ΚΕΠΕ, *Διανομή, Αναδιανομή, Φτώχεια*, κατά την περίοδο 1981-94 οι μισθοί των δημόσιων υπαλλήλων (στενός δημόσιος τομέας) ήταν διπλάσιοι (1981-1990) ή αρκετά υψηλότεροι (1991-96) των αποδοχών των απασχολούμενων στον ιδιωτικό βιομηχανικό τομέα. Οι δε αμοιβές στις ΔΕΚΟ αυξήθηκαν σταθερά σε σχέση με το μισθό των υπολοίπων δημοσίων υπαλλήλων, σε σχέση δε με τις αποδοχές των εργαζομένων στην ιδιωτική βιομηχανία ήταν κατά κανόνα διπλάσιες, και σε ορισμένα έτη ή ΔΕΚΟ τριπλάσιες (*Καθημερινή*, 11.6.2000, σ. 70). Βλ. επίσης τις κατά 30% μισθολογικές αυξήσεις που έδωσαν στους εαυτούς τους το 1988 ο Διευθυντής, Αναπληρωτής Διευθυντής και Πρόεδρος του ΒΒC, καθώς και 2.000 λίρες «*μπόνους*», δωρεάν ιδιωτική ασφάλεια υγείας (BUPA), και τη χρήση αυτοκινήτου σε 140 διευθυντικά στελέχη του, ενώ προσέφεραν μία (κάτω του πληθωρισμού) 7% μισθολογική αύξηση στους 18.000 εργαζόμενους στον Οργανισμό, απορρίπτοντας (παρά τις απεργιακές κινητοποιήσεις των τελευταίων) το αίτημά τους για μια αύξηση της τάξεως του 16% (R. Harris, «In bitterness, here is the news», *Sunday Times*, 23.4.89).

43. Το 1994, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των συνδικαλιστικών οργανώσεων των 21.000 εργαζομένων (δημοσιογράφων και τεχνικών) στο ΒΒC, αυτές οι έκτακτες απολαβές και επιδόματα πρόσθεταν μέχρι και 80 λίρες την εβδομάδα στους

τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας του (π.χ. πρόσληψη βοηθητικού προσωπικού ή «υφισταμένων», δαπάνες για πολυτελή γραφεία και υλικοτεχνικό εξοπλισμό, κλπ.), και τέλος, τις δυνατότητες άσκησης πατρωνίας μέσα και έξω από τον κρατικό μηχανισμό.⁴⁴ Η πραγματοποίηση όλων των παραπάνω «προσωπικών κερδών» βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον συνολικό προϋπολογισμό της δημόσιας επιχείρησης, διότι ο προϋπολογισμός είναι αυτός που καλύπτει, και καταγράφει, ως δαπάνες όλα τα παραπάνω «προσωπικά κέρδη» των στελεχών της.⁴⁵ Αυτός είναι και

μισθούς τους, και συμπεριλάμβαναν, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα επιδόματα: 65 λίρες (κάθε δύο χρόνια) σε δημοσιογράφους που κάνουν εξωτερικό ρεπορτάζ για την αγορά αδιάβροχου, 75 λίρες για νιόπαντρους, 30 λίρες για την αγορά παπουτσιών με κρεπ σόλες, 233 λίρες (κάθε τρία χρόνια) για την αγορά βραδινού ενδύματος, 5 λίρες την εβδομάδα για την αγορά εφημερίδων, 3.176 λιρών ετησίως για τις υπερωρίες των δημοσιογράφων που καλύπτουν τις εργασίες του Κοινοβουλίου, κλπ. (*Sunday Times*, 12.6.94, σ. 5). Για δε τους ξένους ανταποκριτές του Οργανισμού, τα επιδόματα ήταν ακόμα πιο γενναιόδωρα, καθώς συχνά διπλασιάζαν τους μισθούς τους: 9.000 λίρες ετησίως για τα δίδακτρα παιδιών που έμεναν εσωτερικά σε σχολεία στην Αγγλία, πολλές χιλιάδες λίρες για εκτός έδρας δαπάνες συν παροχή δωρεάν κατοικίας, αυτοκινητίου, ιατρικής περίθαλψης, καλωδιακής τηλεόρασης, τηλεφώνου, υπηρετικού προσωπικού, κ.ά. (*Sunday Times*, 8.1.95).

44. Για παράδειγμα, ο Bob Pugh, γενικός διευθυντής του Τμήματος «Διοίκησης και Διαχείρισης Εγκαταστάσεων» του BBC Television, ο επονομαζόμενος «βασιλεύς των συμβάσεων», ήταν υπεύθυνος να αποφασίζει ποιοι «ιδιώτες» θα υπογράψουν συμβάσεις με το BBC για την εκτέλεση έργου εντός του Οργανισμού – μια αρμοδιότητα της οποίας η σημασία μεγάλωνε καθώς προχωρούσε η ιδιωτικοποίηση επιμέρους εσωτερικών υπηρεσιών του BBC (π.χ., μεταφορές υλικού, ταξίδια προσωπικού, καθαριότητα, ασφάλεια). Τον Ιούνιο του 1993 η Διεύθυνση του BBC διέταξε διοικητική εξέταση ως προς τις δραστηριότητες του Pugh (αλλά και άλλων ανώτατων στελεχών του Τμήματός του), καθώς υπήρξαν κατηγορίες ότι όχι μόνο εκμεταλλευόταν τη θέση του για να εξυπηρετεί τα επιχειρηματικά συμφέροντα ενός δικτύου ιδιωτικών εταιρειών, αλλά και ότι χρησιμοποιούσε την υποδομή και το προσωπικό του Οργανισμού για να προωθηθούν για λογαριασμό κοινοπραξίας (η οποία περιελάμβανε ιδιωτικές εταιρείες στις οποίες το BBC ανέθετε υπεργολαβίες) συμβόλαια αξίας 400 εκατ. λιρών στη Νιγηρία και στη Μέση Ανατολή (*Sunday Times*, 6.6.93 και 13.6.93).

45. Για παράδειγμα, το μεγαλύτερο μέρος του «κόστους» λειτουργίας της EPT αποτελεί το «κόστος» μισθοδοσίας, κι αυτό επειδή το 1/3 του προσωπικού της (σύμφωνα με τον τελευταίο νόμο για την πρόωση συνταξιοδότηση ή έξοδου του) είναι πλεονάζον – δηλ. αργόμισθοι – και πρέπει σταδιακά να εξέλθει (*Καθημερινή*, 30.1.2000, σ. 76). Παρόμοια εικόνα παρουσίαζε και το BBC, για το οποίο από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά είχε επανειλημμένα υποστηριχθεί ότι περίπου το 1/3 του προσωπικού του είναι πλεονάζον, και του οποίου οι παραγωγοί

ο λόγος για τον οποίο, ενώ η μεγιστοποίηση του κέρδους αποτελεί το βασικό κίνητρο ή στόχο των ιδιωτικών επιχειρήσεων, στην περίπτωση των δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών, όπως οι νεοφιλελεύθεροι θεωρητικοί έχουν σωστά επισημάνει, η μεγιστοποίηση του προϋπολογισμού λειτουργεί ως η αντίστοιχη κινητήρια δύναμη.

Συμπερασματικά, το γεγονός ότι το καπιταλιστικό «κέρδος», δηλαδή οι προνομιούχες οικονομικές απολαβές αυτών που προσωποποιούν το κρατικό κεφάλαιο δε λαμβάνουν τη μορφή των απολαβών (κέρδος, πρόσοδος, τόκος, μέρισμα) των φορέων του ιδιωτικού κεφαλαίου, δεν καθιστά τους κρατικούς οργανισμούς «μη κερδοσκοπικούς» (παρά μόνο υπό μια εξαιρετικά στενή έννοια του όρου). Όπως παρατηρεί ο Μίλμπαντ,⁴⁶ για τα στελέχη του

«το κράτος [...] είναι η πηγή υψηλών μισθών, κοινωνικού γοήτρου, προνομίων, καθώς και πρόσβασης σε καλοπληρωμένες και επιθυμητές θέσεις εκτός του κρατικού μηχανισμού. Κι αυτό δεν ισχύει μόνο γι' αυτά τα άτομα που βρίσκονται στο καθαυτό κέντρο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, αλλά και για τα χιλιάδες άτομα στα ανώτερα κλιμάκια του κράτους [...] – κι αυτό όχι μόνο στα υπουργεία, αλλά επίσης στα αναρτίθμητα διοικητικά και άλλα συμβούλια, επιτροπές, και λοιπά δημόσια σώματα. Τα άτομα αυτά συγκροτούν μια “κρατική αστική τάξη”, συνδεδεμένη με αυτούς που ελέγχουν τις μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις αλλά και ξεχωριστή απ' αυτούς».

4. ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΙΔΙΟΤΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Ως φορέας της κεφαλαιακής σχέσης, το κράτος λειτουργεί με πιο ιδιοτελή και λιγότερο αποτελεσματικό τρόπο από τον παραδοσιακό της φορέα, δηλαδή το ιδιωτικό κεφάλαιο. Μέσα στα πλαίσια της αγοράς, η κινητήρια δύναμη του καπιταλισμού, δηλαδή το κίνητρο του κέρδους, από ατομικό συμφέρον τού κάθε ιδιώτη επιχειρηματία μετατρέπεται σε κεντρικό μοχλό της οικονομικής ανάπτυ-

προγραμμάτων ελαφράς ψυχαγωγίας, τέχνης και μουσικής συνήθιζαν να καυχούνται για τους «γενναιόδωρους» προϋπολογισμούς τους (*Sunday Times*, 13.1.2000, σ. 5).

46. R. Miliband, *Class Power and State Power*, Verso, Λονδίνο 1983, σ. 70.

ξης και κοινωνικής εξέλιξης της αστικής κοινωνίας, διότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός μεταξύ των αντιτιθέμενων «ατομικών» συμπερόντων οδηγεί στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, ο οποίος σημαίνει άνοδο της παραγωγικότητας και, συνακόλουθα, αύξηση του υπερπροϊόντος. Επιπλέον, το κερδοσκοπικό κίνητρο των ιδιωτικών επιχειρήσεων επιβάλλει μια αδιάκοπη προσπάθεια περιορισμού των εξόδων και αποφυγής κάθε άσκοπης δαπάνης, και γενικότερα την πλέον «ορθολογική» ή αποτελεσματική από τη σκοπιά κόστους/παραγωγικότητας χρήση υλικών και ανθρώπινων πόρων, διαφορετικά κινδυνεύει όχι μόνο η κερδοφορία τους, αλλά αυτή καθαυτή η επιβίωσή τους εντός ενός ανταγωνιστικού περιβάλλοντος.⁴⁷ Αντίθετα, στο δημόσιο τομέα, το γεγονός ότι το κράτος συγκροτείται θεσμικά και δρα οργανωτικά ως μια γραφειοκρατία, σε συνδυασμό με τη (μερική ή πλήρη) αναστολή των μηχανισμών της αγοράς που συνεπάγεται ο κρατισμός, αναιρεί αυτόν τον «εκσυγχρονιστικό» και «ορθολογικό» χαρακτήρα ή ρόλο του κεφαλαίου, καθιστώντας τη σπατάλη, την αναποτελεσματικότητα, τον παρασιτισμό και τη διαφθορά ενδημικά φαινόμενα των δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών.

Η εγγενής τάση των στελεχών κάθε γραφειοκρατίας να ιδιοποιούνται και να σφετερίζονται την εξουσία «προς ίδιον όφελος» είχε αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης από τα τέλη κιόλας του 18ου αιώνα. Για παράδειγμα, το 1764 ο βαρώνος φον Γκρμι σε μια επιστολή του στον Ντιντερό παραπονιόταν ότι το σύνολο των γραφειοκρατών δεν υπάρχουν «για να εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον, αλλά τουναντίον, το δημόσιο συμφέρον μοιάζει να υφίσταται προκειμένου να μπορούν να δημιουργούνται γραφειοκρατικές θέσεις».⁴⁸ Το 1843, στην *Κριτική της χειγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* ο Μαρξ αναλύει το φαινόμενο της κρατικής γραφειοκρατίας ως μια «αυτάρχη συντεχνία», ενώ σε μεταγενέστερα έργα χα-

47. Η συγκέντρωση του κεφαλαίου, και η συνακόλουθη ανάπτυξη ολιγοπωλιακού ή μονοπωλιακού τύπου επιχειρήσεων στον «ύστερο» καπιταλισμό (20ός αιώνας) δεν εξαλείφει τον «ελεύθερο ανταγωνισμό», αλλά τον μετατρέπει από ανταγωνισμό μεταξύ προϊόντων σε ανταγωνισμό μεταξύ κεφαλαίων (βλ. και παραπάνω σημ. 38). Παρόμοια, η «εκ των άνω» διαμόρφωση της προσφοράς, της ζήτησης (μάρκετινγκ/διαφήμιση), και των τιμών υπονομεύει τους μηχανισμούς της αγοράς, αλλά δεν τους καταργεί.

48. M. Krygier, «State and bureaucracy in Europe the growth of a concept», στο E. Kamenka - M. Krygier, *Bureaucracy: The Career of a Concept*, Edward Arnold, Λονδίνο 1979, σ. 22.

ρακτηρίζει τους γραφειοκράτες ως κατ' ουσίαν «όργανα του κεφαλαίου», οι οποίοι όμως ταυτόχρονα δεν παύουν να «πασχίζουν για δική τους εξουσία», να «επιδιώκουν τα δικά τους ιδιαίτερα συμφέροντα», να συμπεριφέρονται σαν ιδιωτικός ιδιοκτήτης έναντι των δημόσιων πόρων, και από φαινομενικά «υπηρέτες της κοινωνίας» να μεταμορφώνονται σε «αφέντες» της.⁴⁹ Στον 20ό αιώνα, ο Βέμπερ θα επισημάνει την τάση κάθε γραφειοκράτη να ενισχύσει και να επεκτείνει την εξουσία του, ενώ μεταπολεμικά, πλήθος μελετητών –από τους μεταβεμπεριανούς κοινωνιολόγους (Merton, Selznick, Blau, Gouldner, Crozier, κ.ά.) ως τους νεοφιλελεύθερους θεωρητικούς (Von Mises, Freedman, Niskanen, Downs, κ.ά.)– θα συνδέσουν την έννοια της γραφειοκρατίας με «την οργανωτική κατάσταση κατά την οποία τα κατεστημένα συμφέροντα του συντεχνιακού σώματος των διευθυντικών στελεχών υπερισχύουν των στόχων που ο συγκεκριμένος γραφειοκρατικός οργανισμός υποτίθεται ότι ικανοποιεί».⁵⁰ Τα συντεχνιακά αυτά συμφέροντα αφορούν στη διατήρηση της θέσης τους, στην προαγωγή τους, στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους, στην κατοχύρωση και αύξηση των οικονομικών και άλλων προνομίων τους, κλπ.

Η ανάλυση αυτής της εγγενούς ιδιότητας των φορέων της γραφειοκρατίας, ειδικά σε ό,τι αφορά τα κοινωνικά της αίτια, υπερβαίνει τα όρια του παρόντος άρθρου.⁵¹ Αυτό που θέλουμε εδώ να τονίσουμε είναι ότι στην κρατική ραδιοφωνία-τηλεόραση, όπως σε κάθε οργανισμό ή επιχείρηση του δημόσιου τομέα, τα στελέχη της υιοθετούν στρατηγικές και προβαίνουν σε ενέργειες οι οποίες τείνουν να μετατρέπουν τους κρατικούς ραδιοτηλεοπτικούς οργανισμούς σε «μια λέσχη που πρωτίστως εξυπηρετεί αυτούς που απασχολεί»,⁵² με αποτέλεσμα τα γνωστά και πολυσυζητημένα προβλήματα κακής διαχείρισης χρημάτων, πόρων και ανθρώπινου δυναμικού. Σε όλες ανεξαιρέτως τις ευρωπαϊκές κοινωνίες τα κρατικά ρα-

49. Βλ. ενδεικτικά τα έργα του Κ. Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, και *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, καθώς και τον Πρόλογο του Ένγκελς στην τρίτη γερμανική έκδοση (1891) του τελευταίου.

50. A.J. Matejko, *The Self-Defeating Organization. A Critique of Bureaucracy*, Praeger, Νέα Υόρκη 1986, σ. 231.

51. Η ανάλυση της γραφειοκρατίας ως ένα πολυδιάστατο και αντιφατικό κοινωνικό φαινόμενο, καθώς και η διττή κίνησή της μέσα στον ιστορικό χρόνο και κοινωνικό χώρο, αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης μας. *Το φαινόμενο της γραφειοκρατίας. Τόμος Α. Ή γραφειοκρατικοποίηση της κοινωνίας* (υπό έκδοση).

52. Βλ. ERT/BBC, ERT '91, σ. 1.

διοτληοπτικά μέσα πάσχουν από φαινόμενα αλόγιστης σπατάλης, ελλειμματικών προϋπολογισμών, πλεονάζοντος προσωπικού και διοικητικής ακαμψίας.⁵³ Αυτή η αναποτελεσματική λειτουργία τους είναι απόρροια μιας σειράς γραφειοκρατικών πρακτικών στις οποίες καταφεύγουν τα στελέχη τους, όπως και όλοι οι κρατικοί αξιωματούχοι και δημόσιοι λειτουργοί, προκειμένου να διαφυλάξουν τη θέση τους και να βελτιώσουν τα προσωπικά τους οφέλη και συντεχνιακά προνόμια. Συγκεκριμένα, η τυπολατρία, και τα συναφή φαινόμενα των ατέρμονων διαδικασιών/διατυπώσεων, της αναβλητικότητας και απραγίας, προστατεύει τον γραφειοκράτη από τυχόν «εσφαλμένες» κινήσεις και πρωτοβουλίες και τη συνακόλουθη δυσμενή κρίση των προϊσταμένων του, ενώ ταυτόχρονα διακιάώνει την ύπαρξη πολλών ουσιαστικά αργόμισθων στελεχών.⁵⁴

53. Βλ. π.χ. την Έκθεση (1991) του αγγλικού Υπουργείου Εσωτερικών (Baker Report) για την οικονομική διαχείριση του BBC, και τη σχετική μελέτη της εταιρείας Price Waterhouse για τα οικονομικά και διοικητικά προβλήματα του Οργανισμού (*Sunday Times*, 13.1.1991, σ. 5), καθώς και τις δηλώσεις ενός ανώτατου διευθυντικού στελέχους του BBC ότι αυτό διοικείται «όπως η σοβιετική οικονομία. Γίνεται κακή κατανομή πόρων, και δεν υπάρχουν κίνητρα παραγωγικότητας» (*Sunday Times*, 3.11.91, σ. 9). Βλ. επίσης την Έκθεση για την ΕΡΤ των Ορκωτών Λογιστών για το 1990, η οποία αναφέρεται σε πλήθος περιστατικών κακής οικονομικής διαχείρισης και διοικητικών παραλείψεων, όπως π.χ. το άπαικτο πρόγραμμα που διέθετε η ΕΡΤ αξίας 690 εκατ. δρχ. που παρέμενε αναπόσβεστη, ενοικιάσεις τηλεοπτικών προγραμμάτων ένα μεγάλο μέρος των οποίων παρέμενε κι αυτό άπαικτο, τη μη απογραφή όλων των μηχανημάτων, απώλειες, κλοπές και καταστροφές μηχανημάτων και υλικού, κλπ.

54. Η Έκθεση *Αναδιοργάνωσης της ΕΡΤ* (Ιούλιος 1992) της εταιρείας Ernst & Young αναφέρει μεταξύ άλλων «τη σχολαστικότητα στην τήρηση των τυπικών διαδικασιών» και την «αποφυγή ανάληψης πρωτοβουλίας και ευθυνών από τα στελέχη» (στο Σ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, 1994, σ. 266). Σε παρόμοιες επισημάνσεις προβαίνει και η Έκθεση του BBC για την ΕΡΤ, η οποία αναφέρεται στη «δημοσιοϋπάλληλικη ατμόσφαιρα, με τους τόμους των κανονισμών [...] Σήμερα είναι πάρα πολλές οι ασήμαντες λεπτομέρειες που αναφέρονται πάρα πολύ υψηλά στην ιεραρχία ή καθυστερούν λόγω του κανόνα της γραφειοκρατίας που διασφαλίζει ότι κανένας δε φαίνεται υπεύθυνος για τίποτα και ίσως βρεθεί κατηγορούμενος αν τα πράγματα δεν πάνε καλά [...] Δεν μπορούμε να πιστέψουμε ότι είναι λογικό το κόστος, σε χρόνο ή και χρήμα, που συνεπάγεται η ύπαρξη ατόμων τα οποία με την υπογραφή ή τη σφραγίδα τους εξουσιοδοτούν την πληρωμή λογαριασμών για μικρές δαπάνες [...] Παρατηρήθηκε συχνά το φαινόμενο νέου σχετικά υλικού, ειδικότερα μηχανημάτων μαγνητοσκόπησης, που έμενε αμεταχειρίστο λόγω της ελλείψεως εξαρτημάτων ή ανταλλακτικών. Όταν ερευνήσαμε το θέμα, διαπιστώσαμε ότι η έλλειψη ανταλλακτικών αποδιδόταν πάντα στη διαδικασία με την οποία αυτά τα ανταλλακτικά μπορούν να παραγγελθούν, μόνο δηλαδή μέσω

Ο *φατριασμός* είναι αποτέλεσμα της ατέρμονης πάλης μεταξύ των γραφειοκρατών για δύναμη (και μέσω αυτής για ένα μεγαλύτερο μερίδιο των υφιστάμενων απολαβών και προνομίων), η οποία οδηγεί σε ανορθόδοξες συναλλαγές και σε πολύπλοκες και συνεχώς μεταβαλλόμενες «ανίερές» συμμαχίες και ομαδοποιήσεις (φατρίες), καταποντίζοντας κάθε έννοια υπηρεσιακής νομιμοφροσύνης και οργανωτικής ευταξίας.⁵⁵ Η *αλαζονεία* που επιδεικνύει κάθε γραφειοκρατία προς το κοινό της ή τον «έξω κόσμο», η άλλη όψη της οποίας είναι η εσωστρέφεια και η κοινωνική της «μόνωση», εκφράζει την αίσθηση ή πεποίθηση των στελεχών της ότι απαρτίζουν ένα «ιδιαιτέρο» και «ανώτερο» (λόγω εξειδικευμένων γνώσεων ή/και συσσωρευμένης πείρας)⁵⁶ κοινωνικό σώμα. Αυτό το γραφειοκρατικό *esprit de corps* τούς συσπειρώνει ενάντια σε κάθε «εξωτερική» παρέμβαση ή έλεγχο των δραστηριοτήτων τους.⁵⁷ Ο πα-

της κεντρικής υπηρεσίας προμηθειών, και στο γεγονός ότι αυτές οι παραγγελίες μπορούν να δοθούν μετά από εξασφάλιση πολλαπλών εγκρίσεων. Για ένα ανταλλακτικό που κοστίζει πάνω από 1000 δρχ. πρέπει ένα τυπικό έντυπο «Αιτήσεως Προμηθειών» να πάρει επτά υπογραφές πριν να μπορεί να δοθεί η παραγγελία στον προμηθευτή [...] Είδαμε να στέκουν αμεταχείριστα συστήματα αξίας μεγαλύτερης των 500 εκατ. δρχ. εν αναμονή των ανταλλακτικών τους. Η επιμονή για τη συγκέντρωση όλων αυτών των υπογραφών δείχνει μόνη της τον τρόπο με τον οποίο δαπανηρές ανθρωποώρες σπαταλούνται άκαρπα» (ERT/BBC, *ERT '1991*, σ. 36-39, και Παράρτημα Ζ).

55. Το 1991, ένας πρώην διευθυντής οικονομικών του BBC δήλωσε ότι τα διευθυντικά στελέχη ξοδεύουν τον ίδιο χρόνο πολεμώντας ο ένας τον άλλον όσο και ασκώντας τα διοικητικά τους καθήκοντα και αναφέρθηκε, επίσης, στον συνεχή ανταγωνισμό και έλλειψη συνεργασίας μεταξύ των διαφόρων Τμημάτων του Οργανισμού (*Sunday Times*, 13.1.1991, σ. 5). Την ίδια εικόνα εσωτερικής διάσπασης παρουσιάζει και η ελληνική ΕΡΤ: «Τα τηλεοπτικά κανάλια ΕΤ1 και ΕΤ2 σαφώς ενδιαφέρονται περισσότερο για τον μεταξύ τους συναγωνισμό παρά για να συνδιασθούν προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους ιδιωτικούς ανταγωνιστές τους [...] προγραμματίζουν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, και συναγωνίζονται ακόμα και για την αγορά ξένων προγραμμάτων. Πρόκειται για μια εσωτερική διαμάχη που η ΕΡΤ ούτε να δικαιολογήσει μπορεί ούτε και να ανθέξει» (ERT/BBC, *ERT '91*, σ. 18-19).

56. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση ενός Προέδρου της IBA (δημόσια εμποτική αρχή για την ιδιωτική ραδιοτηλεόραση στην Αγγλία): «Το δημόσιο συμφέρον είναι αυτό που λέω εγώ ότι είναι. Και διορίστηκα σ' αυτή τη θέση επειδή ξέρω» (W.H. Melody, *ό.π.*, σ. 32).

57. Η στάση των στελεχών του BBC προς το κοινό τους έχει χαρακτηριστεί από σειρά μελετητών ως πατερναλιστική, περιφρονητική, απορριπτική, υπεροπτική, «ιερατοστολική», κλπ. (βλ. M. Serafetinidou κ.ά., *ό.π.*, σ. 252-259). Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '50, βουλευτές του Συντηρητικού Κόμματος κατηγορού-

ρασιτισμός, που ουσιαστικά σημαίνει αργομισθίες, προκύπτει από τη συνεχή πίεση που ασκούν τα στελέχη κάθε δημόσιου οργανισμού για «επέκταση», δηλαδή για περισσότερες θέσεις και προσωπικό, διότι έτσι διασφαλίζουν περισσότερες ευκαιρίες για προαγωγή και λιγότερη εργασία για τον καθένα.⁵⁸ Τέλος, η διαφθορά καλύπτει ένα ιδιαίτερα ευρύ φάσμα αθέμιτων πρακτικών των στελεχών ενός οργανισμού, καθώς και πελατειακού τύπου συναλλαγές με πολιτικούς (κυβερνητικούς, κομματικούς, κλπ.) ή/και οικονομικούς παράγοντες, οι οποίες στοχεύουν σε πάσης φύσεως «προσωπικά κέρδη»: δωροδοκίες ή μίζες, διορισμοί «ημετέρων»,⁵⁹ υπερκοστολογήσεις, αδιαφανείς μέθοδοι προμήθειας υλικών ή ανάθεσης υπεργολαβιών,⁶⁰ κλπ.

σαν τα στελέχη του Οργανισμού για «αλαζονεία», «φαρισαϊσμό» και «μυστικοπάθεια» (K. Dyson - P. Humphreys - R. Negrine - J.P. Simon, *Broadcasting and New Media Policies in Western Europe*, Routledge, Λονδίνο 1988, σ. 256-257), ενώ ο Garnham αναφέρει ότι στις αρχές της δεκαετίας του '60, τα επιχειρήματα μιας νέας γενιάς παραγωγών του BBC ότι ο Οργανισμός έπρεπε να προσαρμόσει το πρόγραμμά του στο γούστο και στις προτιμήσεις του κοινού του, απορρίφθηκαν συλλήβδην από την υφιστάμενη «γραφειοκρατία η οποία επεδείκνυε μια ακραία αλαζονεία και μυστικοπάθεια που ορισμένες φορές άγγιζε την παράνοια. Η αντίδρασή τους συμπεριλάμβανε την προσπάθεια να απαγορευτεί η δημοσίευση της κλασικής σήμερα πια μελέτης του Tom Burns [για το BBC] την οποία τού είχαν οι ίδιοι αρχικά αναθέσει» (N. Garnham, ό.π., 1990, σ. 129). Η μελέτη του Burns, η οποία μεταξύ άλλων χαρακτηρίζει το BBC ως μια «πολιτιστική γραφειοκρατία», είχε ολοκληρωθεί το 1964 αλλά τελικά δημοσιεύτηκε το 1977. Βλ. T. Burns, *The BBC: Public Institution and Private World*, Macmillan, Λονδίνο 1977.

58. «Οι πραγματικές ώρες εργασίας ορισμένων δημοσιογράφων φαίνεται να έχουν μικρή σχέση με τη συμβατική εβδομάδα εργασίας. Ιστορίες περί δημοσιογράφων που εργάζονται λιγότερο από 3 ώρες την ημέρα δεν είναι ασυνήθεις» (ERT/BBC, *ERT '91*, σ. 15).

59. Είναι «κοινό μυστικό» ότι στην ΕΡΤ το προσωπικό επιλέγεται «για λόγους άλλους εκτός του επαγγελματισμού του» (ERT/BBC, *ERT '91*, σ. 22). Βλ. επίσης τη συνέντευξη του Άγγελου Βλάχου, Γενικού Διευθυντή της ΕΡΤ για ένα χρόνο μετά τη μεταπολίτευση: «Η κυβέρνηση σου βάζει χειροπέδες ή σου επιβάλλει να κάνεις πράγματα που δεν τα θέλεις [...] Ας πούμε, μου τηλεφώνουσαν και μου ζητούσαν να προσλάβω στην ΕΡΤ διάφορα πρόσωπα, για εκφωνητές, λ.χ. "Μα δεν κάνει για εκφωνητές", απαντούσα. "Θα τον πάρεις", με πίεζαν. Και υποχωρούσα» (*Τα Νέα*, 27/2/1984, σ. 9). Βλ. επίσης το άρθρο της Π. Διαμαντάκου (*Καθημερινή*, 24.9.1989, σ. 14), για τις προσλήψεις 700 ατόμων μέσα σε λίγους «προεκλογικούς μήνες» το 1989, και για πολλές άλλες παράτυπες προσλήψεις.

60. Η έκθεση των Ορκωτών Λογιστών για την ΕΡΤ το 1990 αναφέρεται μεταξύ άλλων σε διάρρητες συμβάσεις εξωτερικών παραγωγών χωρίς σοβαρές κοστολογήσεις, ή και χωρίς την απαιτούμενη εισήγηση της Επιτροπής Κοστολογίου της

Η εγγενής αυτή ιδιοτέλεια των στελεχών κάθε δημόσιου γραφειοκρατικού οργανισμού αποτελεί μια *τάση* η οποία δεν πραγματώνεται στον ίδιο βαθμό ή έκταση σε όλες τις εποχές και κοινωνίες. Κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες, οι παραδοσιακοί φορείς του κεφαλαίου οροθετούν την «αυτονόμηση» της κρατικής γραφειοκρατίας, έτσι ώστε οι προσωπικές βλέψεις και επιδιώξεις των μελών της είτε να υποτάσσονται είτε να ταυτίζονται σημαντικά (αν όχι απόλυτα) με τους τυπικούς της στόχους, διασφαλίζοντας έτσι την οργανωτική και κοινωνική ευταξία. Αντίθετα, σε άλλες ιστορικές συγκυρίες και κοινωνικούς χώρους ο «ακραίος υλισμός», όπως τον αποκάλεσε ο Μαρξ, των γραφειοκρατών θριαμβεύει, δημιουργώντας τέτοια οικονομική δυσπραγία και οργανωτικό χάος,⁶¹ ώστε τελικά να υπονομεύονται καθαυτά τα συμφέροντα του

ΕΡΤ, στην υψηλή προκαταβολή για ένα σήριαλ που δεν έγινε, στις υπερτιμολογήσεις που αποτελούν σύνθετο φαινόμενο, κλπ. Βλ. επίσης το άρθρο της Π. Διαμαντάκου (*Καθημερινή*, 24.9.1989, σ. 14) για τις «αποκλίσεις που υπάρχουν στις λογιστικές καταγραφές, καθώς εκατομμύρια και δισεκατομμύρια έχουν “χαθεί” και απαιτούνται δαιδαλώδεις υπολογισμοί και έρευνες σε φακέλους για να βρεθούν –αν βρεθεί– πού πήγαν», την αγορά πομπών για τις δορυφορικές αναμεταδόσεις από ιδιώτη και όχι από την ΕΒΟ όπως προβλέπει ο νόμος, τα «επαγγελματικά ταξίδια» στη Θεσσαλονίκη ανώτατων διευθυντικών στελεχών τα οποία πληρώνονταν «εις διπλούν» –από την ΕΡΤ ως «οδοπορικά» και από την ΕΤ3 ως έξοδα φιλοξενίας, ή του υπεύθυνου των περιφερειακών ραδιοσταθμών της ΕΡΤ, ο οποίος έκανε 100 ταξίδια μέσα σε 14 μήνες – από τη Θεσσαλονίκη ως τη Νικαράγουα και τη Σουηδία. Βλ. επίσης τη συνέντευξη του Άγγελου Βλάχου, ο οποίος σε σχετική ερώτηση του δημοσιογράφου, απαντά ότι «στον τομέα “Παραγωγές” πάντα υπήρχε το περιθώριο για “κομπίνες”. Κι αυτό γιατί από τη στιγμή που παίρνει κανείς μια παραγωγή, μπορεί να δηλώσει ότι του κατέβει. Τα κοστολόγια που βγαίνουν για την ΕΡΤ από τους παραγωγούς είναι εντελώς τυπική κατάσταση» (*Τα Νέα*, 27.2.1984, σ. 9). Στο δε ΒΒC, η Διεύθυνση διέταξε το 1987 και το 1993 εσωτερική έρευνα για τα περιστατικά διαφθοράς εντός του Οργανισμού που είχε καταγγείλει ο αγγλικός τύπος. Και στις δύο περιπτώσεις οι Εκθέσεις των αρμόδιων επιτροπών τελικά «μπήκαν στο συρτάρι» (*Sunday Times*, 13.6.93 –βλ. επίσης σμμ. 44 παραπάνω). Ο σημερινός Διευθυντής του ΒΒC Television χαρακτηρίσει τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο Οργανισμός κατά τη δεκαετία του '80 ως προβλήματα «παρακμής» και «ελαφράς διαφθοράς», κυρίως στα ανώτατα διευθυντικά κλιμάκια (*Sunday Times*, 4.6.2000, σ. 9).

61. Βλ. την Έκθεση που υπέβαλε, κατόπιν σχετικού αιτήματος της ελληνικής κυβέρνησης, ο Σερ Χιού Γκρην (πρώην Γενικός Διευθυντής του ΒΒC) για την ΕΡΤ, την οποία χαρακτηρίζει ως «μια υπερτροφική και βραδυκίνητη γραφειοκρατία» και ομιλεί περί «του χάους που κυριαρχεί στις Υπηρεσίες Προγράμματος» (στο Ρ. Μανθούλης, *ό.π.*, σ. 202-211, όπου αναδημοσιεύεται αυτούσια).

κεφαλαίου γενικά.⁶² Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης περιπτώσεως αποτελεί το BBC (ιδίως μέχρι και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες), και της τελευταίας η ERT.⁶³ Γενικά, πάντως, όπως απέδειξαν τα γεγονότα και οι εξελίξεις που ακολούθησαν την αναδιάρθρωση του ευρωπαϊκού ραδιοτηλεοπτικού πεδίου από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά, στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες ο πλέον λυσιτελής θεσμικός διακανονισμός για τον έλεγχο της γραφειοκρατικής ιδιοτέλειας και συνακόλουθης αναποτελεσματικότητας του κρατικού κεφαλαίου είναι η καπιταλιστική αγορά, και το σύνολο των μηχανισμών που αυτή διαθέτει για τη ρύθμιση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

5. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗ ΝΕΑ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΠΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η ανάπτυξη του κρατικού κεφαλαίου δεν αποτελεί μια γραμμική διαδικασία, αλλά τουναντίον χαρακτηρίζεται από παλινδρομήσεις, οι οποίες μεταξύ άλλων εκφράζουν την αλλαγή στην ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των δύο σύγ-

62. Τα «γενικά συμφέροντα» του κεφαλαίου (δηλαδή το κοινό συμφέρον όλων των μερικών ή τμημάτων του) αφορούν τις κοινωνικές συνθήκες που προϋποθέτει και στις οποίες στηρίζεται η αναπαραγωγή του ως θεμελιακή κοινωνική σχέση της αστικής κοινωνίας και οι οποίες πολύ σχηματικά μπορούν να συνοψισθούν ως «οικονομική ανάπτυξη», «πολιτική ομαλότητα» και «κοινωνική ευταξία».

63. Το BBC εξαρχής αναπτύχθηκε ως η πεμπτοσύνη ή ο στυλοβάτης του αγγλικού κατεστημένου, εμφυσώντας στα στελέχη του την αντίληψη ότι αποτελούν την πολιτιστική και ηθική ηγεσία του «έθνους» (βλ. T. Burns, *ό.π.*, και K. Dyson *κ.ά.*, *ό.π.*, σ. 70-73· N. Garnham, *ό.π.*, 1990, σ. 129). Όπως παρατηρούσε το 1980 ο Hood, «το βρετανικό ραδιοτηλεοπτικό σύστημα διαφέρει δραστικά από τα περισσότερα άλλα ευρωπαϊκά ραδιο-τηλεοπτικά συστήματα [...] Στη Βρετανία έχουμε μια μακρά παράδοση εκλεπτυσμένου (sophisticated) ελέγχου των δημόσιων οργανισμών, ο οποίος εν μέρει πηγάζει από τους συμβιβασμούς που επιτεύχθηκαν μεταξύ των κοινωνικών τάξεων [...] και εν μέρει από τις εμπειρίες μιας παλιάς και πολύ πεπειραμένης άρχουσας τάξης [...] Το κλειδί για την ομαλή λειτουργία του συστήματος βρίσκεται στο ότι όλοι καταλαβαίνουν όλους από κάθε άποψη» (στο: Σεραφετινίδου, *ό.π.*, σ. 206). Αντίστοιχα, στις ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες που παρουσιάζει η ανάπτυξη του κεφαλαίου στην Ελλάδα, και στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, πρέπει σε τελική ανάλυση να αναζητηθούν οι παράγοντες που κατέστησαν την ERT «ιδιοκτησία» του εκάστοτε κυβερνώντος κομματικού γραφειοκρατικού μηχανισμού, και συνακόλουθα τον πλέον ίσως οικονομικά δυσπραγή και διοικητικά αναποτελεσματικό ραδιοτηλεοπτικό οργανισμό στη Δυτ. Ευρώπη.

χρονων φορέων του κεφαλαίου, του κράτους και των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Οι δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα σηματοδοτούν μια μείζονος σημασίας οπισθοχώρηση του κρατισμού, καθώς σε όλες τις αναπτυγμένες κοινωνίες υιοθετούνται πολιτικές για τη συρρίκνωση του κράτους, μέσω κυρίως της «απελευθέρωσης» της οικονομίας από κρατικά μονοπώλια, ή/και της ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων και οργανισμών. Σε ό,τι αφορά το ραδιοτηλεοπτικό πεδίο των ευρωπαϊκών χωρών, οι παραπάνω εξελίξεις υπήρξαν θεαματικές. Οι δημόσιοι ραδιοτηλεοπτικοί οργανισμοί, έχοντας χάσει το μονοπώλιο που μέχρι πρότινος απολάμβαναν, αντιμετωπίζουν προβλήματα επιβίωσης μέσα στο ανταγωνιστικό περιβάλλον της αγοράς, της οποίας οι μηχανισμοί «ευνοούν» τούς ιδιωτικής ιδιοκτησίας σταθμούς, με αποτέλεσμα τόσο ο αριθμός όσο και το μερίδιο ακροαματικότητας/τηλεθέασης των τελευταίων να ακολουθεί αύξουσα πορεία.

Η νέα ραδιοτηλεοπτική τάξη υπήρξε σε γενικές γραμμές αποτέλεσμα της συνδυασμένης δράσης τεσσάρων βασικά παραγόντων, ο κοινός παρονομαστής των οποίων ήταν η αποδυνάμωση του κρατικού κεφαλαίου. Πρώτον, οι νέες τεχνολογίες, και ειδικότερα η ανάπτυξη της δορυφορικής και καλωδιακής τηλεόρασης, ουσιαστικά κατήργησαν τη σπανιότητα των συχνοτήτων αναμετάδοσης ραδιοτηλεοπτικών προγραμμάτων, και συνακόλουθα κλόνισαν σοβαρά τα θεμέλια της κρατικής ραδιοφωνίας-τηλεόρασης ως «φυσικού μονοπωλίου» αλλά και ως της μόνης ικανής να καλύψει τα πιο εξειδικευμένα γούστα και ενδιαφέροντα του κοινού (κάτι που κάνουν πολύ πιο καλά τα διάφορα ειδικού περιεχομένου δορυφορικά και καλωδιακά κανάλια). Δεύτερον, τα συσσωρευμένα ελλείμματα και χρέη, καθώς και η γενικότερη διαχειριστική ανεπάρκεια των δημόσιων ραδιοτηλεοπτικών μέσων κατέστησαν εμφανές το οικονομικό κόστος του κρατικού μονοπωλίου στη ραδιοφωνία-τηλεόραση, ενώ η μείωση της αξιοπιστίας τους λόγω του εναγκαλισμού τους με την εκάστοτε κυβερνητική εξουσία, καθώς και η περιορισμένη απήχηση των προγραμμάτων τους, η οποία συχνά αντανακλούσε μια έλλειψη σεβασμού προς το κοινό τους, δημιούργησαν έφορο έδαφος για την αμφισβήτηση του ρόλου τους ως «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας» και για την αποδοχή της συμμετοχής και άλλων, μη κρατικών, φορέων στο χώρο της ραδιοφωνίας-τηλεόρασης. Τρίτον, κάτω από τις συνθήκες μιας παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης (αρχές 1970 - μέσα 1980), το ιδιωτικό κεφά-

λαιο (και όλως ιδιαιτέρως οι μεγιστάνες του Τύπου, οι διαφημιστικές και τηλεπικοινωνιακές εταιρείες) αναζήτησε κερδοφόρες επενδύσεις μέσω της ανάπτυξης νέων προϊόντων και νέων αγορών σε έναν λίαν νευραλγικό κλάδο της παγκόσμιας οικονομίας, την ηλεκτρονική βιομηχανία. Τέλος, η παγκοσμιοποίηση του (παραγωγικού) κεφαλαίου που είχε πλέον απογειωθεί κατά την περίοδο αυτή, ενέτεινε τον διεθνή ανταγωνισμό, καθιστώντας τα «εθνικά» ραδιοτηλεοπτικά συστήματα το «μήλον της έριδος» των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων, την οικονομική δύναμη των οποίων δεν μπορούσε εφεξής να αναχαιτίσει το αποδυναμωμένο από τα οικονομικά ελλείμματα και τα συσσωρευμένα χρέη των προηγούμενων δεκαετιών, καθώς και από τη γενικότερη οικονομική δυσπραγία του, κρατικό κεφάλαιο.⁶⁴

Μπροστά στην επέλαση αυτή –σε εθνική και παγκόσμια– κλίμακα του ιδιωτικού κεφαλαίου, το κρατικό κεφάλαιο οπωσδήποτε οπισθοχωρεί, αλλά ταυτόχρονα «ανασυντάσσεται».⁶⁵ Έτσι, οι δημόσιοι ραδιοτηλεοπτικοί οργανισμοί, ανήμποροι πια να αναπαύονται στις μονοπωλιακές δάφνες του παρελθόντος, αναγκάζονται να περιορίσουν τις ιδιοτελείς τους πρακτικές και οδηγούνται σε διοικητικό και οικονομικό «εξορθολογισμό»: εκτεταμένες περικοπές δαπανών, απολύσεις πλεονάζοντος προσωπικού, «εμπορικές» παραγωγές, ιδιωτικοποίηση ορισμένων υπηρεσιών τους, κλπ.⁶⁶ Με βάση

64. Αντίθετα, κατά τη δεκαετία του '50, όταν στη Δυτική Γερμανία οι μεγαλοεκδότες είχαν επιχειρήσει να διεισδύσουν στο ραδιοτηλεοπτικό πεδίο, «οι προσπάθειές τους είχαν προσκρούσει στο περιχαρακωμένο μονοπώλιο του δημόσιου τομέα» (Κ. Dyson κ.ά., *ό.π.*, σ. 22-23). Βλ. επίσης τη σημερινή «μεγάλη ήττα» του BBC, το οποίο λόγω οικονομικής αδυναμίας δεν μπόρεσε, όπως στο παρελθόν, να κερδίσει στις σχετικές δημοπρασίες τα δικαιώματα για την τηλεοπτική μετάδοση μιας σειράς πολύ σημαντικών αθλητικών αγώνων (Premier League, Formula 1, διεθνείς αγώνες ράγκμπι, κρίκετ, ποδοσφαιρικοί αγώνες για το κύπελλο Αγγλίας) (βλ. *Sunday Times*, 18.6.2000, σ. B2, και *Καθημερινή*, 21.6.2000, σ. 17).

65. Απ' αυτή τη σκοπιά, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η Υπουργική Διάσκεψη της Πράγας το Δεκέμβριο του 1994, με συμμετοχή όλων των μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης και με θέμα την πολιτική των ΜΜΕ, μια από τις «σημαντικότερες αποφάσεις της οποίας ήταν η ενίσχυση των κρατικών τηλεοράσεων, έτσι ώστε να μην πέφτει το σύστημα ενημέρωσης θύμα της αναγκαστικά ποσοστοθηρικής τακτικής των εμπορικών καναλιών και της κατανόμης της διαφήμισης» (*Καθημερινή*, 10.12.1994).

66. Για παράδειγμα, μέχρι το 1995 το BBC είχε απολύσει συνολικά 5.000 εργαζόμενους (*Sunday Times*, 30.4. 95), είχε καταργήσει πολλά από τα επιδόματα στα οποία αναφερόθήκαμε παραπάνω (βλ. σημ. 43), και αναθέσει σε ιδιώτες μια σειρά από εσωτερικές υπηρεσίες του (βλ. παραπάνω σημ. 44 και G. Murdock, «Red-

τα ποσοστά ακροαματικότητας/τηλεθέασης και την κατανομή των διαφημίσεων μοιάζει σαν να έχασαν τη μάχη με τους ανταγωνιστές τους από τον ιδιωτικό τομέα, ωστόσο εξακολουθούν να διατηρούν ένα μεγάλο πλεονέκτημα έναντι των τελευταίων. Αποτελούν μέρος ενός ιδιαίτερα ισχυρού συλλογικού μηχανισμού, του κράτους, πράγμα που σημαίνει ότι αν και είναι πλέον ευάλωτοι στις ανταγωνιστικές πιέσεις της αγοράς, ταυτόχρονα απολαμβάνουν τα προνόμια της «δημόσιας κοινωνικής υπηρεσίας» (όπως κατεξοχήν το ανταποδοτικό τέλος). Επιπλέον, η απορύθμιση δεν εξάλειψε την παρουσία του κράτους στο ραδιοτηλεοπτικό πεδίο, αλλά τουναντίον στις περισσότερες περιπτώσεις αύξησε την κρατική παρεμβατικότητα, αλλάζοντας ταυτόχρονα τη μορφή της.⁶⁷ Αδιάσειστη απόδειξη της δύναμης της κρατικής γραφειοκρατίας είναι τα φαινόμενα του παρασιτισμού, που δε μοιάζει να περιορίστηκαν αισθητά,⁶⁸ αλλά και της διαφθοράς που ολοένα και περισσότερο διαχέεται «προς τα έξω», όπως κατεξοχήν καταδεικνύει η πολυσυζητημένη «διαπλοκή» κράτους και ιδιωτικών συμφερόντων. Κλασική περίπτωση αποτελεί η χορήγηση αδειών για τη λειτουργία νέων (επίγειων, δορυφορικών ή καλωδιακών) τηλεοπτικών σταθμών, ή η ιδιωτικοποίηση κρατικών τηλεοπτικών καναλιών, σύμφωνα με πάσης φύσεως ιδιοτελή κριτήρια (προσωπικά, κομματικά, επιχειρηματικά, κλπ.), τα οποία εκφράζουν τις πελατειακές σχέσεις που έχουν αναπτυχθεί μεταξύ κυβερνητικών αξιωματούχων/δημόσιων λειτουργών και ιδιωτικών επιχειρηματικών συμφερόντων.⁶⁹ Τα

rawing the Map of the Communications Industries: Concentration & Ownership in the Era of Privatization», στο M. Ferguson (επιμ.), *Public Communication. The New Imperatives*, Sage, Λονδίνο 1990, σ. 12), με αποτέλεσμα μια σημαντική αύξηση στα κέρδη του για το οικονομικό έτος 1994-95 (*Καθημερινή*, 5.7.95). Στην ΕΡΤ, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του ΚΕΠΕ (βλ. παραπάνω σημ. 42), ενώ το 1981 το κόστος εργασίας ανά απασχολούμενο ήταν τριπλάσιο του κόστους του αντίστοιχου εργαζόμενου στη βιομηχανία, και υπερδιπλάσιο τα έτη 1982-84, μετά το 1989 (έναρξη ιδιωτικής τηλεόρασης) σταδιακά μειώνεται για να φτάσει το 1994 σε μιάμιση μόνο φορά μεγαλύτερο.

67. Βλ. Σ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, 1993, σ. 63, και του ίδιου, *ό.π.*, 1994, σ. 371.

68. Π.χ., παρά τις εκτεταμένες περικοπές προσωπικού στο BBC από τα τέλη του '80 και μετά, οι 20.800 εργαζόμενοι που απασχολούσε το 1993 έχουν σήμερα ανέλθει σε 23.000, με τον Γενικό Διευθυντή του Οργανισμού να ανακοινώνει, για μια ακόμα φορά, εκατοντάδες απολύσεις διοικητικού προσωπικού (*Time*, 17.4.2000, σ. 37).

69. Όπως, π.χ., η «διαπλοκή» συμφερόντων στο κρατίδιο του Ρήνου-Παλατι-

παραπάνω φαινόμενα έχουν συνήθως ερμηνευθεί ως έκφραση της κοινωνικής ισχύος των τελευταίων και όχι των πρώτων, καθώς οι μελετητές ομιλούν περί της «άλωσης» των κρατικών φορέων ή εποπτικών αρχών (agency capture) από τα συμφέροντα που θέλουν να εποπτεύσουν.⁷⁰ Η ερμηνεία αυτή υποδηλώνει μια ιδεολογική αντίληψη του κράτους ως δυνάμει «ουδέτερο» διαχειριστή των κοινών, με αποτέλεσμα η όποια «διαπλοκή» των κρατικών φορέων με ιδιωτικά συμφέροντα να μην μπορεί να γίνει αντιληπτή παρά ως «κατάληψη» της «δημόσιας σφαίρας» από «επίβουλες» ιδιωτικές οικονομικές δυνάμεις, και όχι ως συναλλαγή μεταξύ δύο εξίσου «φιλοκερδών» φορέων του κεφαλαίου.⁷¹ Τελικά, η σημερινή σχέση μεταξύ ιδιωτικού και κρατικού κεφαλαίου, και ειδικότερα η απόπειρα του πρώτου να «πατάξει» την ιδιοτέλεια του κρατικού μηχανισμού θυμίζει το μύθο του Ηρακλή με τη Λερναία Ύδρα, με τη διαφορά ότι οι σύγχρονοι επιχειρηματικοί κολοσσοί ανήμποροι να «αποκεφαλίσουν» αυτό το αδηφάγο γραφειοκρατικό «τέρας», αποφασίζουν να το χρησιμοποιήσουν προς ίδιον όφελος.

νάτου της Γερμανίας μεταξύ της εποπτικής Αρχής για την καλωδιακή τηλεόραση και του ομίλου Springer, της Deutsche Genossenschaftsbank, της Frankfurter Allgemeine Zeitung, καθώς και άλλων επιχειρηματιών που συνδέονταν στενά με το Χριστιανοδημοκρατικό κόμμα που παραδοσιακά κυβερνά το εν λόγω κρατίδιο. Παρόμοια, στη Γαλλία, αναπτύχθηκαν πελατειακές σχέσεις μεταξύ του στενού πολιτικού περιβάλλοντος του Προέδρου Μιτεράν και γαλλικών (Havas, Gaumont) και ξένων (Berlusconi, Kirch, Maxwell) επιχειρηματιών ομίλων (βλ. K. Dyson κ.ά., *ό.π.*, κεφ. 7). Βλ. επίσης T. Kuhn, *ό.π.*, σ. 178-184 και 190· G. Murdock, *ό.π.*, και Σ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, 1994, ο οποίος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «το τηλεοπτικό χάος, και ίσως η *ασυδοσία*, τελικά δεν αποτελεί αποκλειστικό ελληνικό φαινόμενο [...] [όπως] είδαμε και σ' άλλες χώρες επικρατούν παρόμοια φαινόμενα (π.χ. Ιταλία, Ισπανία, Γαλλία, κ.α.)» (σ. 352).

70. Βλ. χαρακτηριστικά Σ. Παπαθανασόπουλος, *ό.π.*, 1993, σ. 64: «Η θεωρία του “κύκλου ζωής” της συμπεριφοράς της εποπτικής αρχής προτείνει ότι μια νέα εποπτική αρχή, στο ξεκίνημα της, θα πάρει το ρόλο της πολύ στα σοβαρά, αλλά σταδιακά θα γίνει έρμαιο των συμφερόντων τα οποία υποτίθεται ότι ελέγχει». Βλ. επίσης G. Murdock, *ό.π.*, και K. Dyson κ.ά., *ό.π.*, σ. 253-254, όπου χρησιμοποιείται ο όρος «διακυβέρνηση ιδιωτικών συμφερόντων» (private interest government) των Streek - Schmitter, για να αποδοθεί αυτή η «αδιάσπαστη διαπλοκή των συμφερόντων των εποπτών, των εποπτευομένων και του “δημοσίου συμφέροντος”».

71. Όπως, για παράδειγμα, καταδεικνύει ο πρόσφατος πλειστηριασμός των συχνοτήτων κινητής τηλεφωνίας τρίτης γενιάς στην Αγγλία, ο οποίος απέδωσε στο αγγλικό κράτος το εκπληκτικό ποσό των 22,5 δις λιρών.

ΣΚΑΝΔΑΛΑ, ΜΜΕ ΚΑΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ Ο ΓΡΙΦΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΑΠΥΡΟΒΛΗΤΟΥ

Στο παρόν άρθρο θα διερευνηθεί ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον ερώτημα στο χώρο της πολιτικής επικοινωνίας: για ποιους λόγους ορισμένα πολιτικά πρόσωπα επιβιώνουν, ενώ άλλα υποκύπτουν στις επιβλαβείς συνέπειες που έπονται ενός πολιτικού σκανδάλου; Στα δύο πειράματα που παρουσιάζονται εδώ θα αναλύσουμε τον τρόπο λειτουργίας των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας (personality traits) πολιτικών υποψηφίων οι οποίοι κατηγορούνται για κάποιο πολιτικό σκάνδαλο, εστιάζοντας στο κατά πόσο τα χαρακτηριστικά αυτά είναι φορείς πολιτικού απυρόβλητου. Τα εξαγόμενα των δύο ερευνών συντείνουν στο ότι οι δείκτες των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας ενός πολιτικού, και ιδιαίτερα η ικανότητα και η εντιμότητα, είναι δυνατόν να λειτουργήσουν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αντισταθμίσουν τις ενδεχόμενα αρνητικές συνέπειες ενός πολιτικού σκανδάλου. Συγκεκριμένα, υψηλές αξιολογήσεις της ικανότητας ενός πολιτικού από μέρους του κοινού είναι δυνατόν να λειτουργήσουν ως «προστατευτική ασπίδα», εξουδετερώνοντας τις αρνητικές συνέπειες ενός σκανδάλου. Ένας πολιτικός που αρχικά θεωρείται πολιτικά ικανός, είναι ανθεκτικότερος σε πολιτικά σκάνδαλα εν συγκρίσει με τον πολιτικό που είναι λιγότερο ικανός, ανεξάρτητα από τη σοβαρότητα του σκανδάλου. Τέλος, παρότι η εντιμότητα δε λειτουργεί ως προστατευτική ασπίδα στην περίπτωση ενός σοβαρού σκανδάλου, είναι δυνατόν να έχει προστατευτική δράση στην περίπτωση ενός ηπιότερου σκανδάλου.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΕΣ

Η διαφθορά και τα σκάνδαλα είναι κοινός τόπος στον πολιτικό χώρο.¹ Χαρακτηριστικά, ο Τοκβίλ σημείωνε τη σημαντική θέση της

* Διδάσκουσα στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του State University of New York at Stony Brook.

1. Για έναν πρώτο ορισμό των όρων, βλ. R.C. Brooks, «The nature of political corruption», στο *Political Science Quarterly*, τχ. 24, 1909, σ. 4.

διαφθοράς στην αμερικανική πολιτική σκηνή ήδη από το 1861.² Ο πολιτικός ερευνητής όμως που κατέχει την πατρότητα του ευρύτερα χρησιμοποιημένου ορισμού του όρου «διαφθορά» στο χώρο των κοινωνικών επιστημών είναι ο Nye. Σύμφωνα με τον ορισμό του, διαφθορά είναι «η συμπεριφορά η οποία είτε αποκλίνει από τα επισήμως αποδεκτά καθήκοντα μιας πολιτικής θέσης, εξαιτίας οφέλους που είναι ιδιωτικό (προσωπικό, οικογενειακό, στενά φιλικό), χρηματικό, ή εργασιακό, είτε [η συμπεριφορά που] είναι αντίθετη με κανόνες που απαγορεύουν τη χρησιμοποίηση συγκεκριμένων τρόπων αθέμιτης επιρροής» (1967).³

Μια δυσυπόληπτη πολιτική πράξη η οποία δε διαθέτει κοινό δεν έχει αντίκτυπο στην εκλογική συμπεριφορά των πολιτών. Μολονότι αποτελεί ενδιαφέρον υλικό για τον ερευνητή που ασχολείται με θέματα πολιτικής ηθικής, δεν είναι αντικείμενο που άπτεται των μελετών της κοινής γνώμης.⁴ Όταν μια δυσυπόληπτη πολιτική πράξη τυγχάνει δημοσιοποίησης, γεννά αντιδράσεις και καταδικάζεται ηθικά από το εκλογικό σώμα, τότε λαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις και μετατρέπεται σε «σκάνδαλο». Σκάνδαλο είναι με άλλα λόγια η πληροφορία που αφορά μια δυσυπόληπτη πράξη η οποία κοινοποιείται στο ευρύ κοινό, και που συνεπάγεται καθολική καταστροφή, ή έστω μερική ζημιά, της φήμης του εμπλεκόμενου υποκειμένου.⁵ Ο όρος «σκάνδαλο» λοιπόν, στενά συνδεδεμένος με

2. Βλ. σχετικά A. De Tocqueville, *Democracy in America*, τόμ. 1-2, Schocken, Νέα Υόρκη 1861.

3. Βλ. σχετικά J. Nye, «Corruption and Political Development: a cost-benefit analysis», *American Political Science Review*, τχ. 61, 1967, σ. 417-427.

4. Για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ανάλυση της αμερικανικής πολιτικής ηθικής, βλ. D.F. Thompson, *Political ethics and public office*, Harvard University Press, Cambridge 1987, καθώς και D.F. Thompson, *Ethics in Congress: from individual to institutional corruption*, The Brookings Institution, Ουάσινγκτον 1995. Για μια αξιόλογη συζήτηση περί των αιτιών και συνεπειών της πολιτικής διαφθοράς, βλ. A. Heidenheimer - M. Johnston, - V. LeVine, *Political Corruption: a handbook*, Transaction, New Brunswick, N.J. 1989.

5. Σκάνδαλο και διαφθορά δεν πρέπει να θεωρούνται έννοιες συνώνυμες. Το εάν μια πολιτική πράξη μπορεί να θεωρηθεί σκάνδαλο δεν αφορά αποκλειστικά τη φύση της ίδιας της πράξης. Σχετίζεται επιπλέον με τις αντιδράσεις που προκαλεί η κυκλοφορία της στο ευρύ κοινό. Όπως σημειώνει η Garment, ένα σκάνδαλο δεν παραπέμπει αναγκαστικά σε μια παράνομη δραστηριότητα. Δεν είναι ένα περιστατικό που από τη φύση του είναι Κακό. Είναι απλά ένα περιστατικό που σοκάρει και δημιουργεί ανησυχία στο κοινό. Βλ. σχετικά S. Garment, *The culture of mistrust in American Politics*, Random House, Νέα Υόρκη 1991. Πολλές μελέτες ωστόσο δε διαχωρίζουν την έννοια της διαφθοράς από αυτή του σκανδάλου, θεω-

τη λειτουργία των ΜΜΕ, αναφέρεται στη «δημοσιοποιημένη συμπεριφορά ενός πολιτικού η οποία έρχεται σε αντίθεση με τις κοινωνικές ηθικές επιταγές».⁶

Ετυμολογικά, ο όρος «σκάνδαλο» κατάγεται από την Ινδογερμανική ρίζα *scand-* που σημαίνει «ξεπετάγομαι, προβάλλω ξαφνικά». Στα αρχαία ελληνικά το παράγωγο «σκάνδαλον» όριζε την παγίδα, το εμπόδιο, ή και την «αιτία ηθικού παραστρατήματος», και συναντάται αρχικά σε θρησκευτικό νοηματικό πλαίσιο. Η λατινική λέξη «*scandalum*» άμβλυνη τη θρησκευτική χροιά του όρου. Η λέξη «*escandre*», στη γαλλική γλώσσα του 11ου αιώνα σήμαινε σκάνδαλο, όπως επίσης και συκοφαντία. Η λέξη «*scandal*» επανεμφανίζεται στις ρωμανικές γλώσσες κατά τον 16ο αιώνα (*scandal* στα αγγλικά, *escandalo* στα ισπανικά, και *scandalo* στα ιταλικά).

2. ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΣΚΑΝΔΑΛΑ: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Η κατάχρηση εξουσίας δεν είναι νέο φαινόμενο στην αμερικανική πολιτική. Η δημοσιοποίηση περιστατικών πολιτικής διαφθοράς παρατηρείται στα πρώτα κίολας χρόνια της ίδρυσης της κοινοπολιτείας, όταν η ηγεσία των Φεντεραλιστών κατέρρευσε σε λιγότερο από 10 χρόνια, έχοντας να αντιμετωπίσει φημολογίες και καυστικές δημοσιεύσεις στον Τύπο που αφορούσαν πολιτικές ατασθαλίες.⁷ Οι δεκαετίες που ακολούθησαν έμειναν στην ιστορία για τον μεγάλο αριθμό πολιτικών σκανδάλων, δημοσίων και ιδιωτικών,

ρώντας τη διαφθορά ως πληροφορία η οποία είναι δυνατόν να επηρεάσει σημαντικά τον πολιτικό χώρο. Βλ. σχετικά Τ. Fackler, *Explaining news of political corruption*, Department of Government, University of Texas at Austin, 1996. Επίσης βλ. J.G. Peters - S. Welch, «The effects of charges of corruption on voting behavior in congressional elections», *Political Psychology*, τχ. 14, 1980, σ. 21-35. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, διαφθορά είναι η ίδια η είδηση και όχι η πράξη αυτή καθαυτή. Το παρόν άρθρο αποδέχεται και υιοθετεί τη θεωρητική διάκριση των όρων της πολιτικής διαφθοράς και του πολιτικού σκανδάλου, η οποία τονίζει τον πρωταρχικό ρόλο των ΜΜΕ, των ελίτ, και του κοινού, στη μετατροπή της διαφθοράς από απλής πολιτικής πράξης σε πολιτικό σκάνδαλο.

6. Βλ. C. Funk, «The impact of scandal on candidate evaluations: an experimental test of the role of candidate traits», *Political Behavior*, τχ. 18, 1, 1996, σ. 1-24, και ειδικότερα για τον ορισμό, σ. 2.

7. Βλ. σχετικά D. Stewart, «The press and political corruption during the federalist administrations», *Political Science Quarterly*, τόμ. LXXVIII, 1952, σ. 426-446.

τα οποία οδήγησαν σε δημόσια κατακραυγή όταν είδαν το φως της δημοσιότητας. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως, ενώ ο Τύπος και η κοινή γνώμη δεν έπαψαν να ασχολούνται με το ένα πολιτικό σκάνδαλο μετά το άλλο, τόσο το ενδιαφέρον του κοινού καθώς και η συχνότητα με την οποία δημοσιοποιούνται πολιτικά σκάνδαλα αυξήθηκε με τα χρόνια και κορυφώθηκε κατά τη μετά Ουότεργκιαιη περίοδο. Ο αριθμός των μελών του αμερικανικού Κογκρέσου που υποβλήθηκαν σε έρευνα και υπέστησαν κυρώσεις για κάποιο είδος πολιτικού παραπτώματος τα τελευταία μόλις 20 χρόνια, ξεπερνά τον αντίστοιχο συνολικό αριθμό των πολιτικών που είχαν εμπλακεί σε κάποιο σκάνδαλο όλα τα προηγούμενα χρόνια της ιστορίας του συγκεκριμένου θεσμού.⁸

Σχετική έρευνα του Εθνικού Αρχείου Εφημερίδων παρουσιάζει ότι από το 1972 έως το φθινόπωρο του 1989, είδαν το φως της δημοσιότητας 5800 άρθρα που αφορούσαν πολιτικά σκάνδαλα.⁹ Συγκεκριμένα, ο αριθμός άρθρων που αναφέρονταν σε πολιτικά σκάνδαλα μελών της Αμερικανικής Βουλής ήταν κατά μέσο όρο 70 για κάθε χρόνο στην εφημερίδα *New York Times*, μεταξύ του 1978 και 1982. Ωστόσο, για την περίοδο 1988-1992, ο αριθμός αυτός αυξήθηκε κατακόρυφα, φτάνοντας τα 200 κατά μέσο όρο άρθρα το χρόνο.¹⁰ Υπό το πρίσμα «ηθικού πανικού», το φαινόμενο αυτό ερμηνεύεται συχνά ως αναντίρρηση απόδειξη πως η πολιτική διαφθορά οργιάζει.¹¹ Όμως, η ιστορία δεικνύει ότι περιστατικά πολιτικής διαφθοράς ήταν εξίσου συχνά στο παρελθόν. Αυτό που κατά συνέπεια έχει αλλάξει είναι ότι, εν αντιθέσει με το παρελθόν, τέτοιου είδους περιστατικά τυγχάνουν εκτενούς δημοσιότητας, ένα φαινόμενο που συναντάται κυρίως στα τέλη του 20ού αιώνα.

Η παρουσία των σκανδάλων στον πολιτικό χώρο διαμορφώνεται από την ταυτόχρονη παρουσία τριών παραγόντων: 1) τις νέες τεχνολογικές εξελίξεις στις τηλεπικοινωνίες· 2) τις αλλαγές στην

8. Βλ. ενδεικτικά, D.F. Thompson, 1995, *ό.π.*

9. Βλ. E.R. Johansen, *Political Corruption: scope and resources, an annotated bibliography*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1990.

10. Βλ. ενδεικτικά, D.F. Thompson, 1995, *ό.π.*

11. Για μια εκτεταμένη συζήτηση περί «ηθικού πανικού», βλ. S. Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: the creation of the mods and rockers*, Blackwell, Οξφόρδη 1980. Επίσης βλ. G. Pearson, *Hooligans: a history of respectable fear*, MacMillan, Λονδίνο 1983. Ακόμα, βλ. S. Watney, *Policing Desire: Pornography, AIDS and the Media*, Methuen, Λονδίνο 1987. Τέλος, βλ. J. Young, *The Drugtakers: the social meaning of drug use*, Paladin, Λονδίνο 1971.

κοινωνική κουλτούρα, και 3) τις αλλαγές στους πολιτικούς κανόνες και νόρμες. Η μεταβολή που συντελέστηκε ήταν τόσο ριζική ώστε να μπορεί κανείς να μιλά για ένα μοντέρνο πολιτικό «κατεστημένο», οργανωμένο με άξονα την έννοια του πολιτικού σκανδάλου (scandal system). Χαρακτηριστικά του νέου αυτού κατεστημένου είναι: α) ο πολλαπλασιασμός των «επιθετικών» ηλεκτρονικών και έντυπων ΜΜΕ· β) οι κοινωνικές ανακατατάξεις· γ) οι αυστηρότεροι ηθικοί νόμοι, και δ) οι άκαμπτες κοινοβουλευτικές και εισαγγελικές αρχές.

Αναλυτικότερα, η ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών ήταν αναγκαία προκειμένου να ωριμάσει το «σκάνδαλο» ως κοινωνική έννοια. Τα ΜΜΕ, επαναπροσδιορίζοντας την έννοια του χρόνου και του χώρου, υπερέβησαν τα επικοινωνιακά δεσμά της βιολογικής συν-παρουσίας, και μεταμόρφωσαν ριζικά τη δημόσια ημερήσια διάταξη. Στο παρελθόν, οι κοινότητες διέθεταν βαθιές τοπικές ρίζες, με αποτέλεσμα τα άτομα κάθε περιοχής να εκτίθενται σε πολύ λιγότερα κρούσματα πολιτικής διαφθοράς. Επιπλέον, ο τρόπος με τον οποίο οι ειδήσεις αυτές επηρέαζαν τις αξιολογήσεις των πολιτών για τους πολιτικούς ήταν τελείως διαφορετικός εν συγκρίσει με σήμερα, κυρίως γιατί η διακίνηση των ειδήσεων γινόταν από στόμα σε στόμα, και όχι μέσω των ΜΜΕ.¹²

Με τη γέννηση της εκδοτικής βιομηχανίας, την εμφάνιση του λαϊκού Τύπου, και την αύξηση του αριθμού των ατόμων που είχαν την ικανότητα να διαβάζουν, καθώς και με την ανάπτυξη των νέων τηλεπικοινωνιακών τεχνολογιών, όπως το ηλεκτρονικό πιεστήριο, οι ειδήσεις πολιτικής διαφθοράς θεσμοποιήθηκαν στον δημόσιο χώρο μέσω των ΜΜΕ. Χαρακτηριστικά, ο Lippmann σημειώνει πως η σκανδαλοθηρία οφείλει την εμφάνισή της στο ότι ο κόσμος άλλαξε ριζικά, και όχι στο ότι ο κόσμος αποφάσισε ξαφνικά να μετατραπεί σε λάτρη της εντιμότητας.¹³ Το έντονο ενδιαφέρον για πολιτικά σκάνδαλα ήταν φυσική προέκταση της ολοένα και διευ-

12. Μέσα από τις αφηγήσεις των ΜΜΕ, το σκάνδαλο τοποθετείται σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, αποκτά πρόσωπα και ήρωες, δομή και χρονική διάρκεια, καθώς κυκλοφορεί στη διαμεσολαβημένη δημόσια σφαίρα. Για μία ενδιαφέρουσα συζήτηση επ' αυτού, βλ. J. Lull - S. Hinerman, *Media Scandals: morality and desire in the popular culture marketplace*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2000. Ακόμα, βλ. J.B. Thompson, *The Media and Modernity: a social theory of the media*, Stanford University Press, Standford, CA, Polity Press, Καίμπριτζ 1995, UK.

13. Βλ. ενδεικτικά W. Lippmann, *Drift and Mastery: an attempt to diagnose the current unrest*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, N.J. 1914, σ. 24.

ρονόμενης δημοσιότητας, που δημιουργούσε ολοένα και περισσότερο χώρο για ειδήσεις αυτού του τύπου.

Ενώ η δεκαετία του '60 ξεκίνησε με πολιτική αισιοδοξία και ελπίδες για ειρήνη και κοινωνική αλλαγή, οι σπόροι της πολιτικής απομυθοποίησης που σπάρθηκαν με τη δολοφονία του Κέννεντυ σφράγισαν τη δεκαετία του Βιετνάμ και του Ουώτεργκαιητ με αρνητισμό και δυσπιστία. Την περίοδο της πολιτιστικής διαλλακτικότητας διαδέχθηκε η καθολική παραδοχή πως ο τόπος χρειαζόταν άμεσες και ριζικές αλλαγές σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο.¹⁴ Το Ουώτεργκαιητ και τα σκάνδαλα που ακολούθησαν δεν έκαναν άλλο από το να μεταμορφώσουν την αμερικανική πολιτική σκηνή σε ένα χώρο που επέτρεπε, αν όχι ενθάρρυνε, τον εξουχιστικό έλεγχο από τα ΜΜΕ και την κοινή γνώμη. Νέοι νόμοι και θεσμοί περιόρισαν σημαντικά το τι ήταν αποδεκτό σε ιδιωτικό και δημόσιο επίπεδο. Οι πολιτικές πρακτικές που εφαρμόζονταν κατά τη δεκαετία του '60 και συντηρούσαν ένα πολιτικό σύστημα που μέχρι τότε είχε συνηθίσει να παρέχει κάλυψη στην ιδιωτική ζωή και συμπεριφορά των πολιτικών προσώπων, αντικαταστάθηκαν από τη νέα, μετά τον Κέννεντυ, πολιτική πραγματικότητα.

Αυτές οι αλλαγές έδωσαν τροφή στην αποστροφή του κοινού απέναντι στους συμβατικούς πολιτικούς θεσμούς, αυξάνοντας ταυτόχρονα τη δύναμη των ΜΜΕ. Καθώς κατηγορίες για πολιτικά δυσπρόληπτες πράξεις κατέκλυζαν τις σελίδες του Τύπου, οι πολίτες, μολονότι απωθούνταν από τις καταχρήσεις των πολιτικών τους, απολάμβαναν το θέαμα.¹⁵ Η ακαταμάχητη, αισθησιακή φύση των σκανδάλων κέρδιζε έδαφος, καθώς η μη συμμετοχή (non-participation) στην πολιτική ζωή αντικαθίστατο από τη θεαματοποιημένη συμμετοχή (spectator participation).¹⁶

14. Βλ. σχετικά, H. Erskine, «The Polls: corruption in government», *Public Opinion Quarterly*, τχ. 37, 4, 1973, σ. 628-644.

15. Βλ. σχετικά, J.H. Kuklinski - Lee Sigelman, «When objectivity is not objective: network television news coverage of the US Senators and the "paradox of objectivity"», *Journal of Politics*, τχ. 54, 3, 1992, σ. 810-833.

16. Σύμφωνα με τον Barthes (σ. 23), το κοινό των πολιτικών σκανδάλων συμμετέχει σε μια «μυθολογική πάλη μεταξύ του Καλού και του Κακού»· βλ. σχετικά, R. Barthes, «The world of wrestling», στο *Mythologies*, Hill and Wang, Νέα Υόρκη 1972, σ. 15-25. Το να είναι κανείς μάρτυρας στα καθημερινά πολιτικά πράγματα προσφέρει ως ανταμοιβή την αίσθηση του συμμετέχειν. Σε μια πολιτική κουλτούρα που κατακρίνει τη μη συμμετοχή, η συμμετοχή του κοινού ως θεατή δεν είναι παρά ο συμβιβασμός όλων αυτών που δε συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική δια-

3. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΚΑΝΔΑΛΩΝ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΑ

Σε αυτή τη νέα περίοδο, οι πολιτικοί κλήθηκαν να αξιοποιήσουν νέες ευκαιρίες αλλά και να αντιμετωπίσουν νέα προβλήματα. Η ενεργός συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα μετατράπηκε πλέον σε επικίνδυνη ενασχόληση. Γιατί, ενώ οι πολιτικοί απέκτησαν τη δυνατότητα να μεταφέρουν την εικόνα και την ιδεολογία τους σε ασύλληπτη εν συγκρίσει με το παρελθόν έκταση, απέκτησαν ταυτόχρονα μια σοβαρή ευπάθεια. Ανίσχυροι μπροστά στον εξονυχιστικό έλεγχο από τα ΜΜΕ, οι πολιτικοί εκτίθενται πλήρως στη δημόσια κρίση. Έτσι, η διαχείριση της δημόσιας εικόνας τους μετατρέπεται σε βασικότερη καθημερινή απασχόληση.

Για αυτόν τον πολιτικό του οποίου η δημόσια εικόνα είναι κατά βάση διαμεσολαβημένη, του οποίου η καριέρα βασίζεται στη δημόσια προβολή και του οποίου η προσωπική ζωή εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια του κοινού, τα σκάνδαλα αποτελούν μια συνεχή απειλή. Κανένα πολιτικό γραφείο δε διαθέτει το απυρόβλητο. Πρόεδροι (Χάρντιν, Ρούσβελτ, Αϊζενχάουερ, Κέννεντυ, Τζόνσον, Νίξον, Μπους, Κλίντον), γεροϋσιαστές (Packwood, D'Amato, Moseley-Brown), βουλευτές (Mills, Hayes), πρόεδροι του Κογκρέσου (Wright, Foley, Gingrich, Livingston), υποψήφιοι βουλευτές (Tower), έχουν όλοι ανελλιπώς υποστεί κατηγορίες για μη αρμόζουσα συμπεριφορά. Προσφερόμενες με τρόπο που να προσελκύει το ενδιαφέρον του ευρύτερου κοινού, οι ειδήσεις που αφορούν σκάνδαλα εξάπτουν και ικανοποιούν περιέργειες, ηδυπάθειες και ηθικές επιταγές.

Επιπλέον, η σαφής για τον ερευνητή διάκριση μεταξύ διαφθοράς και σκανδάλου δεν είναι προφανής στα μάτια του κοινού. Κατά συνέπεια, περισσότερες ειδήσεις για πολιτικά σκάνδαλα ερμηνεύονται ως περισσότερη διαφθορά στους πολιτικούς κύκλους. Όλο και περισσότεροι πολίτες εκφράζουν την ανησυχία πως το ηθικό επίπεδο της αμερικανικής πολιτικής σκηνής χειροτερεύει, με αποτέλεσμα να μειώνεται ολοένα η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς¹⁷. Είναι αξιοσημείωτη η αρνητική στάση και ο κυνισμός της

δικασία, αφού συγκαλύπτει την αίσθηση ανικανότητας αυτών των πολιτών που γενικά υιοθετούν παθητική στάση.

17. Βλ. σχετικά Α.Η. Miller - Ε.Ν. Goldenberg - L. Erbing, «Type-set politics: impact of newspapers on public confidence», *American Political Science Review*, τχ. 73, 1979, σ. 67-73.

αμερικανικής κοινής γνώμης. Περίπου το 70% των συμμετεχόντων σε δημοσκοπήσεις του CBS News/New York Times το 1991, και του NBC News/Wall Street Journal το 1992, χαρακτήριζε ως διεφθαρμένους τουλάχιστον τους μισούς από τους πολιτικούς του Κογκρέσου. Ένα παρόμοιο ποσοστό των συμμετεχόντων αξιολογούσε τον ίδιο τον κοινοβουλευτικό οργανισμό ως διεφθαρμένο.¹⁸

4. Ο ΓΡΙΦΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Οι περισσότεροι πολίτες προβλέπουν ότι πολιτικοί που έχουν εμπλακεί σε κάποιο πολιτικό σκάνδαλο δε θα εκλεγούν. Είναι άλλωστε φυσικό να περιμένει κανείς πως όταν οι ψηφοφόροι γνωρίζουν τις παράνομες πρακτικές ενός πολιτικού δε θα τον ψηφίσουν. Παρ' όλα αυτά, η υπόθεση ότι ένας πολιτικός ο οποίος είναι αναμειγμένος σε ένα πολιτικό σκάνδαλο θα τιμωρηθεί από το εκλογικό σώμα με τη μη εκλογή του σε κάποιο δημόσιο αξίωμα δε συμβαδίζει πάντοτε με την πολιτική πραγματικότητα.

Παρά την εκτεταμένη προσοχή που δίνουν τα ΜΜΕ στα πολιτικά σκάνδαλα και το εμφανές ενδιαφέρον του κοινού για τις παρεκκλίσεις των πολιτικών, ένα σκάνδαλο δε συνεπάγεται απαραίτητα την πολιτική καταστροφή του εμπλεκόμενου πολιτικού προσώπου.¹⁹ Και ενώ τις τελευταίες δεκαετίες οι κατηγορίες εναντίον πολιτικών στον Τύπο αυξάνονται, το απυρόβλητο είναι ιδιαίτερα σύνηθες φαινόμενο. Ορισμένοι πολιτικοί τιμωρούνται για τις παρατυπίες τους, ενώ άλλοι δε ζημιώνονται παρά ελάχιστα ή και καθόλου, ακόμα και όταν κατηγορούνται για τις ίδιες ακριβώς παραβάσεις. Υπάρχουν έρευνες που επιβεβαιώνουν πως για κάθε πολιτικό που καταστρέφεται από ένα πολιτικό σκάνδαλο, υπάρχει ένας άλλος που επιβιώνει.²⁰

Γεννάται έτσι ένα ερώτημα: Πώς είναι δυνατόν ορισμένοι πολι-

18. Βλ. σχετικά D.F. Thompson, «Mediated corruption: the case of the Keating Five», *American Political Science Review*, τχ. 87, 1993, σ. 369-399, καθώς και D.F. Thompson, 1995, ό.π.

19. Βλ. J.H. Kuklinski - Lee Sigelman, 1992, ό.π.

20. Βλ. σχετικά S. Garment, *The culture of mistrust in American Politics*, Random House, Νέα Υόρκη 1991. Επίσης, βλ. B. Rundquist - G.D. Strom - J.G. Peters, «Corrupt politicians and their electoral support: some experimental observations», *American Political Science Review*, τχ. 71, 1977, σ. 954-963.

τικοί να μένουν αλώβητοι, ενώ άλλοι να καταστρέφονται από τις επιπτώσεις πολιτικών σκανδάλων; Προκειμένου να κατανοήσουν τη λειτουργία των πολιτικών σκανδάλων, ορισμένοι ερευνητές προσπάθησαν να απομονώσουν και να μελετήσουν ξεχωριστά τα στοιχεία αυτά τα οποία πιθανόν να επηρεάζουν το πόσο και ποιες συνέπειες θα έχει ένα σκάνδαλο.²¹ Οι έρευνες αυτές παρουσιάζουν στοιχεία που υποστηρίζουν πως το πόσο επιβλαβές είναι ένα πολιτικό σκάνδαλο συνδέεται άμεσα με το είδος του. Συγκεκριμένα, πολιτικά σκάνδαλα που αφορούν ηθικού τύπου κατηγορίες είναι περισσότερο επιβλαβή από άλλα είδη σκανδάλων, όπως για παράδειγμα παραβιάσεις διατάξεων εκλογικών εισφορών, δωροδοκίες, κατάχρηση εξουσίας, ή σχέσεις με άτομα εμπλεκόμενα σε παράνομες δραστηριότητες.²²

Εκτός από το είδος, σημαντικό κριτήριο για τη σοβαρότητα ενός σκανδάλου αποτελεί το αν η πράξη θεωρείται ιδιωτική ή δημόσια. Σκάνδαλα που αφορούν την επίδοση ενός πολιτικού στα δημόσια καθήκοντά του έχουν σοβαρότερες και πιο αρνητικές συνέπειες σε σχέση με σκάνδαλα που δεν αφορούν τη δημόσια σφαίρα, και επομένως δεν αφορούν το πολιτικό κοινό.²³ Στις έρευνές της η Caro-

21. Βλ. B. Rundquist, κ.ά., 1977, ό.π. Επίσης βλ. J.G. Peters - S. Welch, «Political corruption in America: a search for definitions and a theory, or if political corruption is in the mainstream of American politics why is it not in the mainstream of American politics research», *American Political Science Review*, τχ. 72, 1978, σ. 974-984, και J.G. Peters - S. Welch, 1980, ό.π. Βλ. ακόμα J.R. Hibbing, «Contour of the modern congressional career», *American Political Science Review*, τχ. 85, 1991, σ. 405-429. Βλ. επίσης K. McGraw, «Avoiding Blame: an experimental investigation into the effectiveness of political excuses and justifications», *British Journal of Political Science*, τχ. 20, 1990, σ. 119-142, καθώς επίσης και K. McGraw, «Managing Blame: an experimental investigation into the effectiveness of political accounts», *American Political Science Review*, τχ. 85, 1991, σ. 1133-1158. Τέλος, βλ. L. Stoker, «Judging presidential character: the demise of Gary Hart», *Political Behavior*, τχ. 15, 1993, σ. 193-223, και M.H. Gonzales - M.B. Kovera - J.L. Sullivan - V. Chanley, «Private reactions to public transgressions: predictors of evaluative responses to allegations of political misconduct», *Personality and Social Psychology Bulletin*, τχ. 21, 2, 1995, σ. 136-148, αλλά και S. Welch - J.R. Hibbing, «The effects of charges of corruption on voting behavior in congressional elections, 1982-1990», *The Journal of Politics*, τχ. 59, 1, 1997, σ. 226-239.

22. Βλ. J.G. Peters - S. Welch, 1980, ό.π.

23. Βλ. R.A. Brody - S. Jackman, «The Lewinsky affair and popular support for president Clinton», Paper presented at the 1999 Annual Meeting of the *Midwest Political Science Association*, Ιλλινόις, Σικάγο 1999, και P. Heywood, 1997. «Political corruption: problems and perspectives», *Political Studies*, τχ. XLV, σ. 417-435.

lyn Funk συναντά εντονότερες αρνητικές συνέπειες στην περίπτωση ενός «δημόσιου» σκανδάλου (απόκρυψη εισοδήματος) εν συγκρίσει με ένα «ιδιωτικό» σκάνδαλο (συζυγική απιστία).²⁴

Επιπλέον, παράγοντες που σχετίζονται με λιγότερο σοβαρές κυρώσεις είναι η μεγαλύτερη χρονική απόσταση του σκανδάλου από την επόμενη εκλογική αναμέτρηση, η μικρότερη χρονική διάρκεια δημόσιας προβολής του σκανδάλου από τα ΜΜΕ, η μακροχρόνια παρουσία του πολιτικού στην πολιτική σκηνή, καθώς και εάν το σκάνδαλο εμπλέκει έναν πολιτικό παρουσιάζοντάς τον ως μέλος ενός οργανισμού ή αφορά συγκεκριμένα μόνο άτομα ως ιδιώτες.²⁵

Στην περίπτωση που το σκάνδαλο αφορά κάποιον οργανισμό, όταν δηλαδή το κέρδος είναι πολιτικό μάλλον παρά προσωπικό, βλέπουμε πως ο οργανισμός απορροφά τις αρνητικές συνέπειες του σκανδάλου, διασφαλίζοντας έτσι τη δημόσια εικόνα των εμπλεκόμενων υποκειμένων.²⁶ Η διάκριση μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών σκανδάλων είναι εμφανής στην περίπτωση του House Bank Scandal το 1992.²⁷ Οι Alford κ.ά. παρατήρησαν πως το σκάνδαλο δεν επηρέασε παρά ελάχιστα την εκλογική απόδοση των πολιτικών που βρέθηκαν αναμειγμένοι, ενώ παράλληλα παρατηρήθηκε σοβαρή πτώση της δημοτικότητας του οργανισμού στις δημοσκοπήσεις που ακολούθησαν.²⁸

Μολονότι έρευνες που αφορούν τον τύπο του σκανδάλου, καθώς και τον βαθμό εμπλοκής του πολιτικού οργανισμού, προσφέ-

24. Βλ. C. Funk, 1996, ό.π.

25. Βλ. σχετικά J. Alford - H. Teeters - D. Ward - R. Wilson, «The political cost of congressional malfeasance», *Journal of Politics*, τχ. 56, 1994, σ. 788-801, και L. Sigelman - C.K. Sigelman - B.J. Walkosz, «The Public and the Paradox of Leadership: An Experimental Analysis», *American Journal of Political Science*, τχ. 36, 2, 1992, σ. 366-385.

26. Επ' αυτού, βλ. D.F. Thompson, 1995, ό.π. Η διάκριση μεταξύ σκανδάλων που αφορούν έναν οργανισμό και σκανδάλων που αφορούν υποκείμενα δεν πρέπει να συγχέεται με τη διάκριση σκανδάλων σε ατομικά και δημόσια. Η διάκριση μεταξύ σκανδάλων οργανισμών και σκανδάλων υποκειμένων αφορά την ίδια τη φύση της πράξης, εάν δηλαδή πραγματοποιείται ως επίσημη λειτουργία ενός εργαζόμενου σε έναν οργανισμό ή πραγματοποιείται με ιδιωτικά μέσα. Επιπλέον, ένα σκάνδαλο που πραγματοποιείται με ιδιωτικά μέσα μπορεί να είναι δημόσιο ή ιδιωτικό. Είναι ιδιωτικό όταν συνδέεται με κάποιο τρόπο με τον ιδιωτικό βίο του πολιτικού προσώπου. Εάν όμως πραγματοποιείται ενόσω ο πολιτικός κατέχει δημόσια θέση, τότε μπορεί να θεωρηθεί δημόσιο.

27. «House bank» είναι η τράπεζα του αμερικανικού κοινοβουλίου.

28. Βλ. J. Alford, κ.ά., 1994, ό.π.

ρουν μια λεπτομερέστερη εικόνα σχετικά με το ποιοι παράγοντες ελαχιστοποιούν τις αρνητικές συνέπειες των πολιτικών σκανδάλων, δεν είναι σε θέση να εξηγήσουν πλήρως το φαινόμενο του απυρόβλητου. Ας ξαναδούμε αναλυτικότερα την περίπτωση του House Bank Scandal. Στις 16 Απριλίου του 1992, η Βουλή των Αντιπροσώπων έδωσε στη δημοσιότητα έναν πλήρη κατάλογο με ονόματα μελών της που είχαν εκδώσει ακάλυπτες επιταγές, οι οποίες υπερέβαιναν τις καταθέσεις τους στην House Bank. Η δημοσιοποίηση των ονομάτων έθετε σε άμεσο κίνδυνο την πολιτική καριέρα περισσότερων από 60% των μελών της Βουλής των Αντιπροσώπων.²⁹ Και ενώ, όπως προανέφερα, οι εκλογικές συνέπειες του εν λόγω σκανδάλου ήταν πολύ λιγότερες από τις αρχικά αναμενόμενες, το σκάνδαλο κατέστρεψε την πολιτική καριέρα ορισμένων πολιτικών, αφήνοντας άλλους ανέπαφους³⁰. Το σκάνδαλο στο οποίο ενεπλάκησαν οι πολιτικοί ήταν το ίδιο, όλοι είχαν ιδιωτικά οφέλη και, επιπλέον, όλοι κατείχαν το ίδιο πολιτικό αξίωμα. Ωστόσο, το σκάνδαλο δεν είχε την ίδια επίδραση σε όλους.

Αναλογιστείτε επίσης την περίπτωση του Προέδρου Μπιλ Κλίντον και αντίστοιχα αυτή του Γκάρυ Χαρτ, υποψήφιου του δημοκρατικού κόμματος για τις προεδρικές εκλογές. Και οι δύο ήταν αναμειγμένοι σε σκάνδαλα που το κοινό θεώρησε ιδιωτικά. Και οι δυο ήταν πεπειραμένοι πολιτικοί, και μάλιστα υποψήφιοι για την ίδια θέση. Παρ' όλα αυτά, ο Χαρτ, τότε γερουσιαστής του Κολοράντο, έχασε το 1988 τον προεκλογικό αγώνα του έπειτα από δημοσίευση στον Τύπο της σχέσης του με την Donna Rice.³¹ Τέσσερα χρόνια αργότερα, ο υποψήφιος για τις προεδρικές εκλογές Μπιλ Κλίντον ξεπέρασε αλώβητος τις φημολογίες πως είχε 12χρονη σχέση με την Jennifer Flowers ενώ ήταν κυβερνήτης του Αρκάνσας. Για μια ακόμα φορά τίθεται το ερώτημα ποιοι είναι αυτοί οι επιπλέον παράγοντες οι οποίοι θα μπορέσουν να εξηγήσουν τη διαφορετική επίδραση των πολιτικών σκανδάλων. Βλέπουμε λοι-

29. Βλ. σχετικά G.C. Jacobson - M.A. Dimock, «Checking Out: The Effects of Bank Overdrafts on the 1992 House Elections», *American Journal of Political Science*, τχ. 38, 3, 1994, σ. 601-624, και M.A. Dimock - G.C. Jacobson, «Checks and Choices: The House Bank Scandal's Impact on Voters in 1992», *The Journal of Politics*, τχ. 57, 4, 1995, σ. 1143-1159.

30. Βλ. J. Alford, κ.ά., 1994, ό.π.

31. Βλ. ενδεικτικά B. Feinberg, *American political scandals: past and present*, Franklin Watts, Νέα Υόρκη 1992.

πόν, πως η έρευνα για τη λειτουργία των σκανδάλων δεν ολοκληρώνεται με τη μελέτη του είδους του σκανδάλου και του επιπέδου εμπλοκής του οργανισμού.

5. Ο ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

Μια απρεπής πράξη είναι δύσκολο να τραβήξει την προσοχή του κοινού και να πάρει διαστάσεις σκανδάλου, όταν οι βασικοί πρωταγωνιστές είναι πρόσωπα που δε γνωρίζει κανείς. Οι ψηφοφόροι διαθέτουν, ως επί το πλείστον, έστω και λίγες πληροφορίες για το ποιόν ενός πολιτικού προσώπου πριν να πληροφορηθούν την ανάμειξη του σε ένα σκάνδαλο. Για το λόγο αυτό, εξάλλου, τα σκάνδαλα αποκαλούνται συχνά «αγώνες για το όνομα» (struggles for name). Όταν πρωτοεμφανιστούν, και καθώς εξελίσσονται, τίθεται υπό δοκιμασία το «όνομα», η φήμη με άλλα λόγια, των πολιτικών.

Ο Fenno εξετάζοντας την έννοια και λειτουργία της «πολιτικής φήμης» (political reputation), καταλήγει πως οι πληροφορίες που έχουν οι ψηφοφόροι για έναν πολιτικό πριν από ένα σκάνδαλο επηρεάζουν σημαντικά τις αντιδράσεις τους.³² Μελετώντας τις επιδράσεις των πολιτικών σκανδάλων στη δημόσια εικόνα των πολιτικών, αμφισβήτησε τις θεωρίες που ως τότε πρόβαλλαν ως αυτονόητη την επιβλαβή επιρροή των πολιτικών «παραστρατημάτων» για τη δημόσια εικόνα των πολιτικών. Οι έρευνές του αποδεικνύουν πως η φήμη ενός πολιτικού είναι δυνατόν να λειτουργήσει ως «προστατευτική ασπίδα», απαλλάσσοντας τον πολιτικό από τις αρνητικές επιδράσεις μιας αποδοκιμασμένης από το κοινό πράξης. Πολιτικά πρόσωπα με θετική φήμη «τιμωρούνται» λιγότερο όταν υποστηρίξουν μια «λάθος» πολιτική, εν συγκρίσει με πολιτικούς οι οποίοι έχουν αρνητικότερη φήμη. Με άλλα λόγια, ο Fenno παρατηρεί πως οι πιθανότητες να συγχωρεθεί μια παρατυπία είναι μεγαλύτερες όταν ο πολιτικός έχει θετική φήμη, παρά όταν έχει αρνητική φήμη.

32. Βλ. R. Fenno, *Home style: House members in their districts*, Harper Collins, Νέα Υόρκη 1978. Για τον Fenno, «φήμη» είναι η εντύπωση που δημιουργεί ο πολιτικός στο κοινό ως άτομο (σ. 55). Είναι, με άλλα λόγια, το «συμβολικό κεφάλαιο» (symbolic capital) που συσσωρεύουν, καλλιεργούν και προστατεύουν οι πολιτικοί, μια ζωτική πηγή από την οποία εξαρτάται η πολιτική τους δύναμη. Για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση, βλ. J.B. Thompson, «Scandal and Social Theory», στο J. Lull - S. Hinerman, *Media Scandals: morality and desire in the popular culture marketplace*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2000.

Και άλλοι ερευνητές παρουσιάζουν ευρήματα που ενισχύουν τη θέση του Fenno για τη σημαντικότητα του ρόλου της φήμης των πολιτικών, φτάνοντας ωστόσο σε διαφορετικά συμπεράσματα αναφορικά με τον τρόπο λειτουργίας της. Στα ερευνητικά τους πειράματα, η McGraw και οι συνεργάτες της αναλύουν το ρόλο της φήμης στο πλαίσιο των πολιτικών απολογιών (political accounts) – των εξηγήσεων δηλαδή που προβάλλουν πολιτικά πρόσωπα για τη συμπεριφορά τους στην περίπτωση ενός σκανδάλου.³³ Εξετάζουν την επίδραση τής πολύ θετικής ή πολύ αρνητικής φήμης ενός βουλευτή στον τρόπο με τον οποίο το κοινό αντιμετωπίζει την εξήγηση που προβάλλει ο πολιτικός όταν υποστηρίζει τη θέση του σε ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα. Τα ευρήματά τους συμφωνούν πως η πολιτική φήμη επηρεάζει τις αντιδράσεις των ψηφοφόρων απέναντι στις αντιδράσεις που μπορεί να προβάλλει ο πολιτικός. Ο τρόπος ωστόσο της δράσης της προϋπάρχουσας φήμης είναι αντίθετος από αυτόν που προβλέπει ο Fenno και οι συνεργάτες του.³⁴ Συγκεκριμένα, η αρχικά θετική φήμη δε λειτουργεί ως «ασπίδα προστασίας». Αντίθετα, οι πολιτικοί με θετική φήμη κρίνονται με αυστηρότερα κριτήρια εν συγκρίσει με τους πολιτικούς με αρνητική φήμη, και τυγχάνουν πιο αυστηρής τιμωρίας.

Τα αντικρουόμενα αποτελέσματα των ερευνών του Fenno περί «ασπίδας προστασίας» και της McGraw περί «αυστηρότερων κριτηρίων» μπορούν να συμβιβαστούν αν εξετάσουμε προσεκτικότερα το ρόλο που παίζουν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ενός πολιτικού στη συγκρότηση της φήμης του. Είναι πλέον κοινή παραδοχή πως οι ψηφοφόροι δεν έχουν μονάχα μία γενική, θετική ή αρνητική, εικόνα για τα πολιτικά πρόσωπα. Αντίθετα, λαμβάνουν υπόψη τα συγκεκριμένα συστατικά στοιχεία της προσωπικότητας των πολιτικών, ταξινομώντας τα μάλιστα σε συγκεκριμένες, ευρέως αποδεκτές, κατηγορίες. Αναλυτικότερα, έρευνα που διεξήχθη στην Αμερική σε εθνικό επίπεδο κατά τη διάρκεια των προεδρικών εκλογών του 1968, υποστηρίζει πως το 77% του κοινού σχημάτιζε τη γνώμη του αναφορικά με τους υποψήφιους

33. Βλ. K. McGraw - R. Timpone - G. Bruck, «Managing blame with a Cushion of support», Paper presented at the *Annual Meeting of the American Political Science Association*, Ουάσινγκτον 1991, αλλά και McGraw, 1990, ό.π., και McGraw, 1991, ό.π.

34. Βλ. G.R. Parker, *Homeward bound: explaining changes in congressional behavior*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1986, ΡΑ.

βασιζόμενο ως επί το πλείστον σε ένα μικρό φάσμα χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς τους. Επιπλέον, συνεντεύξεις με αντιπροσωπευτικά δείγματα μαρτυρούν πως ένα 70% των ερωτηθέντων ανατρέχει στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας όταν καλείται να προσδιορίσει τι του αρέσει και τι όχι σε σχέση με έναν συγκεκριμένο πολιτικό.³⁵

Τα ποσοστά που μόλις αναφέρθηκαν γίνονται εύκολα κατανοητά. Τακτική ευρέως διαδεδομένη μεταξύ αμερικανών πολιτικών υποψηφίων είναι να εδραιώσουν τη θετική εικόνα τους στα μάτια του κοινού, τονίζοντας χαρακτηριστικά όπως η εμπειρία και το προσωπικό τους στυλ μάλλον, παρά τις τοποθετήσεις τους απέναντι σε συγκεκριμένα πολιτικά ζητήματα.³⁶ Επιπλέον, οι περισσότεροι πολίτες δεν έχουν άμεσες πολιτικές εμπειρίες, αλλά πληροφορούνται για τα τεκταινόμενα στον πολιτικό χώρο κυρίως από τα ΜΜΕ. Αξιίζει να σημειωθεί πως αναλύσεις περιεχομένου της κάλυψης των αμερικανικών προεδρικών εκλογών το 1968, που συμπεριλαμβάνουν είκοσι εφημερίδες προερχόμενες από διαφορετικές περιοχές της Αμερικής τονίζουν την έμφαση που οι δημοσιογράφοι αποδίδουν στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των υποψηφίων.³⁷

Έτσι λοιπόν, εφόσον το κοινό προσλαμβάνει τον πολιτικό χώρο μέσα από το πρίσμα των ΜΜΕ, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμ-

35. Για πληροφορίες σχετικά, βλ. D.A. Graber, «Personal qualities in presidential images: the contribution of the press», *Midwest Journal of Political Science*, τχ. 16, 1972, σ. 46-76. Επίσης, βλ. F.I. Greenstein, *Children and politics*, Yale University Press, New Haven 1965, στ. Επιπλέον, G.C. Jacobson, *The politics of Congressional elections*, 3η έκδοση, Harper Collins, Νέα Υόρκη 1992, και D. Kinder, «Presidential character revisited», στο Richard Lau - David Sears (επιμ.), *Political Cognition: the 19th annual Carnegie symposium on cognition*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, N.J. 1986. Τέλος, βλ. A. Miller - M. Wattenberg - O. Malanchuk, «Schematic assessments of presidential candidates», *American Political Science Review*, τχ. 80, 1986, σ. 521-540, αλλά και R. Sigel, «Image of the American presidency», *Midwest Journal of Political Science*, τχ. 10, 1, 1966, σ. 123-137.

36. Βλ. R. Fenno, 1978, *ό.π.*, και K. Kahn, «Does gender make a difference? An experimental examination of sex stereotypes and press patterns in state-wide elections», *American Journal of Political Science*, τχ. 38, 1994, σ. 162-195. Η ανάλυση περιεχομένου πολιτικών λόγων την περίοδο 1972-1994 κατέγραψε τη χρήση 200 διαφορετικών όρων που αναφέρονται σε προσωπικά χαρακτηριστικά. Για λεπτομέρειες, βλ. J. Mondak, «Competence, integrity, and the electoral success of congressional incumbents», *Journal of Politics*, τχ. 57, 4, 1995, σ. 1043-1069.

37. Ενώ 77% των ειδήσεων που αφορούσαν πολιτικούς υποψήφιους αναφερόταν σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, μόλις 23% των ειδήσεων αφορούσε επαγγελματικές δεξιότητες. Επ' αυτού, βλ. D.A. Graber, 1972, *ό.π.*

βάνεται τους πολιτικούς έχει ως άξονα την προσωπικότητά τους. Η έντονη έμφαση στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας συνιστά την «προσωποποίηση της πολιτικής» (personalization of politics). Αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα των στοιχείων της προσωπικότητας για την αξιολόγηση των πολιτικών προσώπων, οι αμερικανικές εκλογικές έρευνες εθνικής εμβέλειας -National Election Studies – NES) συμπεριλαμβάνουν, για όλες τις γενικές εκλογές από το 1952 και μετά, όργανα μέτρησης χαρακτηριστικών της προσωπικότητας των υποψήφιων πολιτικών.³⁸

6. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Σύμφωνα με τα προηγούμενα, οι ιδιαιτερότητες των προφίλ των πολιτικών είναι δημιουργήματα των ΜΜΕ, των πολιτικών ελίτ, του κοινού και των ίδιων των πολιτικών. Έρευνες στο χώρο της πολιτικής ψυχολογίας συντείνουν στο ότι οι ψηφοφόροι αξιολογούν ξεχωριστά την «ικανότητα» και την «εντιμότητα» των πολιτικών υποψηφίων.³⁹ Ορισμένοι ερευνητές μάλιστα διακρίνουν την ικανότητα (competence) από τις ηγετικές επιδόσεις (leadership), και την εντιμότητα (integrity) από την εγκαρδιότητα (warmth).⁴⁰ Άμεσα

38. Βλ. G. Markus, «Political Attitudes during an Election Year: a report on the 1980 NES Panel Study», *American Political Science Review*, τχ. 76, 1982, σ. 538-560.

39. Βλ. σχετικά D. Kinder - D. Peters - R. Abelson - S. Fiske, «Presidential Prototypes», *Political Behavior*, τχ. 2, 1980, σ. 315-337, και G. Markus, 1982, ό.π. Επίσης, M. Lodge - K. McGraw - P. Stroh, «An impression driven model of candidate evaluation», *American Political Science Review*, τχ. 83, 1989, σ. 399-341, και W.M. Rahn - J.H. Aldrich - E. Borgida - J.L. Sullivan, «A social-cognitive model of candidate appraisal», στο J. Ferejohn - J.H. Kuklinski (επιμ.), *Information and democratic processes*, University of Illinois Press, Urbana 1990.

40. Γι' αυτές τις διαφοροποιήσεις, βλ. D. Glass, «Evaluating Presidential Candidates: who focuses on their personal attributes?», *Public Opinion Quarterly*, τχ. 49, 1985, σ. 517-534. Ακόμα, βλ. D. Kinder, 1986, ό.π.· R. Fenno, 1978, ό.π.· C. Funk, 1996, ό.π., και B. Page, *Choices and echoes in presidential elections: rational man and electoral democracy*, University of Chicago Press, Σικάγο 1978. Μερικοί ερευνητές προσθέτουν μια ακόμα διάσταση, την προσωπική εμφάνιση (βλ. σχετικά A. Miller - W. Miller, «Ideology in the 1972 election: myth and reality – a rejoinder», *American Political Science Review*, τχ. 70, 1976, σ. 832-849. Άλλοι προχωρούν στην ταξινόμηση των διαστάσεων αυτών σε νοητικές και συναισθηματικές (βλ. σχετικά A. Miller - M. Wattenberg - O. Malanchuk, 1986, ό.π.). Ενώ η ικανότητα, η εντιμότητα και η αξιοπιστία θεωρούνται νοητικές, η οικειότητα και η προσωπική εμφάνιση θεωρούνται συναισθηματικές.

συνδεδεμένη με την πολιτική επίδοση, η ικανότητα αναφέρεται σε προηγούμενες ή υποσχόμενες πολιτικές επιτυχίες, προϋπάρχουσα πολιτική πείρα, καταλληλότητα για τη θέση του δημόσιου λειτουργού, κατανόηση πολιτικών ζητημάτων, και ευφυΐα. Η διάσταση της εντιμότητας, με συστατικά όπως η άρτια ηθική κρίση, η ειλικρίνεια και η τιμιότητα, αφορά την αξιολόγηση των πολιτικών σε σχέση με κοινωνικούς και ηθικούς κανόνες.

Μολονότι η ικανότητα και η εντιμότητα είναι θετικά χαρακτηριστικά, και επομένως διαμορφώνουν τη θετική συνολική εικόνα ενός πολιτικού, η μεταξύ τους διάκριση είναι καίρια στην περίπτωση ενός πολιτικού σκανδάλου. Ένας πολιτικός που απολαμβάνει θετικής φήμης, υπό την έννοια ότι είναι ικανός αλλά όχι ιδιαίτερα έντιμος, είναι δυνατόν να αντιμετωπιστεί διαφορετικά, εν συγκρίσει με έναν πολιτικό του οποίου η γενική θετική φήμη βασίζεται στην εντιμότητα, όχι όμως κατ' ανάγκη και στην ικανότητα του. Έτσι, ένας πολιτικός που θεωρείται έντιμος, όπως παραδείγματος χάριν ο αντιπρόεδρος Γκορ, είναι δυνατόν να υποστεί σοβαρότερη ζημιά από την επίδραση ενός πολιτικού σκανδάλου, το οποίο θα ανατρέψει τη γενική θετική φήμη του ως έντιμου, εν συγκρίσει με έναν άλλο πολιτικό εξίσου αρεστό, που όμως θα είναι λιγότερο έντιμος, αλλά περισσότερο ικανός, όπως για παράδειγμα ο Κλίντον. Η θετική φήμη του δεύτερου ως ανέντιμου, όμως ικανού, δεν ανατρέπεται, αλλά αντίθετα ενισχύεται στην περίπτωση του πολιτικού σκανδάλου. Εδώ, ο Γκορ θα μπορούσε να ιδωθεί ως η προσωποποίηση αυτού που η McGraw αναφέρει ως σενάριο «αυστηρότερων κριτηρίων», ενώ ο Κλίντον αντιστοιχεί στη θεωρία του Fenno περί «ασπίδας προστασίας».

Αναγνωρίζοντας τη σημασία του χαρακτήρα, η Funk εξετάζει την αυτόνομη επίδραση στοιχείων όπως η ικανότητα και η εγκαρδιότητα στον τρόπο με τον οποίο το κοινό αντιμετωπίζει έναν εμπλεκόμενο σε σκάνδαλο πολιτικό. Σε πειραματικό πλαίσιο, αντιπαραθέτει τις αντιδράσεις του κοινού προς έναν πολιτικό ο οποίος είναι πολύ ικανός και λίγο εγκάρδιος με τους ψηφοφόρους, με αυτές προς έναν πολιτικό που διαθέτει εγκαρδιότητα, όχι όμως και ικανότητα.⁴¹ Και ενώ οι συγκεκριμένες έρευνες παρέχουν κάποιες αρχικές ενδείξεις ότι οι πολιτικοί που θεωρούνται ικανοί μπορούν να επιβιώσουν μετά από ένα σκάνδαλο καλύτερα, δυστυ-

41. Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. C. Funk, 1996, ό.π.

χώς δεν ασχολούνται ευθέως με τις συνέπειες ενός σκανδάλου που ανατρέπει τη φήμη της εντιμότητας ενός πολιτικού.

Ανακύπτει λοιπόν η ανάγκη για τον αναπροσανατολισμό της μελέτης των πολιτικών σκανδάλων. Στα δύο ερευνητικά πειράματα που παρουσιάζονται, θα εξετάσουμε το κατά πόσο οι δείκτες προσωπικότητας παρέχουν προστασία σε περιπτώσεις δύο οικονομικών σκανδάλων (παράνομη χρηματοδότηση εργαζόμενου, και ψευδής φορολογική δήλωση).

7. ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΕΝΤΥΠΩΣΕΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ

Πριν περάσουμε στην περιγραφή των πειραμάτων, είναι αναγκαία η σύντομη αναφορά δυο θεωρητικών μοντέλων τα οποία λειτουργούν ως βάσεις για την κατανόηση της λειτουργίας των δεικτών προσωπικότητας. Αμφότερα εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο των ψυχολογικών θεωριών σχηματισμού εντυπώσεων (psychological theories of impression formation). Τα μοντέλα αυτά αφορούν την αξιολόγηση των πολιτικών υποψηφίων και εξετάζουν ποιες νοητικές λειτουργίες λαμβάνουν χώρα όταν οι ψηφοφόροι εκτίθενται σε συγκεκριμένες πληροφορίες που αφορούν ένα πολιτικό πρόσωπο. Σύμφωνα με αυτά, κάθε νέα πληροφορία ενσωματώνεται στις προϋπάρχουσες πληροφορίες προκειμένου να σχηματιστεί μια ολοκληρωμένη εντύπωση. Σημαντική αφετηρία γι' αυτή τη διαδικασία σχηματισμού εντυπώσεων είναι η έννοια της «οντοποίησης» (entitativity) – το ότι αντιλαμβανόμαστε τα άτομα που μας περιβάλλουν ως σταθερές οντότητες, υποκείμενα δηλαδή με συγκροτημένη εικόνα.⁴²

42. Βλ. σχετικά, D.T. Campbell, «Common fate, similarity, and other indices of the status of aggregates or persons as social entities», *Behavioral Science*, τχ. 3, 1958, σ. 14-25, καθώς επίσης και D.L. Hamilton - S.J. Sherman, «Illusory correlation: implications for stereotype theory and research», στο D. Bar-Tal - C.F. Graumann - A.W. Kruglanski - W. Stroebe, *Stereotypes and prejudice: changing conceptions*, Springer, Νέα Υόρκη 1996. Βλ. επίσης A.R. McConnell - S.J. Sherman - D.L. Hamilton, «On line and memory based aspects of individual and group target judgements», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 67, 1994, σ. 173-185, και A.R. McConnell - S.J. Sherman - D.L. Hamilton, «Target entitativity: implications for information processing about individual and group targets», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 72, 1997, σ. 750-762.

Το πρώτο μοντέλο, γνωστό και ως μοντέλο συνοχής ατομικών χαρακτηριστικών, (individual trait consistency model) υποστηρίζει πως η εικόνα που διαμορφώνουμε για συγκεκριμένα πρόσωπα αναδομείται με την εισροή νέων πληροφοριών. Κατά τη διαδικασία της διαμόρφωσης εντυπώσεων, οι νέες πληροφορίες που συγκρούονται με τις προϋπάρχουσες έχουν μεγαλύτερο βάρος εν συγκρίσει με νέες πληροφορίες που συγκλίνουν με τις προϋπάρχουσες. Προκειμένου να συνδεθούν με αρμονικό τρόπο με τις ήδη υπάρχουσες πληροφορίες, οι πληροφορίες που αποκλίνουν τυγχάνουν περισσότερης προσοχής και απαιτούν πιο έντονη επεξεργασία. Όπως είναι αναμενόμενο, μεγαλύτερη προσπάθεια κατά την επεξεργασία των ασύμβατων πληροφοριών συνεπάγεται μεγαλύτερη δυνατότητα ανάκλησής τους στη μνήμη.⁴³

Ας μεταφέρουμε τώρα αυτό το μοντέλο στον πολιτικό χώρο. Όπως ήδη γνωρίζουμε, η αξιολόγηση βασικών χαρακτηριστικών της προσωπικότητας –ιδίαιτερα της εντιμότητας και της ικανότητας– είναι μια σημαντική πηγή σταθερότητας για τις εντυπώσεις μας για τα πολιτικά πρόσωπα. Αν οι προβλέψεις του μοντέλου συνοχής ατομικών χαρακτηριστικών (individual trait consistency model) είναι ακριβείς, όταν ένας πολιτικός εμπλέκεται σε ένα σκάνδαλο, αξιολογήσεις της εντιμότητάς του θα σημειώσουν πτώση, η οποία μάλιστα θα είναι εντονότερη όταν προϋπάρχει φήμη υψηλής εντιμότητας. Αντιθέτως, η αξιολόγηση της ικανότητάς του δε θα πρέπει να επηρεαστεί ιδιαίτερος (αυτό εξαρτάται βέβαια σε ένα βαθμό

43. Βλ. D.M. Driscoll - D.L. Hamilton - R.M. Sorrentino, «Uncertainty orientation and recall of person-descriptive information», Unpublished manuscript, University of California, Santa Barbara 1989. Επίσης, R. Hastie, «Memory for behavioral information that confirms or contradicts a personality impression», στο R. Hastie - T.M. Ostrom - E.B. Ebbesen - R.S. Wyer - D.L. Hamilton - D.E. Carlston (επιμ.), *Person memory: the cognitive basis of social perception*, Erlbaum, Hillsdale, N.J. 1980. Επιπλέον, βλ. R. Hastie, «Causes and effects of causal attribution», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 46, 1984, σ. 44-56. Ακόμα, βλ. R. Hastie - P.A. Kumar, «Person Memory: personality traits as organizing principles in memory of behaviors», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 37, 1979, σ. 25-38, και T.K. Srull, «Person memory: some tests of associative storage and retrieval models», *Journal of Experimental Social Psychology: Human learning and memory*, τχ. 7, 1981, σ. 440-462. Τέλος, βλ. R.S. Wyer - S.E. Gordon, «The recall of information about persons and groups», *Journal of Experimental Social Psychology*, τχ. 18, 1982, σ. 128-164, και R.S. Wyer - L.L. Martin, «Person memory: the role of traits, group stereotypes and specific behaviors in the cognitive representation of persons», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 50, 1986, σ. 661-675.

από το είδος και τον βαθμό σοβαρότητας του σκανδάλου). Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, πολιτικοί που αρχικά θεωρούνται ικανοί είναι δυνατόν να επιβιώσουν πολιτικά μετά από ένα σκάνδαλο, ακόμα μάλιστα και στην περίπτωση που δεν είναι ιδιαίτερα έντιμοι.

8. ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΙΚΗΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΟΜΑΔΩΝ ΣΤΟ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΕΝΤΥΠΩΣΕΩΝ

Το μοντέλο συνοχής ατομικών χαρακτηριστικών βασίζεται στην παραδοχή σύμφωνα με την οποία τα πολιτικά πρόσωπα γίνονται αντιληπτά ως υποκειμένα κατά τη διαδικασία σχηματισμού εντυπώσεων. Το δεύτερο μοντέλο, γνωστό και ως μοντέλο στερεοτυπικού σχηματισμού εντυπώσεων υποστηρίζει ωστόσο πως ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε άτομα του κοινωνικού μας περιγύρου δε βασίζεται τόσο σε συγκεκριμένες πληροφορίες που αφορούν τα άτομα αυτά, αλλά μάλλον σε κοινωνικά στερεότυπα. Αυτές οι στερεοτυπικές επαγωγές (inferences) για ένα άτομο πηγάζουν από την αρχική παραδοχή πως τα μέλη κάθε ομάδας είναι όμοια μεταξύ τους και μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά.⁴⁴ Νέες πληροφορίες που αφορούν ένα μέλος της ομάδας, οι οποίες όμως συγκρούονται με το στερεότυπο, δεν τυγχάνουν σημασίας. Αυτό είναι το φαινόμενο της «συμπτωτικής προκατάληψης» (congruency bias).⁴⁵

Σε έντονη αντίθεση με το υποκειμενικό μοντέλο, μη συμβατές πληροφορίες για ένα άτομο είτε αγνοούνται ηθελημένα είτε μετατρέπονται σε συμβατές πληροφορίες, σε μια προσπάθεια επαλή-

44. Βλ. σχετικά R. Brown, *Prejudice: its social psychology*, Blackwell, Οξφόρδη 1995.

45. Βλ. σχετικά N. Cantor - W. Mischel, «Traits as prototypes: Effects on recognition memory», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 35, 1977, σ. 38-48. Ακόμα, βλ. S. Fiske - S. Neuberg, «A continuum of impression formation from category-based to individuating processes», στο Zanna Mark (επιμ.), *Advance in Experimental and Social Psychology*, τόμ. 23, Academic Press, San Diego 1990. Ακόμα, βλ. M. Rothbart - M. Evans - S. Fulero, «Recall for confirming events: Memory processes and the maintenance of social stereotyping», *Journal of Experimental Social Psychology*, τχ. 15, 1979, σ. 343-355. Τέλος, βλ. R. Taft, «Selective recall and memory distortion of favorable and unfavorable material», *Journal of Abnormal and Social Psychology*, τχ. 49, 1954, σ. 23-28, και S.E. Taylor - J. Crocker, «Schematic basis of social information processing», στο E.T. Higgins - C.P. Herman - M.P. Zanna (επιμ.), *Social Cognition. The Ontario Symposium* (τόμ. 1, σ. 89-134), Erlbaum, Hillsdale, N.J. 1981.

θευσης του στερεοτύπου.⁴⁶ Αυτή η κριτική διαδικασία αγνόησης συγκεκριμένων πληροφοριών που δε συμβαδίζουν με τις υπάρχουσες έχει ως στόχο να μειώσει την ασυμφωνία, και να ενισχύσει τα ισχύοντα στερεότυπα. Έτσι, ενώ απλοποιεί την πολυπλοκότητα του κοινωνικού περιβάλλοντος, οδηγεί συχνά σε υπεργενικεύσεις και προκατειλημμένη επεξεργασία των νέων πληροφοριών.

Μεταφέροντας αυτό το μοντέλο στον πολιτικό χώρο, οδηγούμαστε στην υπόθεση πως οι πολιτικοί δε γίνονται πάντα αντιληπτοί ως υποκείμενα. Αντίθετα, το κοινό προκειμένου να διαμορφώσει τις εντυπώσεις του, δίνει ελάχιστη προσοχή στα ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά των πολιτικών, ενώ βασίζεται περισσότερο σε πολιτικά και κοινωνικά στερεότυπα. Έτσι, το μοντέλο στερεοτυπικής κατηγοριοποίησης προφανώς καταλήγει σε διαφορετικές προβλέψεις σχετικά με το πώς είναι δυνατόν ένα σκάνδαλο να επηρεάσει τους πολιτικούς. Ο πολιτικός που ταυτίζεται στα μάτια του κοινού με την εικόνα του τυπικού πολιτικού θεωρείται ανέντιμος. Η εμπλοκή του σε ένα πολιτικό σκάνδαλο δεν κάνει άλλο από το να επαληθεύει το στερεότυπο του ικανού, αλλά ανέντιμου, δημόσιου προσώπου και ζημιώνει τον πολιτικό. Στην περίπτωση όμως που ο εν λόγω πολιτικός δεν ταυτίζεται με την τυπική στερεοτυπική εικόνα (είναι δηλαδή έντιμος, αλλά όχι ιδιαίτερα ικανός) το σκάνδαλο θα βρίσκεται σε ασυμφωνία με την προϋπάρχουσα εικόνα, και επομένως θα αγνοηθεί, χωρίς να προκαλέσει σημαντικές ζημιές.

46. Βλ. σχετικά C.E. Cohen, «Person categories and social perception: testing some boundaries of the processing effects of prior knowledge», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 40, 1981, σ. 441-452. Ακόμα, βλ. R. Hastie - P.A. Kumar, 1979, ό.π., και G.V. Bodenhausen, «Stereotypic biases in social decision making and memory: testing process models of stereotype use», *Journal of Personality and Social Psychology*, τχ. 55, 1988, σ. 726-737. Επιπλέον, βλ. C. Stangor, «Stereotype accessibility and information processing», *Personality and Social Psychology Bulletin*, τχ. 14, 1988, σ. 694-708, και C. Stangor - D. McMillan, «Memory for expectancy-congruent and expectancy-incongruent information: a review of the social and social developmental literatures», *Psychological Bulletin*, τχ. 111, 1992, σ. 42-61.

9. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΕΙΡΑΜΑΤΩΝ

Υποθέσεις εργασίας

Με άξονα τα προηγούμενα θεωρητικά μοντέλα, θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα αρχικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των πολιτικών επηρεάζουν την αξιολόγησή τους, όταν είναι αναμειγμένοι σε πολιτικά σκάνδαλα. Και στα δύο πειράματα, το αρχικό πολιτικό προφίλ βασίζεται σε δυο ανεξάρτητα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά (ικανότητα και εντιμότητα). Οι συμμετέχοντες καλούνται να διαμορφώσουν μια εντύπωση για τον πολιτικό, πριν από το σκάνδαλο.⁴⁷ Στη δεύτερη φάση, τα δύο πειράματα διαφοροποιούνται. Στο πείραμα Α, οι συμμετέχοντες λαμβάνουν ένα άρθρο που παρουσιάζει έναν πολιτικό ο οποίος κατηγορείται και κρίνεται ένοχος έπειτα από δίκη, επειδή χρησιμοποίησε τη θέση του προκειμένου να αποκομίσει παράνομα οικονομικά οφέλη. Στο πείραμα Β, στο άρθρο παρουσιάζεται ο πολιτικός να κατηγορείται για απόκρυψη μέρους του εισοδήματός του. Τέλος, οι συμμετέχοντες καλούνται να διαμορφώσουν την τελική εντύπωση για τον πολιτικό, μετά από το σκάνδαλο.

Προκειμένου να κατανοήσουμε την επίδραση ενός πολιτικού σκανδάλου στη δημόσια εικόνα ενός πολιτικού εν συγκρίσει με τη δημόσια εικόνα ενός άλλου και να εξετάσουμε τις προβλέψεις των δυο κυρίαρχων μοντέλων σχηματισμού γνώμης, συγκρίνουμε τις αντιδράσεις του κοινού απέναντι στους διαφορετικούς συνδυασμούς προφίλ. Σύμφωνα με το μοντέλο συνοχής ατομικών χαρακτηριστικών, πολιτικά πρόσωπα που παρουσιάζονται ως ιδιαίτερα ικανά θα πρέπει να ζημιώνονται ελάχιστα από ένα πολιτικό σκάνδαλο. Σύμφωνα πάντα με το ίδιο μοντέλο, χαρακτηριστικά όπως η εντιμότητα δεν παρέχουν προστασία. Επίσης, το φύλο του πολιτικού δεν επηρεάζει κατά πόσο ένα σκάνδαλο επιδρά στη δημόσια εικόνα ενός πολιτικού.

Αυτές οι θεωρητικές προβλέψεις έρχονται σε αντίθεση με εκείνες του μοντέλου στερεοτυπικής κατηγοριοποίησης ομάδων. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, το κοινό αξιολογεί διαφορετικά άνδρες και γυναίκες πολιτικούς, ακόμα και όταν οι πληροφορίες που

47. Βλέπουμε πως και στα δύο πειράματα, η φήμη του πολιτικού σχηματίζεται πριν δοθούν πληροφορίες για την ανάμειξή του στο σκάνδαλο, σε αντίθεση με τις μέχρι τώρα έρευνες, οι οποίες παρουσίαζαν ταυτόχρονα τις πληροφορίες για τον πολιτικό και το σκάνδαλο.

λαμβάνει είναι ακριβώς ίδιες. Συγκεκριμένα, η γυναίκα πολιτικός θεωρείται περισσότερο έντιμη και ο άνδρας πολιτικός περισσότερο ικανός, ανεξάρτητα από την αρχική τους περιγραφή. Επιπλέον, η γυναίκα πολιτικός αναμένεται να έχει τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει ένα σκάνδαλο αποτελεσματικότερα, εφόσον θεωρείται περισσότερο έντιμη από έναν άνδρα πολιτικό.

Συμμετέχοντες

Σε αυτή την έρευνα πήραν μέρος συνολικά 561 φοιτητές του State University of New York, στο Stony Brook, εκ των οποίων 273 συμμετείχαν στο πρώτο πείραμα που πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 1999. Στο δεύτερο πείραμα, που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 2000, συμμετείχαν 288. Όλοι οι φοιτητές παρακολούθουσαν μαθήματα στο τμήμα πολιτικών επιστημών, και ανταμείφθηκαν βαθμολογικά στο πλαίσιο των εν λόγω μαθημάτων (course credit) για τη συμμετοχή τους.

Σχεδιασμός της έρευνας και πειραματικό υλικό για τα πειράματα A και B⁴⁸

Τα πειράματα διήρκεσαν 45 έως 60 λεπτά. Ο σχεδιασμός τους είναι 2 (υψηλή ή μέτρια ικανότητα) x 2 (υψηλή ή μέτρια εντιμότητα) x 2 (άνδρας ή γυναίκα) x 2 (με ή χωρίς σκάνδαλο) και συνεπάγεται 32 πειραματικές συνθήκες. Περίπου το 1/3 των συμμετεχόντων αποτέλεσαν την ομάδα ελέγχου και έλαβαν την άνευ σκανδάλου συνθήκη ($N_A=95$, $N_B=95$). Δυο τρίτα έλαβαν τη με σκάνδαλο συνθήκη ($N_A=178$ για το πρώτο πείραμα, $N_B=193$ για το δεύτερο πείραμα). Οι πρώτες στατιστικές αναλύσεις που παρουσιάζονται εδώ συμπεριλαμβάνουν όλους τους συμμετέχοντες ($N_A=178$, $N_B=193$).

Διαφοροποιήσεις προ του σκανδάλου, για τα πειράματα A και B

Η εντιμότητα και ικανότητα του πολιτικού διαφοροποιήθηκαν σε τέσσερα άρθρα εφημερίδων. Κάθε άρθρο παρουσίαζε περιστατικά στην αρχική φάση της εκλογικής εκστρατείας του πολιτικού. Το πολιτικό πρόσωπο σκοπίμως παρουσιάστηκε με υψηλές ή μέτριες

48. Αναφορά στα πειράματα A και B γίνεται με τα υποστοιχεία A και B αντίστοιχα.

τιμές ικανότητας και εντιμότητας.⁴⁹ Για τη διαφοροποίηση του επιπέδου ικανότητας, οι συμμετέχοντες δέχθηκαν πληροφορίες σχετικά με την προηγούμενη και την ενεστώσα πολιτική δράση του πολιτικού προσώπου, την πολιτική του εμπειρία και πείρα, την αντίληψη πολιτικών ζητημάτων και την πνευματική του οξύτητα. Η εντιμότητα διαφοροποιήθηκε με πληροφορίες για την ηθική κρίση του πολιτικού, την ειλικρίνεια και τιμιότητά του στο παρελθόν και το παρόν. Τέλος, οι μισοί από τους συμμετέχοντες διάβασαν άρθρα για μια γυναίκα πολιτικό, και οι άλλοι μισοί για έναν άνδρα πολιτικό.

Σκάνδαλα

Στη δεύτερη φάση των πειραμάτων παρουσιάζεται το υλικό για το σκάνδαλο, και εδώ με τη μορφή άρθρου εφημερίδας, ακολουθώντας το παράδειγμα άρθρων πραγματικών σκανδάλων. Στο πείραμα Α, ο/η πολιτικός δικάζεται και κρίνεται ένοχος ότι εσκεμμένα αύξησε το μισθό εργαζομένων στο γραφείο του, προκειμένου αυτοί να καλύψουν με επιταγές τους προσωπικά έξοδα του υποψηφίου και της οικογένειάς του/της. Στο πείραμα Β, ο/η πολιτικός κατηγορείται για απόκρυψη εισοδήματος από την εφορία. Οι ιστορίες ήταν τόσο ρεαλιστικές, ώστε στο τέλος του πειράματος πολλοί συμμετέχοντες ρωτούσαν ποια ήταν η κατάληξη του πολιτικού σκανδάλου.

Μετρήσεις

Μεταξύ των ερωτήσεων στις οποίες κλήθηκαν να απαντήσουν οι συμμετέχοντες ήταν εάν θα ψήφιζαν το συγκεκριμένο πολιτικό πρόσωπο, πώς το αξιολογούσαν συνολικά, καθώς και πώς αξιολογούσαν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του, όπως την ικανότητα και την εντιμότητα.⁵⁰ Για αναλυτικούς και ερμηνευτικούς λόγους, όλες οι μετρήσεις μεταφέρθηκαν σε κλίμακα 0-10. Στις αναλύσεις

49. Κατ' αυτόν τον τρόπο, υπάρχει περιθώριο για διαφοροποίηση έπειτα από το σκάνδαλο. Αντίθετα, εάν τα αρχικά χαρακτηριστικά είχαν χαμηλές τιμές, δε θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πτώση των τιμών μετά από το σκάνδαλο.

50. Τα επίθετα που χρησιμοποιήθηκαν σχημάτισαν έγκυρες κλίμακες (Cronbach's alpha στις παρενθέσεις). Η ικανότητα μετρήθηκε με τα ακόλουθα επίθετα: ικανός, αποτελεσματικός, προικισμένος ($\alpha_A=0,77$, $\alpha_B=0,86$). Η εντιμότητα μετρήθηκε με τα επίθετα: έμπιστος, ηθικός και τίμιος ($\alpha_A=0,89$, $\alpha_B=0,89$).

που ακολουθούν, χρησιμοποιήθηκαν επίσης διχοτομικές μεταβλητές για τις ακόλουθες πειραματικές συνθήκες: ικανότητα, εντιμότητα, φύλο, και έκθεση στο πολιτικό σκάνδαλο.

10. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ – ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Το πρώτο και το δεύτερο πείραμα διαφέρουν ως προς τη σοβαρότητα του σκανδάλου. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται συνοπτικά οι αντίστοιχες τιμές των μετρήσεων που αφορούν τη συνολική εικόνα, καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προσωπικότητας του πολιτικού προσώπου πριν και μετά από το σκάνδαλο· επίσης οι δείκτες της σοβαρότητας του σκανδάλου.⁵¹ Οι μέσοι όροι των μετρήσεων επιβεβαιώνουν πως το σκάνδαλο στο πείραμα Α θεωρήθηκε από τους συμμετέχοντες όντως σοβαρότερο από το σκάνδαλο στο πείραμα Β. Μολονότι οι αρχικές μετρήσεις πριν από τα σκάνδαλα ήταν παρόμοιες, οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ των μετρήσεων μετά από το σκάνδαλο μπορούν εμφανώς να αποδοθούν στο βαθμό σοβαρότητας του σκανδάλου. Συνολικά, το σκάνδαλο παράνομης χρηματοδότησης εργαζομένου θεωρήθηκε σοβαρότερο, περισσότερο ανήθικο και με βαθύτερες συνέπειες για τη διαμόρφωση των αξιολογήσεων των πολιτικών.

Η λειτουργία των αρχικών χαρακτηριστικών προσωπικότητας

Πρώτα θα εξετάσουμε εάν τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του πολιτικού διαφοροποιήθηκαν σημαντικά ανά πειραματική συνθήκη. Στον Πίνακα 2 βλέπουμε τις αναλύσεις των παλινδρομήσεων για τα πειράματα Α και Β. Η συνολική εικόνα και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά προσωπικότητας του πολιτικού παλινδρομήθηκαν έναντι διχοτομικών μεταβλητών ικανότητας, εντιμότητας και φύλου. Σε αυτή την ανάλυση συμπεριλαμβάνονται όλοι οι συμμετέχοντες.

Τα ευρήματα μαρτυρούν πως η επεξεργασία των χαρακτηριστικών προσωπικότητας ήταν επιτυχής. Και στα δυο πειράματα, οι

51. Οι ερωτήσεις αφορούν το εάν ο πολιτικός θεωρείται υπεύθυνος για το σκάνδαλο, σε ποιο βαθμό είναι υπεύθυνος, την επίδραση του σκανδάλου στην καριέρα του πολιτικού, πόσο απρεπής θεωρείται η πράξη, και εάν ο πολιτικός οφείλει να αποσύρει την υποψηφιότητά του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Σοβαρότητα σκανδάλου στο Πείραμα Α και στο Πείραμα Β

	Πείραμα Α (σοβαρό σκάνδαλο)	Πείραμα Β (ήπιο σκάνδαλο)
Ψήφος πριν από το σκάνδαλο	6,08 (2,72)	6,08 (2,44)
Συνολική αξιολόγηση πριν από το σκάνδαλο	6,02 (1,88)	5,94 (1,80)
Ψήφος μετά από το σκάνδαλο	1,80 (2,40)	4,27 (2,71)
Συνολική αξιολόγηση μετά από το σκάνδαλο	2,50 (1,70)	4,29 (1,96)
Ο πολιτικός είναι υπόλογος	8,73 (1,76)	6,76 (2,25)
Ο πολιτικός είναι άξιος μομφής	8,56 (1,94)	6,37 (2,16)
Ο πολιτικός δεν είχε ενδοιασμούς	3,89 (3,06)	4,89 (2,90)
Επίδραση του σκανδάλου στην καριέρα του πολιτικού	8,73 (1,80)	6,37 (2,17)
Βαθμός σοβαρότητας του σκανδάλου	8,25 (1,92)	5,92 (2,33)
Ο πολιτικός πρέπει να παραιτηθεί	7,06 (3,45)	3,77 (3,02)
	N=178	N=193

Σημείωση: Όλες οι μεταβλητές μετρούνται σε κλίμακες 0-10. Η σταθερή διακύμανση (standard deviation) σε παρενθέσεις. Για τις μετρήσεις ψήφου και συνολικής αξιολόγησης, το 0 αντιστοιχεί σε μη υποστήριξη του πολιτικού και το 10 αντιστοιχεί σε έντονη υποστήριξη. Για τους δείκτες σοβαρότητας του σκανδάλου, η τιμή 10 αντιστοιχεί σε: ο πολιτικός είναι υπόλογος για το σκάνδαλο, ο πολιτικός δίκαια θεωρείται άξιος μομφής, ο πολιτικός δεν είχε ενδοιασμούς, η επίδραση του σκανδάλου είναι πολύ σοβαρή, το σκάνδαλο είναι ιδιαίτερα σοβαρό, ο πολιτικός πρέπει να παραιτηθεί από τον εκλογικό αγώνα.

πολιτικοί που θεωρήθηκαν πιο ικανοί ήταν αυτοί που αρχικά περιγράφονταν ως ικανότεροι. Αντίστοιχα, αυτοί που θεωρήθηκαν πιο έντιμοι ήταν οι πολιτικοί που περιγράφονταν ως εντιμότεροι. Επίσης, είναι εμφανές πως ανώτερα επίπεδα ικανότητας και εντιμότητας προκάλεσαν άνοδο στη συνολική θετική αξιολόγηση των πολιτικών καθώς και στις πιθανότητες εκλογής. Βλέπουμε, λοιπόν, πως οι συμμετέχοντες ήταν ικανοί να διαχωρίσουν μεταξύ εντιμότητας και ικανότητας, ενώ βασίστηκαν και στα δυο χαρακτηριστικά προκειμένου να διαμορφώσουν τη γενική αντίληψή τους.

Εδώ αξίζει να σημειωθεί και ένα επιπλέον εύρημα. Σύμφωνα με τον Πίνακα 2, το φύλο του πολιτικού δεν επηρέασε τη γενική αξιολόγησή του. Στο πείραμα Α, δεν επηρεάζεται κανένα από τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας. Στο πείραμα Β, η εντιμότητα της γυναίκας πολιτικού είναι αρχικά λίγο υψηλότερη. Αυτό υποστηρίζεται μερικά από το στερεοτυπικό μοντέλο σύμφωνα με το οποίο οι

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

H επίδραση του φύλου και των χαρακτηριστικών προσωπικότητας στις αξιολογήσεις πριν από το σκάνδαλο

	Συνολικές αξιολογήσεις		Χαρακτηριστικά προσωπικότητας			Εντιμότητα
	Ψήφος	Αξιολόγηση	Ικανότητα	Ηγετική ικανότητα	Εγκαρδιότητα	
Φύλο _A	0,07 (0,30)	-0,09 (0,21)	-0,35 (0,22)	-0,33 (0,24)	-0,26 (0,21)	-0,22 (0,22)
Φύλο _B	-0,13 (0,25)	0,11 (0,18)	-0,01 (0,19)	-0,09 (0,21)	-0,42* (0,20)	-0,50** (0,21)
Ικανότητα _A	0,57* (0,30)	0,77** (0,21)	1,79** (0,22)	1,15** (0,24)	-0,17 (0,21)	-0,22 (0,22)
Ικανότητα _B	1,01** (0,25)	0,91** (0,18)	2,08** (0,19)	1,31** (0,21)	0,10 (0,20)	-0,18 (0,21)
Εντιμότητα _A	1,04** (0,30)	0,96** (0,21)	0,31 (0,22)	0,61** (0,24)	1,51** (0,21)	3,20** (0,22)
Εντιμότητα _B	0,90** (0,254)	1,26** (0,18)	0,33* (0,19)	0,66** (0,21)	1,42** (0,20)	3,11** (0,21)
Constant _A	5,22** (3,02)	5,34** (0,21)	5,96** (0,22)	5,32** (0,24)	5,76** (0,21)	4,46** (0,22)
Constant _B	5,38** (0,26)	5,09** (0,18)	5,75** (0,19)	5,33** (0,21)	5,96** (0,20)	4,66** (0,21)
Adj. R ² _A	0,044	0,102	0,198	0,095	0,160	0,433
Adj. R ² _B	0,086	0,202	0,302	0,140	0,158	0,447
N _A	271	272	272	270	269	270
N _B	280	282	279	277	279	281

* p<0,05, ** p<0,01

Τα υποστοιχεία A και B αντιστοιχούν στο πείραμα A και πείραμα B αντίστοιχα.

Σημείωση: Οι τιμές των παραμέτρων είναι μη τυποποιημένες (unstandardized) συνεπώς παλινδρόμησης, με προβλεπόμενο μέτρο απόκλισης (standard error) στις παρενθέσεις. Όλες οι εξαρτημένες μεταβλητές βρισκονται σε κλίμακα 0-10. Το Φύλο είναι διχοτομική μεταβλητή όπου 0 = γυναίκα και 1 = άνδρας. Η ικανότητα είναι διχοτομική μεταβλητή όπου 0 = μέτρια τιμή και 1 = υψηλή τιμή. Η εντιμότητα είναι διχοτομική μεταβλητή όπου 0 = μέτρια τιμή και 1 = υψηλή τιμή. Όλα τα τεστ σημαντικότητας είναι προς μια κατεύθυνση.

γυναίκες γίνονται αντιληπτές ως εντιμότερες από τους άνδρες. Το ίδιο μοντέλο θέλει τους άνδρες πολιτικούς ικανότερους από τις γυναίκες συναδέλφους τους. Αντίθετα ωστόσο με τη θεωρία αυτή, η ανάλυση μας δείχνει πως οι άνδρες δεν είναι περισσότερο ικανοί. Ως προς τις γενικές αξιολογήσεις, την εκλογική υποστήριξη και τα ποσοστά ικανότητας, το πολιτικό πρόσωπο γίνεται αντιληπτό ως υποκείμενο και έτσι απαλλάσσεται από στερεότυπα φύλου. Μια γυναίκα που περιγράφεται ως ικανή, θεωρείται εξίσου ικανή όπως και ένας άνδρας. Ενδέχεται ωστόσο, όταν πρόκειται για αξιολογήσεις εντιμότητας, ο άνδρας που παρουσιάζεται ως έντιμος να θεωρείται λιγότερο έντιμος και ειλικρινής από μια γυναίκα που παρουσιάζεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Θα επιστρέψουμε σε αυτή την περίπτωση, αλλά τώρα ας κρατήσουμε από τα προηγούμενα ότι οι αξιολογήσεις του πολιτικού που προηγούνται του σκανδάλου βασίστηκαν κυριότατα στα επεξεργασμένα άρθρα των εφημερίδων και όχι σε προβολές στερεοτύπων φύλου.

Χαρακτηριστικά προσωπικότητας και έκθεση σε σκάνδαλο

Ικανότητα

Δεύτερη βασική πρόβλεψη του μοντέλου συνοχής ατομικών χαρακτηριστικών προσωπικότητας «individual trait consistency» είναι ότι η ικανότητα, μάλλον, παρά η εντιμότητα ενός πολιτικού μπορεί να του χαρίσει πολιτικό απυρόβλητο. Εξετάσαμε την υπόθεση αυτή παλινδρομώντας τις γενικές αξιολογήσεις και τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του πολιτικού σε διχοτομικές μεταβλητές για τις βαθμίδες ικανότητας, εντιμότητας και φύλου. Η κάθε μια από τις μεταβλητές του πειράματος βρίσκεται στη στατιστική εξίσωση μεμονωμένα, αλλά και σε αλληλεπίδραση με την έκθεση στο σκάνδαλο.⁵²

Η εξίσωση είναι η ακόλουθη:

$$Y = b_0 + b_1X_1 + b_2X_2 + b_3X_3 + b_4X_4 + b_5X_4X_1 + b_6X_4X_2 + b_7X_4X_3 + e$$

όπου X_1 =φύλο, X_2 =ικανότητα, X_3 =εντιμότητα, X_4 =έκθεση στο σκάνδαλο.

52. Με άλλα λόγια, η εξαρτημένη μεταβλητή για όσους συμμετέχοντες εκτέθηκαν στο σκάνδαλο είναι η μετά το σκάνδαλο αξιολόγηση, ενώ για όσους βρέσκονταν στην ομάδα ελέγχου και δεν εκτέθηκαν στο σκάνδαλο ήταν η αρχική αξιολόγηση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Επίδραση του φύλου και των χαρακτηριστικών προσωπικότητας
στις αξιολογήσεις σε συνάρτηση με την εμπλοκή του πολιτικού σε σκάνδαλο

	Συνολικές αξιολογήσεις			Χαρακτηριστικά προσωπικότητας		
	Ψήφος	Αξιολόγηση	Ικανότητα	Ηγετική ικανότητα	Εγκραδιότητα	Εντιμότητα
Φύλο _A	0,40 (0,47)	0,03 (0,34)	-0,01 (0,46)	0,55 (0,42)	-0,00 (0,41)	-0,54 (0,35)
Φύλο _B	0,41 (0,53)	0,24 (0,37)	0,22 (0,40)	0,15 (0,41)	0,11 (0,40)	-0,39 (0,40)
Ικανότητα _A	0,98* (0,47)	1,01** (0,34)	2,07** (0,46)	1,61** (0,42)	0,41 (0,41)	-0,05 (0,35)
Ικανότητα _B	1,02* (0,53)	1,18** (37)	2,32** (0,40)	1,78** (0,41)	0,44 (0,40)	-0,04 (0,40)
Εντιμότητα _A	0,74 (0,47)	1,01** (0,34)	0,47 (0,46)	0,27 (0,42)	1,40** (0,41)	3,28** (0,35)
Εντιμότητα _B	0,75 (0,53)	1,21** (0,37)	0,81* (0,40)	0,54 (0,41)	1,52** (0,40)	3,46** (0,40)
Σκάνδαλο _A	-3,55** (0,58)	-3,03** (0,42)	-0,96* (0,56)	-1,56** (0,51)	-1,89** (0,51)	-3,36** (0,43)
Σκάνδαλο _B	1,12 (0,65)	-1,39** (0,46)	-0,45 (0,49)	-0,64 (0,50)	0,52 (0,49)	-1,64** (0,50)
Φύλο _A X Σχ _A	-0,88 (0,58)	-0,20 (0,42)	-1,43** (0,56)	-0,94* (0,52)	-0,90* (0,51)	0,33 (0,43)
Φύλο _B X Σχ _B	-0,61 (64)	0,47 (0,45)	-0,20 (0,48)	-0,42 (0,50)	-0,72 (0,48)	0,11 (0,49)
Ικαν. _A X Σχ _A	-0,19 (0,58)	-0,77* (0,42)	-0,67 (0,56)	-1,05* (0,52)	-0,37 (0,51)	0,08 (0,43)
Ικαν. _B X Σχ _B	-0,97 (0,64)	-0,74* (0,45)	-0,75 (0,48)	-1,00* (0,50)	-0,47 (0,48)	0,10 (0,47)

Εντιμ. _A X Σκ _A	-0,27 (0,58)	-0,83* (0,42)	-0,86 (0,56)	-0,36 (0,52)	-1,16* (0,51)	-2,78** (0,43)
Εντιμ. _B X Σκ _B	-0,37 (0,64)	-0,18 (0,45)	-0,61 (0,48)	-0,48 (0,50)	-0,91* (0,48)	-2,20** (0,49)
Constant _A	4,96** (0,47)	5,40** (0,34)	5,71** (0,46)	5,32** (0,41)	5,61** (0,41)	4,65** (0,35)
Constant _B	5,01** (0,54)	5,18** (0,38)	5,38** (0,41)	5,12** (0,42)	5,54 (0,41)	4,57** (0,41)
Adj. R ² _A	0,45	0,57	0,34	0,33	0,37	0,66
Adj. R ² _B	0,12	0,30	0,24	0,18	0,18	0,44
N _A	272	269	272	268	268	271
N _B	281	281	280	276	278	281

* p<0,05, ** p<0,01

Τα υποστοιχεία A και B αντιστοιχούν στο πείραμα A και πείραμα B αντίστοιχα.

Σημείωση: Οι τιμές των παραμέτρων είναι μη τυποποιημένοι (unstandardized) συντελεστές παλινδρόμησης, με προβλεπόμενο μέτρο απόκλισης (standard error) στις παρενθέσεις. Όλες οι εξαρτημένες μεταβλητές βρίσκονται σε κλίμακα 0-10. Το Φύλο είναι διχοτομική μεταβλητή όπου 0 = γυναίκα και 1 = άνδρας. Η Ικανότητα είναι διχοτομική μεταβλητή, όπου 0 = μέτρια τιμή και 1 = υψηλή τιμή. Η εντιμότητα είναι διχοτομική μεταβλητή, όπου 0 = μέτρια τιμή και 1 = υψηλή τιμή. Οι συντελεστές παλινδρόμησης Φύλο X Σκάνδαλο, Ικανότητα X Σκάνδαλο, Εντιμότητα X Σκάνδαλο, δίνουν την αλληλεπίδραση μεταξύ του κάθε χαρακτηριστικού του πολιτικού πριν από το σκάνδαλο και της έκθεσης στο σκάνδαλο. Όλα τα τεστ σημαντικότητας είναι προς μία κατεύθυνση.

Τα αποτελέσματα των εξισώσεων αυτών παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.⁵³

Για τα πειράματα Α και Β, η αρχική ικανότητα επιδρά σωτήρια στην εκλογική υποστήριξη και στη συνολική αξιολόγηση του πολιτικού. Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει στον Πίνακα 3, περνώντας από μέτριο σε υψηλό επίπεδο ικανότητας επιδρά θετικά στις δύο αυτές μεταβλητές για όσους βρίσκονται στην άνευ-σκανδάλου κατηγορία. Επιπλέον, η αλληλεπίδραση μεταξύ αρχικής ικανότητας και έκθεσης στο σκάνδαλο δεν είναι σημαντική για την εκλογική υποστήριξη. Με άλλα λόγια, οι συμμετέχοντες υποστηρίζουν έναν ιδιαίτερα ικανό πολιτικό ανεξάρτητα από το σκάνδαλο.

Στα πειράματα Α και Β εμφανίζεται μια σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ του σκανδάλου και της ικανότητας, για τη συνολική αξιολόγηση του πολιτικού, δίνοντας στον ικανό πολιτικό το μικρό προβάδισμα $b_A=0,24$ (1,01 - 0,77) και $b_B=0,44$ (1,18 - 0,74) στην 0-10 αξιολογική κλίμακα. Αυτό δείχνει πως η ικανότητα έχει ασθενέστερη θετική επίδραση στις συνολικές αξιολογήσεις εν συγκρίσει με την ψήφο, και για τα δύο σκάνδαλα. Για να ανακεφαλαιώσουμε, το βασικό συμπέρασμα αυτής της ανάλυσης είναι πως ένας ιδιαίτερα ικανός πολιτικός έχει περισσότερες πιθανότητες να γλιτώσει από τις αρνητικές επιδράσεις ενός σκανδάλου στα μάτια της κοινής γνώμης.

Οι επιδράσεις της ικανότητας μπορούν να αποδοθούν μερικώς στο ότι οι τιμές της μένουν αναλλοίωτες μετά το σκάνδαλο. Η τρίτη στήλη, στον Πίνακα 3, δείχνει πως η αντίληψη της ικανότητας του πολιτικού μετά το σκάνδαλο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αρχικό επίπεδο του συγκεκριμένου χαρακτηριστικού. Και στα δύο πειράματα, οι ιδιαίτερα ικανοί πολιτικοί θεωρήθηκαν σημαντικά ικανότεροι από τους πολιτικούς οι οποίοι αρχικά παρουσιάστηκαν ως έχοντες μέση ικανότητα. Η αλληλεπίδραση μεταξύ σκανδάλου και ικανότητας δεν είναι σημαντική· επομένως, το προερχόμενο από την αρχική ικανότητα προβάδισμα δεν αλλοιώνεται. Η τέταρτη στήλη, στον Πίνακα 3 δείχνει πως η αξιολόγηση της ηγετικής ικανότητας ενός ικανού πολιτικού σημείωσε κάπως μεγαλύ-

53. Οι συντελεστές b_1 - b_4 αντιπροσωπεύουν τις επιδράσεις των πειραματικών μεταβλητών στην ελεγχόμενη άνευ-σκανδάλου συνθήκη. Η επίδραση της κάθε πειραματικής μεταβλητής, στην περίπτωση έκθεσης σε σκάνδαλο υπολογίζεται προσθέτοντας το συντελεστή στην άνευ-σκανδάλου κατηγορία με το συντελεστή της αντίστοιχης αλληλεπίδρασης (π.χ. $b_1 + b_5$ για το φύλο του πολιτικού, όταν $X_4=1$).

τερη πτώση μετά το σκάνδαλο. Ενώ οι ιδιαίτερα ικανοί πολιτικοί θεωρούνται ισχυρότεροι ηγέτες εν απουσία σκανδάλου, η σημαντική αλληλεπίδραση σκανδάλου και ικανότητας υπονομεύει αυτό το προβάδισμα ($b_A=1,61 - 1,05=0,56$ και $b_B=1,78 - 0,10=0,78$). Συνολικά, μετά το σκάνδαλο, η ικανότητα των αρχικά ικανών πολιτικών δε μειώθηκε· μειώθηκε όμως σε κρίσιμο σημείο η αντίληψη των ηγετικών τους ικανοτήτων. Τέλος, η ικανότητα είχε αμελητέα επίδραση στις αξιολογήσεις της εντιμότητας και της εγκραδιότητας των πολιτικών, πριν και μετά το σκάνδαλο.

Εντιμότητα

Το μοντέλο συνοχής ατομικών χαρακτηριστικών προσωπικότητας (individual trait consistency), προβλέπει πως οι ικανοί πολιτικοί θα επηρεαστούν λιγότερο από ένα σκάνδαλο εν συγκρίσει με τους λιγότερο ικανούς συναδέλφους τους, καθώς το σκάνδαλο δεν παρέχει στους ψηφοφόρους πληροφορίες που να αναιρούν το χαρακτηριστικό της ικανότητας. Το μοντέλο ωστόσο προτείνει πως η εντιμότητα δεν προσφέρει παρόμοιο προβάδισμα. Αντίθετα, υψηλή αρχική εντιμότητα ίσως μάλιστα επιδεινώσει την επίδραση ενός σκανδάλου στην κοινή γνώμη, καθώς έρχεται σε αντίθεση με την αρχική φήμη.⁵⁴

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζονται στον Πίνακα 3, η έντιμη εικόνα ενός πολιτικού δεν προσφέρει καμία ιδιαίτερη προστασία από τις αρνητικές επιδράσεις ενός σκανδάλου, όταν το σκάνδαλο είναι σοβαρό. Βλέπουμε όμως πως η εντιμότητα έχει θετικό ρόλο στην περίπτωση ενός λιγότερο σοβαρού σκανδάλου. Και στα δύο πειράματα, η εντιμότητα του πολιτικού δεν έχει καμία επίδραση στην προθυμότητα του κοινού να ψηφίσει τον πολιτικό, επηρεάζει όμως τις γενικές αξιολογήσεις ενός πολιτικού. Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει ευκρινέστατα τον διαφορετικό ρόλο τον οποίο αναλαμβάνει η εντιμότητα υπό συνθήκες σοβαρού ή λιγότερο σοβαρού σκανδάλου. Ενώ στο Πείραμα Α οι έντιμοι πολιτικοί απολαμβάνουν θετικότερης αξιολόγησης πριν από το σοβαρό σκάνδα-

54. Αυτή η πρόβλεψη διαφέρει από αυτή του μοντέλου συνολικής θετικής φήμης, το οποίο ισχυρίζεται πως πολιτικοί με θετική φήμη θα έχουν την ίδια τύχη μετά από ένα σκάνδαλο, ανεξάρτητα από το εάν η θετική αυτή φήμη προέρχεται από εντιμότητα ή ικανότητα (είτε επιβιώνοντας, σύμφωνα με τον Fenno, είτε τυγχάνοντας σκληρότερης τιμωρίας, σύμφωνα με τους McGraw, κ.ά.).

λο, αυτοί θεωρούνται όμοιοι με τους λιγότερο έντιμους πολιτικούς μετά το σκάνδαλο ($b_A=1,10 - 0,83=0,18$). Βλέπουμε πως όταν το σκάνδαλο είναι σοβαρό, οι εκτιμήσεις της εντιμότητας και εγκαρδιότητας των πολιτικών μειώνονται σημαντικά. Όπως είναι αναμενόμενο, οι έντιμοι πολιτικοί εκτιμούνται ως πολύ έντιμοι και εγκάρδιοι πριν από το σκάνδαλο, όμως οι θετικές επιδράσεις της αρχικής εντιμότητας εξουδετερώνονται με το σοβαρό σκάνδαλο. Η στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ σκανδάλου και εντιμότητας για τις εκτιμήσεις εντιμότητας και εγκαρδιότητας, συνέτεινε στο να θεωρούνται οι έντιμοι πολιτικοί ελάχιστα εντιμότεροι ($b_A=3,28 - 2,78=0,5$) και ελάχιστα εγκαρδιότεροι ($b_A=1,40 - 1,16=0,24$) μετά το σκάνδαλο, σε σχέση με τους αρχικά λιγότερο έντιμους συναδέλφους τους. Με άλλα λόγια, βλέπουμε πως οι πολιτικοί που διέθεταν φήμη ήταν έντιμοι και πως δεν τιμωρούνται πιο αυστηρά μετά από ένα σοβαρό σκάνδαλο εν συγκρίσει με τους λιγότερο έντιμους πολιτικούς, αλλά και η εντιμότητά τους δεν τους προστατεύει από τις αρνητικές συνέπειες του σκανδάλου.

Ας περάσουμε τώρα στα εξαγόμενα της ανάλυσης για το Πείραμα Β, όταν το σκάνδαλο είναι λιγότερο σοβαρό. Η συνολική εκτίμηση των έντιμων πολιτικών είναι θετικότερη πριν αλλά και μετά από το λιγότερο σοβαρό σκάνδαλο ($b_B=1,21$, με μη σημαντική αλληλεπίδραση της εντιμότητας με το σκάνδαλο). Οι εκτιμήσεις εντιμότητας και εγκαρδιότητας των πολιτικών δεν υπέστησαν σημαντική μείωση. Ενώ η θετική επίδραση της αρχικής εντιμότητας μειώθηκε μετά το ασθενές σκάνδαλο, δε φτάνει στα επίπεδα μείωσης της περίπτωσης του σοβαρού σκανδάλου ($b_B=3,46 - 2,20=1,26$). Το ίδιο παρατηρείται και στη περίπτωση των εντυπώσεων εγκαρδιότητας. Παρότι σημειώνει μικρή πτώση μετά το ασθενές σκάνδαλο, η αξιολόγηση δεν είναι αρνητική ($b_B=1,52 - 0,91=0,61$). Τα εξαγόμενα των δυο πειραμάτων δείχνουν πως οι πολιτικοί οι οποίοι θεωρούνται έντιμοι δεν τιμωρούνται σκληρότερα μετά από ένα σκάνδαλο σε σχέση με τους πολιτικούς οι οποίοι θεωρούνται αρχικά λιγότερο έντιμοι. Η εντιμότητά τους με άλλα λόγια, δεν τους παρέχει απυρόβλητο στην περίπτωση ενός σοβαρού σκανδάλου, ενώ βελτιώνει σημαντικά τις γενικές αξιολογήσεις πολιτικών στην περίπτωση ενός σοβαρού σκανδάλου.

Το είδος του σκανδάλου

Από τα προηγούμενα, είναι εύκολο να συμπεράνει κανείς πως η επίδραση προσωπικότητας στο θέμα του απυρόβλητου συχνά εξαρτάται από τη σοβαρότητα τού εν λόγω σκανδάλου. Ενώ το σοβαρό σκάνδαλο επηρέασε έντονα τη συνολική αξιολόγηση και τα περισσότερα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, το ηπιότερο άφησε τις περισσότερες αξιολογήσεις ανεπηρέαστες και επέδρασε αρνητικά στην ολική αξιολόγηση και την εντιμότητα του πολιτικού.

Στο πείραμα Α, επηρεάστηκαν κυρίως η ψήφος, η συνολική αξιολόγηση και η εντιμότητα του πολιτικού από το σκάνδαλο, σημειώνοντας μείωση 3 με 4 βαθμών, σε κλίμακες από 0-10, ενώ η επίδραση του σκανδάλου στην ικανότητα ήταν σημαντική αλλά αρκετά μικρότερη ($b_A = -0,96$, $p < 0,05$). Στο πείραμα Β, οι τιμές της ψήφου και της ικανότητας παρέμειναν ανεπηρέαστες, ενώ οι τιμές της γενικής εντύπωσης για τον πολιτικό σημείωσαν μικρή πτώση ($b_B = -1,2$, $p < 0,05$). Η μείωση που σημείωσαν οι τιμές της εντιμότητας είναι μισή εάν συγκριθεί με την αντίστοιχη στην περίπτωση του σοβαρού σκανδάλου ($b_B = -1,6$ εν συγκρίσει με $b_A = -3,36$).

Βλέπουμε λοιπόν, πως οι συμμετέχοντες έτειναν να υποστηρίξουν εκλογικά έναν ικανό πολιτικό μετά από ένα σκάνδαλο. Το να αναγνωρίζεται ένας πολιτικός ως ικανός είναι θετικό για τη δημόσια εικόνα του, ακόμα και αν δεν μπορεί να απαλλαγεί από τις αρνητικές συνέπειες ενός ιδιαίτερα σοβαρού οικονομικού σκανδάλου. Η εντιμότητα έχει παρόμοια δράση στην περίπτωση ενός ηπιότερου σκανδάλου.

Το φύλο του πολιτικού

Τα ευρήματα που παρουσιάστηκαν μέχρι στιγμής επιβεβαιώνουν το μοντέλο συνοχής ατομικών χαρακτηριστικών προσωπικότητας. Τα ευρήματα υποστηρίζουν επίσης το στερεοτυπικό μοντέλο. Ενώ το φύλο του πολιτικού δεν επηρεάζει τις αρχικές αξιολογήσεις του χαρακτήρα των πολιτικών (βλ. σειρά 1 στον Πίνακα 3), είναι δυνατόν να επηρεάσει τις αξιολογήσεις χαρακτήρα μετά από ένα σοβαρό σκάνδαλο. Μετά από ένα ηπιότερο σκάνδαλο, οι αξιολογήσεις του χαρακτήρα των πολιτικών είναι παρόμοιες για άνδρες και γυναίκες πολιτικούς. Το σοβαρότερο σκάνδαλο όμως ενεργοποιεί στερεότυπα φύλου τα οποία καταστρέφουν την εικόνα του άνδρα πολιτικού περισσότερο από της γυναίκας πολιτικού, με

τρόπο όμως διαφορετικό από αυτόν που προβλέπει το στερεοτυπικό μοντέλο.

Πρώτα, ας επιστρέψουμε στον Πίνακα 3, όπου παρουσιάζονται οι επιδράσεις του φύλου του πολιτικού πριν αλλά και μετά από το σκάνδαλο. Βλέπουμε πως πριν από το σκάνδαλο, το φύλο του πολιτικού δεν επηρεάζει τις αξιολογήσεις του πολιτικού. Στο πείραμα Α όμως βλέπουμε πως οι αξιολογήσεις της ικανότητας, της ηγετικής ικανότητας και της εγκαρδιότητας του πολιτικού επηρεάζονται σημαντικά. Σε όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, οι άνδρες πολιτικοί αξιολογούνται χαμηλότερα από τις γυναίκες πολιτικούς, ακόμα και όταν λάβουμε υπόψη μας τα αρχικά επίπεδα της εντιμότητας και της ικανότητάς τους. Προς έκπληξή μας ωστόσο, η εντιμότητα είναι το χαρακτηριστικό το οποίο δεν επηρεάζεται από το φύλο του πολιτικού, ανεξάρτητα από τη σοβαρότητα του σκανδάλου. Αυτή η διαπίστωση έρχεται σε αντίθεση με το στερεοτυπικό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο προβλέπεται πως οι άνδρες θεωρούνται λιγότερο έντιμοι σε σχέση με τις γυναίκες. Όπως είδαμε, οι συμμετέχοντες έκαναν διαχωρισμό μεταξύ των ανδρών και των γυναικών πολιτικών, όχι όμως με βάση την εντιμότητά τους. Οι άνδρες πολιτικοί που εμπλέκονται σε σκάνδαλα θεωρούνται λιγότερο ικανοί, ασθενέστεροι ηγέτες και λιγότερο εγκάρδιοι. Η εικόνα του άνδρα ως λιγότερο εγκάρδιου σε σχέση με τη γυναίκα συμφωνεί με τα αντίστοιχα κοινωνικά στερεότυπα φύλου, που όπως φαίνεται μεταφέρονται και στον πολιτικό χώρο.⁵⁵ Εντούτοις, η εικόνα του άνδρα ως λιγότερο ικανού ή ασθενέστερου ηγέτη δε συμφωνεί με αυτά τα στερεότυπα. Μια πιθανή ερμηνεία αυτού του φαινομένου είναι πως στην περίπτωση του σοβαρού σκανδάλου δημιουργείται στο κοινό η εικόνα ενός τυπικού πολιτικού που ενδιαφέρεται κυρίως για το προσωπικό του συμφέρον, στερεότυπο που αποδίδεται ευκολότερα σε άνδρες παρά σε γυναίκες πολιτικούς. Η επίδραση ενός ηπιότερου σκανδάλου δεν είναι τόσο δυνατή ώστε να ενεργοποιήσει παρόμοιες στερεοτυπικές αναφορές.

Για το πείραμα Α, όπου η επίδραση του φύλου είναι έντονη, πραγματοποιήσαμε μια επιπλέον ανάλυση. Σε αυτή συμμετέχουν μόνο όσοι είχαν πληροφορίες για τα αρχικά χαρακτηριστικά των

55. Βλ. σχετικά L. Huddy - N. Terkildsen, «Gender stereotypes and the perception of male and female candidates», *American Journal of Political Science*, τχ. 37, 1993, σ. 119-147. Ακόμα, L. Huddy, «The political significance of voter's gender stereotypes», *Research in Micropolitics*, τχ. 4, 1994, σ. 169-193.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Επιδράσεις του φύλου και των χαρακτηριστικών προσωπικότητας στις αξιολογήσεις μετά το σκάνδαλο.

Μόνο οι συμμετέχοντες που έλαβαν τη με-σκάνδαλο συνθήκη στο πείραμα Α

Αξιολόγηση πριν από το σκάνδαλο	Συνολικές αξιολογήσεις Ψήφος	Αξιολόγηση	Ικανότητα	Χαρακτηριστικά προσωπικότητας		Εντιμότητα
				Ηγετική ικανότητα	Εργασιμότητα	
	2,18** (0,65)	2,70** (0,65)	0,66** (0,08)	0,29** (0,07)	0,36** (0,08)	0,14** (0,05)
Φύλο	-0,48 (0,35)	-0,14 (0,25)	-1,09** (0,32)	-0,74** (0,30)	-0,77** (0,30)	-0,17 (0,24)
Constant	0,72 (0,47)	0,95* (0,44)	0,637 (0,599)	2,24** (0,498)	1,66** (0,550)	0,71* (0,33)
Adj. R ²	0,061	0,083	0,331	0,113	0,134	0,035
N	177	173	178	176	176	177

* p<0,05, ** p<0,01

Σημείωση: Οι τιμές των παρεπιπέτων είναι μη τυποποιημένες (unstandardized) συντελεστές παλινδρόμησης, με προβλεπόμενο μέτρο απόκλισης (standard error) στις παρενθέσεις. Η αξιολόγηση πριν από το σκάνδαλο συνδέεται με την εξαρτημένη μεταβλητή. Έτσι, ψήφος πριν από το σκάνδαλο χρησιμοποιείται για την πρόβλεψη της ψήφου μετά από το σκάνδαλο, αξιολογήσεις πριν από το σκάνδαλο χρησιμοποιούνται για την πρόβλεψη αξιολογήσεων μετά από το σκάνδαλο, κ.ο.κ. Όλες οι εξαρτημένες μεταβλητές βρισκονται σε κλίμακα 0-10. Το Φύλο είναι διχοτομική μεταβλητή, όπου 0 = γυναίκα και 1 = άνδρας. Η ικανότητα είναι διχοτομική μεταβλητή, όπου 0 = μέτρια τιμή και 1 = υψηλή τιμή. Η εντιμότητα είναι διχοτομική μεταβλητή, όπου 0 = μέτρια τιμή και 1 = υψηλή τιμή. Οι συντελεστές παλινδρόμησης Φύλο X Σκάνδαλο, Ικανότητα X Σκάνδαλο, Εντιμότητα X Σκάνδαλο, δίνουν την αλληλεπίδραση μεταξύ του κάθε χαρακτηριστικού του πολιτικού πριν από το σκάνδαλο και της έκθεσης στο σκάνδαλο. Όλα τα τεστ σημαντικότητας είναι προς μία κατεύθυνση.

πολιτικών, και έπειτα πληροφορήθηκαν για το σοβαρό σκάνδαλο ($N_A=178$) αποδεικνύει με ακόμα σαφέστερο τρόπο την αρνητική επίδραση του σκανδάλου για τους άνδρες πολιτικούς. Στη συγκεκριμένη ανάλυση, λαμβάνουμε υπόψη τις αρχικές αξιολογήσεις για τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του πολιτικού και ερευνούμε την επίδραση του φύλου του πολιτικού στις αντιδράσεις των συμμετεχόντων.

Η παλινδρομική εξίσωση έχει ως εξής:

$$Y=b_0+b_1X_1+b_2X_2+e$$

όπου X_1 =αξιολογήσεις πριν από το σκάνδαλο και X_2 =φύλο. Η ανάλυση βρίσκεται στον Πίνακα 4.

Αυτά τα ευρήματα αναπαράγουν ακριβώς τα αποτελέσματα του Πίνακα 3. Όταν το σκάνδαλο είναι σοβαρό, οι άνδρες πολιτικοί δεν τυχάνουν ιδιαίτερης αρνητικής μεταχείρισης. Οι συμμετέχοντες είναι πρόθυμοι να τους ψηφίσουν και οι αξιολογήσεις της γενικής τους εικόνας είναι εξίσου θετικές με αυτές των γυναικών συναδέλφων τους. Ωστόσο, στην περίπτωση των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών προσωπικότητας, το φύλο του πολιτικού επηρεάζει αρνητικά τις αξιολογήσεις της ικανότητας, της εντιμότητας και εγκαρδιότητας του πολιτικού. Οι αξιολογήσεις για άνδρες πολιτικούς είναι σε γενικές γραμμές αρνητικότερες μετά από ένα σοβαρό σκάνδαλο, εξαιρουμένης, για άλλη μια φορά, της εντιμότητας.

11. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Με τα στοιχεία που παρατέθηκαν εδώ, ερχόμαστε πιο κοντά στην κατανόηση του ρόλου των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας ως παραγόντων που προσφέρουν πολιτικό απυρόβλητο. Η αντίδραση του κοινού στη δίκη του Κλίντον, και τα παρεπόμενά της, που συχνά ερμηνευόταν ως απόδειξη της ελάχιστης σημασίας των χαρακτηριστικών προσωπικότητας για την εκλογή δημόσιων προσώπων, μπορεί να ερμηνευτεί διαφορετικά. Το 65% ποσοστό αποδοχής του Κλίντον για το έργο του, ενόσω ήταν Πρόεδρος, εν συγκρίσει με το ποσοστό των 35% ατόμων τα οποία τον θεωρούσαν έντιμο και άξιο εμπιστοσύνης, δε σημαίνει απαραίτητα πως το κοινό δεν ενδιαφέρεται για την εντιμότητα των αντιπροσώπων του.⁵⁶

56. Τα δεδομένα προέρχονται από το *The Washington Post*, στις 5 Απριλίου

Η παράλληλη παρουσία των υψηλών αξιολογήσεων επίδοσης και των χαμηλών αξιολογήσεων της εντιμότητας του πολιτικού δε μαρτυρούν άλλο παρά το ότι το αμερικανικό πολιτικό κοινό μπορεί να κάνει το διαχωρισμό μεταξύ απόδοσης και ηθικής. Στην περίπτωση ενός σοβαρού σκανδάλου, όπως αυτό του Κλίντον, η αρχική εντιμότητα δεν είχε σημασία ενώ η αρχική ικανότητα είχε. Από τα εξαγόμενα των πειραμάτων μπορούμε να περιμένουμε πως στη περίπτωση ενός ηπιότερου σκανδάλου, όπου η εντιμότητα δεν αναιρείται, οι προϋπάρχουσες εντυπώσεις για την ειλικρίνεια του πολιτικού θα επηρεάσουν τις αξιολογήσεις του χαρακτήρα του μετά από το σκάνδαλο.

Αναλυτικότερα, τα δύο πειράματα που παρουσιάστηκαν προσφέρουν μια ενδεχόμενη απάντηση στο ερώτημα γιατί ορισμένοι πολιτικοί αξιολογούνται θετικότερα μετά από ένα επιβλαβές σκάνδαλο εν συγκρίσει με άλλους. Όταν το σκάνδαλο είναι σοβαρό, οι πολιτικοί που έχουν τη φήμη ότι είναι ικανοί τυγχάνουν καλύτερης αντιμετώπισης εν συγκρίσει με αυτούς που θεωρούνται λιγότερο ικανοί. Το παράδειγμα Κλίντον-Λιουίνσκι ταιριάζει ιδιαίτερα στην περίπτωση αυτή. Πολλοί μελετητές της κοινής γνώμης ισχυρίστηκαν πως ο Κλίντον κατάφερε να αποφύγει τις αρνητικές συνέπειες του σκανδάλου γιατί ένα ευρύ μέρος του πολιτικού κοινού θεώρησε τη σχέση του με την Μόνικα Λιουίνσκι θέμα καθαρά προσωπικό. Άλλοι ερευνητές υποστήριξαν ότι η καλή κατάσταση της οικονομίας καθώς και η αρχικά υψηλή δημοτικότητα του Κλίντον συνέτειναν στην ομαλή αντίδραση του κοινού. Τα πειραματικά ευρήματα βρίσκονται σε συμφωνία με τη δεύτερη άποψη. Και στα δύο σκάνδαλα που εξετάστηκαν εδώ –τα οποία ηθελημένα δεν ήταν ταυτόσημα της περίπτωσης Κλίντον– παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο. Οι ικανοί πολιτικοί ζημιώθηκαν λιγότερο από τους αντίστοιχα λιγότερο ικανούς πολιτικούς που αντιμετώπιζαν την ίδια κατηγορία.

Στο πείραμα Α, οι έντιμοι πολιτικοί δεν απαλλάχθηκαν από τις αρνητικές συνέπειες του σοβαρού σκανδάλου. Παρά την έμφαση στον προστατευτικό ρόλο της γενικής θετικής φήμης από τις μέχρι σήμερα έρευνες, όπως βλέπουμε εδώ η επίδρασή της εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τα συστατικά στοιχεία της και από το

πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζεται. Η έρευνά μας επαληθεύει σε κάποιο βαθμό τη θεωρία της «ασπίδας προστασίας» που υποστήριξε ο Fenno, όταν η φήμη του πολιτικού βασίζεται στην ικανότητά του.⁵⁷ Δεν υπάρχουν, ωστόσο, ικανοποιητικές ενδείξεις στο πείραμα Α ότι η πολιτική φήμη που βασίζεται σε στοιχεία εντιμότητας θα καταφέρει να προστατεύσει έναν πολιτικό που εμπλέκεται σε ένα σοβαρό σκάνδαλο.

Ωστόσο, στο πείραμα Β, όταν το σκάνδαλο είναι ηλιότερο, η εντιμότητα του πολιτικού παίζει σοβαρό ρόλο, γεγονός που επαληθεύεται στη σημασία που της αποδίδουν οι πολιτικοί υποψήφιοι της καμπάνιας 2000 στη διαμόρφωση της δημόσιας εικόνας τους. Η εντιμότητα μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να αποδειχθεί χαρακτηριστικό εξίσου σημαντικό με την ικανότητα, όπως βλέπουμε στο πείραμα Β. Καταλήγουμε, λοιπόν, πως η επίδραση των χαρακτηριστικών προσωπικότητας στη γνώμη του κοινού για τους πολιτικούς δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από το πλαίσιο μέσα από το οποίο αναλύονται. Επιπλέον, καμία από τις δύο πειραματικές έρευνες δεν παρέχει στοιχεία που να υποστηρίζουν την υπόθεση των McGraw κ.ά., σύμφωνα με την οποία οι πολιτικοί οι οποίοι θεωρούνται αξιόλογοι αντιμετωπίζονται με αυστηρότερα κριτήρια στην περίπτωση ενός σκανδάλου.⁵⁸ Ενώ εξετάσαμε το ενδεχόμενο οι έντιμοι πολιτικοί να τιμωρούνται αυστηρότερα για τις παρατυπίες τους, δε συναντήσαμε στοιχεία που να επαληθεύουν αυτή την υπόθεση.

Σχηματισμός εντυπώσεων

Παρότι αρχικά αντιμετωπίσαμε τα μοντέλα συνοχής ατομικών χαρακτηριστικών προσωπικότητας και στερεοτύπων ως εκ διαμέτρου αντίθετων, καταλήγουμε ότι και οι δύο θεωρίες σχηματισμού εντυπώσεων επαληθεύονται σε κάποιο βαθμό. Όταν το σκάνδαλο ήταν σοβαρό, το πολιτικό κοινό είχε την τάση να ανακαλέσει την υποστήριξή του για τους έντιμους, και όχι για τους ικανούς πολιτικούς. Οι ψηφοφόροι έδωσαν μεγαλύτερη προσοχή σε αυτή την πληροφορία, η οποία διέφερε από την αρχική τους εικόνα για τον πολιτικό. Από την άλλη, ωστόσο, τιμώρησαν τους άνδρες πολιτικούς αυστηρότερα για την εμπλοκή τους σε ένα σοβαρό σκάνδαλο,

57. Βλ. R. Fenno, 1978, ό.π.

58. Βλ. σχετικά K. McGraw - R. Timpone - G. Bruck, 1991, ό.π.

επιβεβαιώνοντας με αυτό τον τρόπο τον ισχυρότατο ρόλο των στερεοτύπων.

Σε θεωρητικό πλαίσιο, τα δύο αυτά μοντέλα είναι δυνατόν να είναι περισσότερο συμβατά απ' όσο περιμένει κανείς αρχικά. Ορισμένοι ερευνητές προτείνουν ότι οι πολίτες δεν επεξεργάζονται τις νέες πληροφορίες βασιζόμενοι αποκλειστικά σε χαρακτηριστικά του υποκειμένου ή σε στερεότυπα, αλλά μάλλον συμψηφίζουν πληροφορίες που αφορούν ένα συγκεκριμένο υποκείμενο με προσδοκίες οι οποίες προέρχονται από κοινωνικά στερεότυπα.⁵⁹ Σύμφωνα με αυτή τη νέα σχολή, η ενεργοποίηση μεμονωμένων ατομικών χαρακτηριστικών, καθώς και προσδοκιών ομαδικών χαρακτηριστικών έχει σαν αποτέλεσμα να προσλαμβάνονται πολύ περισσότερες πληροφορίες για το υποκείμενο. Συγκεκριμένες έρευνες στο χώρο αυτό μαρτυρούν ότι είναι σχετικά εύκολη διαδικασία η εναλλαγή ατομικών και στερεοτυπικών πληροφοριών κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης εντυπώσεων.⁶⁰

Πιστεύουμε πως αυτό ακριβώς συνέβη και εδώ. Όταν οι συμμετέχοντες διαμόρφωσαν αρχικά την εντύπωσή τους για τον πολιτικό, δεν υπήρξαν διαφορές μεταξύ των γυναικών και ανδρών πολιτικών. Οι συμμετέχοντες αξιολόγησαν τους πολιτικούς με βάση τα ατομικά τους χαρακτηριστικά (την ικανότητα ιδιαίτερα), τα οποία και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις αξιολογήσεις μετά το σκάνδαλο. Είδαμε όμως ότι ενεργοποιήθηκαν και στερεότυπα φύλου, τα οποία συνέτειναν στο να αξιολογούνται οι άνδρες πολιτικοί πιο αρνητικά στην περίπτωση του σοβαρού σκανδάλου. Τα στερεότυπα που λειτούργησαν σε αυτή την περίπτωση δεν επαλήθευσαν τη συνήθη εικόνα των ανδρών ως περισσότερο ικανών από τις γυναίκες και των γυναικών ως περισσότερο έντιμων από τους άνδρες. Αντίθετα, οι άνδρες τιμωρήθηκαν αυστηρότερα με βάση ένα άλλο στερεότυπο, αυτό του τυπικού «διεφθαρμένου» πολιτικού. Στην περίπτωση του σοβαρού σκανδάλου θεωρήθηκαν λιγότερο ικανοί,

59. Βλ. σχετικά R.S. Wyer - L.L. Martin, 1986, ό.π.

60. Βλ. S.T. Fiske - S.L. Neuberg - A.E. Beattie - S.J. Milberg, «Category-based and attribute-based reactions to others: some informational conditions of stereotyping and individuating processes», *Journal of Experimental Social Psychology*, τχ. 23, 1987, σ. 339-427. Ακόμα, βλ. S.T. Fiske - S.L. Neuberg, 1990, ό.π. Επίσης, βλ. J. Leyens - V.Y. Yzerbyt - G. Schadron, «The social judgeability approach to stereotypes», στο W. Stroebe - M. Hewstone (επιμ.), *European Review of Social Psychology*, τόμ. 3, 1992, σ. 91-120.

ακατάλληλοι ηγέτες και ψυχροί. Οι γυναίκες πολιτικοί μπόρεσαν να διαφύγουν της εικόνας του πολιτικού που δρα με βάση το προσωπικό του μόνο συμφέρον, ερήμην του εκλογικού κοινού, και αδιαφορεί για τις ευθύνες του.

Είναι πλέον εμφανές πως η μελέτη των σκανδάλων και της εκλογικής συμπεριφοράς δεν μπορεί να αγνοεί τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν τη δημόσια εικόνα των πολιτικών προσώπων. Οι έρευνες που παρουσιάζονται στο παρόν άρθρο επιβεβαίωσαν το σημαντικό ρόλο των χαρακτηριστικών προσωπικότητας για την επίτευξη του πολιτικού απυρόβλητου⁶¹ έχουν όμως, όπως κάθε ερευνητική προσπάθεια, συγκεκριμένους περιορισμούς. Όπως σε κάθε πειραματική έρευνα, αναγκαστικά αναλύεται εδώ ένας μικρός μόνο αριθμός από τους ποικίλους παράγοντες που είναι δυνατόν να επιδρούν στο φαινόμενο του πολιτικού απυρόβλητου. Τα σκάνδαλα που εξετάζονται είναι και στις δύο περιπτώσεις οικονομικά, και τα πολιτικά προφίλ που παρουσιάζονται είναι απλοποιημένα.⁶¹ Επίσης, καθώς χρησιμοποιήσαμε δείγμα φοιτητών και όχι ένα τυχαία επιλεγμένο μέρος του πληθυσμού, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τα όρια της γενίκευσης των ευρημάτων μας.

Καταλήγουμε λοιπόν με τη διαπίστωση πως είναι αναγκαίο, προκειμένου να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την πολυπλοκότητα και τη δυναμική των σημείων του πολιτικού απυρόβλητου το οποίο και μελετάμε, να προχωρήσουμε σε περισσότερες και σε εις βάθος έρευνες της αλληλεπίδρασης των κεντρικών χαρακτηριστικών της πολιτικής προσωπικότητας, όπως η ικανότητα και η εντιμότητα, και των διαφόρων τύπων πολιτικών σκανδάλων. Τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται εδώ προέρχονται από τον αμερικανικό πολιτικό χώρο. Τα τελικά συμπεράσματα, ωστόσο, μπορούν να αναπτυχθούν και πέραν της αμερικανικής πολιτικής σκηνής, καθώς το θεωρητικό πλαίσιο που προκύπτει από τα πειραματικά ευρήματα, μπορεί κάλλιστα να αποτελέσει τη βάση για μια έρευνα του ελληνικού πολιτικού χώρου.

61. Η συνειδητή επιλογή να χρησιμοποιήσουμε μόνο τον οικονομικό τύπο σκανδάλου, στη συγκεκριμένη περίπτωση οφείλεται στην προσπάθειά μας να μελετήσουμε τις επιδράσεις των χαρακτηριστικών προσωπικότητας σε όσο το δυνατόν σταθερότερο περιβάλλον και μεταβάλλοντας μόνο το βαθμό σοβαρότητας του σκανδάλου και όχι τον τύπο του. Σε άλλες έρευνες αναλύεται ο ρόλος των χαρακτηριστικών προσωπικότητας υπό διαφορετικό περιβάλλον σκανδάλου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφορεί

Eric Hobsbawm

ΣΤΟΥΣ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ
ΤΟΥ 21ου ΑΙΩΝΑ

μετά την εποχή των άκρων

συνομιλία με τον Antonio Polito

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΞΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646, FAX 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

Πριν από λίγες εβδομάδες γίναμε φτωχότεροι γιατί δεν έχουμε πια μαζί μας τον Αριστόβουλο Μάνεση. Ο καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ποτέ δεν παρέλειπε να υπογραμμίζει τη σχέση που υπήρχε και υπάρχει ανάμεσα στο δημόσιο δίκαιο και την πολιτική επιστήμη. Κάποιους από εμάς είχε τιμήσει με την προσοχή του και του είμαστε ευγνώμονες για όσα εισέφερε στην τέχνη μας.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

ΝΙΚΟΣ ΛΙΟΥΣΗΣ - ΣΩΤΗΡΗΣ ΝΤΑΛΗΣ (εισ.-επιμ.), *Οι διεθνείς σχέσεις στη μεταψυχροπολεμική εποχή: Απ' τη γεωπολιτική στη γεωοικονομία και οι προκλήσεις του 21ου αιώνα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999, 630 σελ.

Πέντε θεματικές ενότητες, σαράντα τρία άρθρα ξένων και Ελλήνων συγγραφέων, τρεις Έλληνες πολιτικοί που σχολιάζουν τη σύγχρονη γεωπολιτική και γεωοικονομία στη βάση συγκεκριμένου καταλόγου ερωτημάτων (Θεόδωρος Πάγκαλος, Στέφανος Μάνος και Μιχάλης Παπαγιαννάκης), *Η Παθολογία του πολέμου* του Θουκυδίδη (ο οποίος ειρήσθω εν παρόδω, επιστρατεύτηκε πρόσφατα κατά κόρον από τη γραφίδα πανεπιστημιακών και άλλων για να υπομνήσει στους επιλήσμονες Νεοέλληνες τις ολέθριες συνέπειες της υποτιθέμενης ενδοτικότητας έναντι της Τουρκίας με αφορμή την υπόθεση των S-300), σημείωμα *αντί επιλόγου*, κατάλογος πηγών, κι ένας υποδειγματικός *βιβλιογραφικός οδηγός* αποτελούν τον υπό κρίση ογκώδη τόμο.

Το εισαγωγικό σημείωμα των επιμελητών της έκδοσης Νίκου Λιούση και Σωτήρη Ντάλη, που ομαδοποιεί και ταξινομεί τις διάφορες προσεγγίσεις, είναι μεν πολύτιμο αλλά αποτελεί μόνο τον προθάλαμο για την «ανάγνωση» μιας σειράς κειμένων που είναι, σε ορισμένες περιπτώσεις, άνισα, τόσο από άποψη έκτασης όσο και από άποψη προβληματικής. Διότι, κατά τα άλλα, είναι εν μέρει φυσιολογικό η διαφορετική προέλευση των συγγραφέων να χρωματίζει τόσο το ιδιαίτερο αντικείμενο του ενδιαφέροντος και της ανάλυσης όσο και τις διάφορες θεωρητικές αναφορές τους.

Οι σχέσεις χώρου και ισχύος, ο στρατηγικός έλεγχος του χώρου, η γεωπολιτική ως εργαλείο ανάλυσης, η «σταθερή» συνιστώσα της γεωγραφίας αλλά και οι σύγχρονες αρθρώσεις της (γεωοικονομία)

* Δρ. Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

αποτελούν απλώς ένα πλαίσιο που μας επαναφέρει διαρκώς σε ορισμένες απλές μεν αλλά σταθερές διαπιστώσεις: ότι, π.χ., τα κράτη έχουν εδαφικά όρια, ότι δε ζουν όλα στον ίδιο πολιτικό χώρο και χρόνο, ότι αρκετοί τύποι ιστορικών διαδικασιών έρχονται συχνά σε αντιπαράθεση, ότι πλήθος παραγόντων επενεργούν για να προσδιορίζουν τα πρότυπα αλληλεπίδρασης μεταξύ των εθνών και διαμόρφωσης των διεθνών σχέσεων σε κάθε ιστορική περίοδο κλπ.

Το πόσο ωμά επανέρχεται η γεωπολιτική ως καθοριστικός παράγοντας διαμόρφωσης της πολιτικής μας το υπομνήσκουν συνεχώς πληθώρα σύγχρονων γεγονότων: όπως π.χ. οι εξελίξεις στο Κοσσυφοπέδιο, η στάση των ΗΠΑ και των σημαντικών κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης απέναντι στην Τουρκία, στο Κουρδικό και το Μεσανατολικό ζήτημα, για να μνημονεύσω ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα στον γειτονικό μας χώρο.

Σε μια ανταπόκριση του δημοσιογράφου Paul Wood στη βρετανική εφημερίδα *Independent on Sunday* (21.2.99) που αφορούσε τους ελληνικούς φόβους για τις επιπτώσεις της σύρραξης στο Κόσσοβο, παρατίθεται σαφέστατα η γνώμη κάποιου ξένου διπλωμάτη: *Η Δύση πεντάρα δε δίνει για τα 45 άτομα που φονεύτηκαν στο Ράτσακ (στο Κόσσοβο, τον Ιανουάριο). Δεν πρέπει να έχει κανείς αυταπάτες. Οι γεωπολιτικές εκτιμήσεις καθορίζουν την πολιτική [στην περιοχή αυτή] (έμφαση δική μου).*

Στην εποχή δε της παγκοσμιοποίησης δεν είναι καθόλου περίεργο που το κέντρο βάρους και η σχετική προβληματική μετατοπίστηκαν στη γεωοικονομία. Το σχετικό Κεφάλαιο δικαίως κατέχει σημαντική θέση στον τόμο. Εξίσου σημαντικά όμως και τα κεφάλαια που πραγματεύονται τα προβλήματα ασφάλειας, άμυνας και εξωτερικής πολιτικής στον μεταψυχροπολεμικό κόσμο, ιδιαίτερης σημασίας μάλιστα για την Ελλάδα καθόσον έχει τοποθετήσει την ασφάλεια και ευημερία της σταθερά πλέον μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση παρά τα τεράστια ελλείμματά της στον τομέα αυτό (μικρά, δειλά κι ανεπαρκή βήματα). Όπως κρίσιμης σημασίας είναι και τα προβλήματα που αναδύονται μέσα στον σημερινό πολυπολιτισμικό κόσμο. Κι ενώ ως προς τα θέματα της ΚΕΠΠΑ αξιολογότατη και εκτενής είναι η ελληνική συμβολή και βιβλιογραφία (εξαιρετικό δε το άρθρο του Leo Tindermans στον τόμο), στις επίμαχες θεωρίες του Samuel Huntington θεωρώ ανεπαρκή και ελλιπή την ελληνική αντίκρουση παρά την ανελέητη κριτική που ασκεί το άρθρο των Θ. Κουλουμπή και Θ. Βερέμη. Διότι, αν μη τι άλλο, η εξ ορι-

σμού *οικουμενικότητα* των δυτικών αξιών (ανθρώπινα δικαιώματα, αντιπροσωπευτικό σύστημα, κλπ.) δεν αποκλείει τη *μοναδικότητα* της Δύσης από άποψη ιστορική. Κι ασφαλώς έχουμε κάθε δικαίωμα και συμφέρον να κατεδαφίσουμε το σινικό τείχος που ανεγείρει ο Huntington και να συντρίψουμε τα κριτήρια ένταξης στον δυτικό κόσμο (και στο NATO) που χρησιμοποιεί, αλλά ταυτόχρονα δεν πρέπει να παραλείψουμε μια πιο ενδελεχή εξέταση των θεωριών του περί πολιτισμικών συγκρούσεων, εφόσον ο παράγοντας αυτός ως εσωτερική πολιτική δυναμική ενδέχεται να συμβάλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση στάσεων στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και των διακρατικών σχέσεων εν γένει.

Οι συντηρητικές πολιτικές απόψεις του Huntington, εμφανείς ήδη από το –έξοχο όμως– βιβλίο του *Political Order in Changing Societies* (Yale University, 1968) που μεταφέρονται τώρα στις εξωτερικές σχέσεις για να δώσουν θεωρητική υπόσταση σε ορισμένες προσεγγίσεις στηρίζοντας αντίστοιχες πολιτικές, δεν πρέπει να αποτελέσουν εμπόδιο αξιοποίησης άλλων σημαντικών επιστημονικών ή αναλύσεών του. Η μοναδικότητα δε μεταφράζεται κατ' ανάγκη σε αλαζονεία, και η πολυπολιτισμική συνύπαρξη εντός κρατών, αλλά και μεταξύ κρατών, καθώς και η αντιμετώπιση των πολιτισμών σε βάση ισοτιμίας και σεβασμού από άποψη διακρατικών σχέσεων δεν μπορεί να αμβλύνει την κριτική (π.χ. ανθρώπινα δικαιώματα) άλλων πολιτισμών από τη σκοπιά αξιακών συστημάτων που διεκδικούν *οικουμενικότητα* εφαρμογής. Η οικουμενική αξίωση εκπηγάει από την ιστορική μοναδικότητα των δυτικών πολιτικών και ατομικών αξιών. Δεν μπορούμε να αποφύγουμε το ερώτημα των κριτηρίων και των αξιακών συστημάτων στη βάση των οποίων ασκείται κριτική σε ολοκληρωτικά, αυταρχικά, στρατοκρατικά ή θεοκρατικά καθεστώτα.

Μπορούμε να απορρίψουμε τον πολιτισμικό ντετερμινισμό του Huntington ή να επιστημονοποιήσουμε εκτιμήσεις του που έχουν ήδη διαψευστεί από τα πράγματα (π.χ. επέμβαση στη Βοσνία, ανάμειξη στο Κόσοβο) αλλά δε θα πρέπει να αγνοήσουμε τους πολιτισμούς, στο βαθμό τουλάχιστον που συμβάλλουν σε ιδεολογικές αποκρυσταλλώσεις (και αγκυλώσεις), ως υπαρκτές ή δυνητικές πηγές διεθνών συγκρούσεων. Άλλωστε, ποιος θα τολμούσε σήμερα στη Δύση να υποστηρίξει μια πολιτική τελείως ανοιχτών θυρών έναντι της μετανάστευσης των φτωχών και κατατρεγμένων από τόσες πλέον ηπείρους του πλανήτη μας;

Αναγκαίο ανάγνωσμα αποτελεί επίσης το Κεφάλαιο Ε' για το ρόλο της οικονομίας στη διεθνή πολιτική. Οι προσεγγίσεις και πά-λι διαφέρουν αλλά είναι καθ' όλα αναλυτικές και στοιχειοθετημένες. Διδακτικότητα η άποψη του διευθυντή σύνταξης της εφημερίδας *Le Monde* Eric Izraelewicz ότι «οι αγορές, οι σημερινές χρηματοοικονομικές αγορές, δεν ψηφίζουν ούτε “δεξιά” ούτε “«αριστερά»», με άλλα λόγια δεν κάνουν πολιτικές επιλογές αλλά αναζητούν συνοχή πολιτικής, διαφάνεια, τήρηση ανειλημμένων υποχρεώσεων, κι ότι «η δικτατορία των αγορών» δεν αποτελεί παρά ένα βολικό άλλοθι της αδράνειας των πολιτικών. Και επί της ουσίας, η σύντομη ανάλυση του παλαίμαχου J.K. Galbraith για τη σημερινή «κοινωνία της αφθονίας» (πολύκροτο στην εποχή το βιβλίο του *The Affluent Society*) και τις σημερινές ταξικές διαιρέσεις στον ανεπτυγμένο κόσμο ως πηγή δυσσαρέσκειας, δυσφορίας και σύγκρουσης στη μεταψυχροπολεμική εποχή.

Τέλος, άκρως ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις των τριών Ελλήνων πολιτικών που απαντούν σε 11 γραπτές ερωτήσεις ευρύτερου φάσματος: από τη «Νέα Γεωπολιτική Συγκυρία» και το ρόλο του ΝΑΤΟ και της ΔΕΕ μέχρι τις προοπτικές ένταξης της Κύπρου στην Ε.Ε. Κι είναι ενδιαφέρουσες ακριβώς διότι χρωματίζονται (αναπόφευκτα) από τις ιδιαίτερες πολιτικο-ιδεολογικές τους απόψεις, μολονότι δε λείπει κάποιος κοινός παρονομαστής και η κοινή διαπίστωση περί της ρευστότητας των σημερινών πραγμάτων.

Εμφανώς όμως ανεπαρκής είναι η αναφορά στις θεωρίες του πολέμου, εφόσον ο πόλεμος και οι ένοπλες συγκρούσεις εξακολουθούν –φευ!– να παραμένουν όχι μόνο επίκαιρο φαινόμενο, «συνέχεια της πολιτικής» κατά Κλαούζεβιτς, αλλά εγγενές στοιχείο των ανθρώπινων κοινωνιών και των διακρατικών σχέσεων, αναπόσπαστο εργαλείο της εξωτερικής πολιτικής, ακόμα και με τη μορφή απειλής βίας. Ως προς αυτό ανεξήγητη είναι η απουσία σχετικού κειμένου του εκλιπόντος Π. Κονδύλη, καθώς και η παράλειψη μνημόνευσης των σχετικών έργων του στον βιβλιογραφικό οδηγό. Κι όμως στην περίπτωση του έχουμε ένα απτό δείγμα συγκεκριμένης εφαρμογής (υπό τη μορφή ανάλυσης και προτάσεων) θεωρητικών προσεγγίσεων. Το επίμαχο Επίμετρό του στην ελληνική έκδοση του έργου του *Θεωρία του Πολέμου* (Θεμέλιο, 1998) τον εξέθεσε (όχι αδικώς, πιστεύω, από πολλές απόψεις) σε έντονες επικρίσεις.

Η διαμάχη περί του θέματος έδειξε ταυτόχρονα πόσο πειστική (και αναντικατάστατη) είναι η ανάγκη συγκρότησης και επεξεργα-

σίας αυτόχθονης στρατηγικής-θεωρητικής σκέψης για να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά, πολύπλευρα και μακροπρόθεσμα τα προβλήματα που δημιουργούνται από τις υπαρκτές και δυνητικές απειλές κατά της χώρας. Ενίοτε ορισμένοι πολιτικοί και κατ'επάγγελμα διαμορφωτές και διαχειριστές της εξωτερικής μας πολιτικής περιφρονούν ή σκοπίμως παραγνωρίζουν τους εκφραστές θεωρητικών πλαισίων ανάλυσης, αντί να επιδιώκουν μια γόνιμη συνάντηση και συνεργασία μαζί τους. Φυσικά, οι αναλυτές δε διατρέχουν κανένα κίνδυνο, σε αντίθεση με τους πολιτικούς που οι επιλογές τους πάντα έχουν και τίμημα και επιπτώσεις. Προσφεύγοντας δε στο σημαντικό έργο ενός θεωρητικού της διπλωματίας αλλά και υπεύθυνου διαχειριστή της, του Henry Kissinger (βλ. *Διπλωματία*, Νέα Σύνορα, 1995) θα υπογράμμιζα την κοινότοπη διαπίστωσή του ότι «οι διανοούμενοι αναλύουν τη λειτουργία των διεθνών συστημάτων, οι πολιτικοί τα οικοδομούν... ότι υπάρχει μια τεράστια διαφορά ανάμεσα στην οπτική γωνία ενός αναλυτή κι ενός πολιτικού» ότι τα προβλήματα απλώς επιβάλλονται στον πολιτικό, δεν τα επιλέγει κατά βούληση, κι ότι τελικά «τα λάθη του είναι αμετάκλητα».

Προέχει πάντα να διασφαλίζεται η γνώση, το πλαίσιο ανάλυσης, η ορθή διάγνωση που όμως δεν μπορεί να προσδιορίζει αναγκαστικά κάποια μοναδική γραμμή πλεύσης. Παρήγορο όμως είναι τελικά το γεγονός ότι, έστω κάπως αργά, συνειδητοποιείται η πολύτιμη συμβολή της θεωρίας και των διανοητών του χώρου στην κατανόηση των προβλημάτων, συχνά χωρίς προκαταλήψεις και πέρα από ψευδαισθήσεις και ευσεβείς πόθους.

Ο τόμος αυτός συμβάλλει προς αυτήν την κατεύθυνση με αίσθημα ευθύνης έναντι του αναγνώστη αποφεύγοντας λίθους αναθέματος και προβάλλοντας, πολύπλευρα, πράγματι, τις προκλήσεις που ήδη βρίσκονται ενώπιόν μας. Έχοντας γνώση των περιορισμών, απομένει εντούτοις αρκετός χώρος για τη δική μας δράση.

ΒΙΒΛΙΑ

Μαρία Μαγγιώρου, Λόγος και αυτονομία: Μικρή συμβολή στο ύψος της γνώσης, (Σειρά: Βιβλιοθήκη Πολιτικής Επικοινωνίας), Αντ. Ν. Σάκουλας, Αθήνα 1998, 481 σελ.

Πρόκειται για ένα εκτενές δοκίμιο το οποίο ασκεί κριτική στον τρόπο σύλληψης του «ισχύοντος κοινωνικού καθεστώτος» ως καθεστώτος που διέπεται από τη Λογική. Η Λογική συνδέεται με τον εξαναγκασμό, την ανελευθερία και την ετερονομία της κοινωνίας. Η μετάβαση σε ένα νέο καθεστώς αυτονομίας απαιτεί πριν από όλα την αναγνώριση αυτής της ετερονομίας και την απόκτηση ενός νέου, απελευθερωτικού συστήματος γνώσης. Η αυτόνομη κοινωνία δε θα έχει αδιαμφισβήτητους κανόνες και σημασίες και θα αναγνωρίζει ότι η κοινωνική εξέλιξη είναι δημιουργημα των ατόμων και όχι κάποιων εξωκοινωνικών δυνάμεων τις οποίες επιβάλλει η Λογική. Η αμφισβήτηση της Λογικής μπορεί να γίνει μέσω ενός νέου κοινωνικού κινήματος. Ειδικότερα, το νέο κοινωνικό κίνημα θα συνδυάζει τον «ελληνικό τρόπο συνύπαρξης του άξονα της αναγκαιότητας με τον άξονα της ελευθερίας της ύπαρξης». Οι αξίες του ελληνικού πολιτισμού μοιάζουν με τις αξίες του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Ο πολιτισμός αυτός αντιτίθεται στη δυτική, υλιστική και ωφελμιστική παράδοση και περιλαμβάνει τον ελληνικό Λόγο, που αφορά τη φαντασία και απελευθερώνει τη διάνοια, και την ελληνική αυτονομία, η οποία είναι διαχρονική. Το βιβλίο χωρίζεται στα εξής μέρη: «1. Έν-νοια, 2. Διά-νοια, 3. Έκ-νοια, 4. Παρά-νοια, 5. Αντί-νοια, και 6. Μετά-νοια».

Αφροδίτη Κουκουτσάκη (επιμ.), *Εικόνες εγκλήματος*, Πλέθρον, Αθήνα 1999.

Το βιβλίο αποτελεί μια μελέτη του εγκλήματος μέσα από το λόγο πολιτισμικών προϊόντων (ΜΜΕ, λογοτεχνία, παραλογοτεχνία, κόμικς, φωτογραφία), στη διαπλοκή του με τον επιστημονικό λόγο. Όπως επισημαίνεται στην εισαγωγή, δεν πρόκειται απλά για βιβλίο εγκληματολογίας. «Ως ένα βαθμό απαντά ακριβώς στο κλίμα “ηθικού πανικού” το οποίο τροφοδοτεί, στο επίπεδο της κοινής γνώμης, εικόνες βίας και “ανεξέλεγκτης έφαρσης” της εγκληματικότητας. Πόσο “αθώες” είναι αυτές οι εικόνες που

παράγουν όχι μόνο τα ΜΜΕ αλλά και η ίδια η εγκληματολογία; Μέσα από ποια φίλτρα διυλίζεται, αναπλάθεται, ανακατασκευάζεται αυτό που προσλαμβάνεται κοινωνικά ως έγκλημα και κοινωνικός έλεγχος; Αυτά τα ερωτήματα εξετάζονται για τον αναγνώστη ο οποίος ενδιαφέρεται να «αποκωδικοποιήσει» αυτές τις εικόνες, να ανιχνεύσει τις διαδικασίες κοινωνικής κατασκευής τους».

Κείμενα του τόμου: Dario Melossi, «Η κοινωνική θεωρία και οι μεταβαλλόμενες αναπαραστάσεις του εγκληματία»· Τηλέμαχος Σεράσης, «Η χαμένη τιμή της εγκληματολογίας»· Πέτρος Μαρτινίδης, «Περί παραλογοτεχνικού κλίματος του εγκλήματος και των συνεπειών του»· Αλέξανδρος Χρύσης, «Έγκλημα και ιστορία. Από τη φιλοσοφία του Ντостоγιέφσκη στην πράξη του Ρασκόλνικοφ»· Alfredo Verde, «Ο αθώος δολοφόνος: έγκλημα, δίκη και ποινή στον Ξένο του Αλμπέρ Καμύ»· Adolfo Francia, «Εγκληματολογικές περιπλανήσεις στον Ισοβίτη του Αρκά»· Αφροδίτη Κουκουτσάκη, «Κοινωνικές αναπαραστάσεις της φυλακής και κόμικς. Η περίπτωση του Ισοβίτη του Αρκά»· Massimo Pavarini, «Ο μύθος της “σωφρονιστικής λύτρωσης”». Στον τόμο επίσης συμπεριλαμβάνονται δύο ιδιαίτερα επίκαιρες και χρήσιμες μελέτες για την αναπαράσταση των μεταναστών στα ΜΜΕ σε σχέση με το έγκλημα: Χριστίνα Κωνσταντινίδου, «Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό Τύπο»· Alberto D' Elia, «Η παρέκκλιση του ξένου μετανάστη στα μέσα ενημέρωσης: αποτελέσματα έρευνας στο Σαλέντο».

Ευάγγελος Κωφός, *Το Κοσσυφοπέδιο και η αλβανική ολοκλήρωση. Το άχθος του χθες - Το άγχος του αύριο*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998.

Το κείμενο δημοσιεύτηκε, σε μια πρώτη απόδοση, στο Thanos Veremis - Evangelos Kofos (επιμ.), *Kosovo, Avoiding Another Balkan War*, ELIAMEP, Athens 1998. Ο στόχος του συγγραφέα είναι «να ανιχνεύσει τα απώτερα και τα πιο πρόσφατα αίτια του προβλήματος, να παρουσιάσει τις εκατέρωθεν βασικές θέσεις, να μνημονεύσει συνοπτικά τις διάφορες πρωτοβουλίες της διεθνούς κοινότητας ως και την κρίση του Μαρτίου 1998 και να παραθέσει, με τη μορφή ανεπτυγμένου ιστορικού χρονολογίου και ορισμένων ντοκουμέντων, την εξέλιξη του κοσσοβαρικού και του ευρύτερου αλβανικού ζητήματος». Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου αναζητείται «σενάριο μακροπρόθεσμου συμβιβασμού», με βάση, βέβαια, τα δεδομένα εκείνης της εποχής.

Κώστας Σταμάτης, *Δίκαιο και δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, Πόλις, Αθήνα 2000.

Οι μελέτες αυτές δημοσιεύτηκαν σε διάφορα περιοδικά και επιθεωρήσεις. Πρόκειται για μελέτες πολιτικής φιλοσοφίας και φιλοσοφίας του δι-

καίου, σε μια εποχή που, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, η κυρίαρχη σκέψη υποβάλλει τη μοιρολατρική ιδέα μιας και μόνης δυνατής πορείας, αυτής του οριστικού θριάμβου της «ελεύθερης» αγοράς, της επικράτησης της καπιταλιστικής λογικής. Η έκδοση συγκεντρώνει αυτά τα κείμενα έπειτα από μια εκτεταμένη επανεπεξεργασία τους, ομαδοποιώντας τα σε ευρύτερες ενότητες. Στο πρώτο μέρος, με γενικό τίτλο «Σε αναζήτηση μιας ριζοσπαστικής προοπτικής για τον εικοστό πρώτο αιώνα», συγκεντρώνονται κείμενα για τη βιώσιμη ανάπτυξη και την οικολογική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, τον δημόσιο χώρο και τη δημοκρατία, τον δημοκρατικό σοσιαλισμό και τους περιορισμούς των ελευθεριών, την αποτίμηση της λενινιστικής αντίληψης για την κοινωνική επανάσταση. Στο δεύτερο μέρος με τίτλο «Αντιπαραθέσεις», δημοσιεύονται κείμενα για τις απορίες της «αυτοποιητικής» συστημικής θεωρίας του δικαίου, τα προβλήματα μιας μεταμοντέρνας αντίληψης της δικαιοσύνης και την ισότητα στη σκέψη του Amartya Sen και στην κριτική της πολιτικής οικονομίας.

Ευστράτιος Β. Αλμπάνης, *Παγκοσμιοποίηση*, Τροχαλία, Αθήνα 1999 (β' έκδοση).

Ο συγγραφέας εξετάζει τον πολιτισμό, την επικοινωνία, την ιδεολογία, το έθνος, την οικονομία, το περιβάλλον, τη βία, το δίκαιο και τις διεθνείς σχέσεις τόσο ιστορικά όσο και στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, με στόχο «να δώσει μια αντικειμενική και ολοκληρωμένη εικόνα της σύγχρονης πραγματικότητας και να δημιουργήσει ερεθίσματα για προβληματισμό και όχι να προωθήσει προκατασκευασμένες απόψεις ή να προτείνει έτοιμες λύσεις [πιστευόντας ότι] η σύγχρονη εξέλιξη δημιουργεί νέες ποιότητες και νέες προοπτικές και θέτει τον άνθρωπο μπροστά σε κρίσιμες επιλογές, που θα προσδιορίσουν καθοριστικά το μέλλον του. Οι επιλογές αυτές προϋποθέτουν συνειδητοποίηση και σαφή αντίληψη του κόσμου και της εξέλιξης που συντελείται».

Χαράλαμπος Τσαρδανίδης, *Το σύστημα λήψης αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική: μια θεωρητική προσέγγιση*, Κείμενο Εργασίας, Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, Τετράδια, τ. 15, Αθήνα 1999.

Ο συγγραφέας επιδιώκει να απαντήσει στα εξής ερωτήματα: Τι ακριβώς είναι η εξωτερική πολιτική και τι πρέπει να συμπεριλαμβάνει η ανάλυσή της, ποιοι είναι οι εσωτερικοί και εξωτερικοί παράγοντες που διαμορφώνουν την εξωτερική πολιτική, ποια η διαδικασία σχηματισμού των αποφάσεων της εξωτερικής πολιτικής. Ο συγγραφέας επιχειρεί μια στροφή από τη μελέτη του προσδιορισμού των στόχων της εξωτερικής πολιτικής στην εξέταση της συμπεριφοράς, υιοθετώντας τη συστημική προσέγγιση ως μεθοδολογία ανάλυσής της. «Έτσι η εξωτερική πολιτική μπορεί να

μελετηθεί και όχι να ορισθεί ως το σύνολο εκείνο της συμπεριφοράς και ενεργειών ή και μη ενεργειών που τα κράτη και άλλα υποκείμενα των διεθνών σχέσεων προβαίνουν ή αντιδρούν σε ενέργειες άλλων κρατών, με σκοπό να μεταβάλουν ή να δημιουργήσουν μια νέα κατάσταση στο περιβάλλον τους».

Σοφία Καΐτατζή-Γουίτλοκ, «Δικαίωμα απάντησης και “αυτορρυθμισή” στην τηλεόραση», ανάπτυπο από το περιοδικό *Το Σύνταγμα*, τόμος 25ος, τεύχη 3ο-4ο, 1999, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

Πρόκειται για μια μελέτη της σχέσης των πολιτών, των ΜΜΕ και του κράτους στη ραδιοτηλεοπτική τάξη με αφετηρία το πάντοτε επίκαιρο θέμα της προσβολής της προσωπικότητας των πολιτών. Μέσα από την εμπειρική παρακολούθηση δέκα περιπτώσεων προσβολής της προσωπικότητας στις οποίες έγινε απόπειρα άσκησης του δικαιώματος απάντησης, εξετάζεται η λειτουργικότητα του θεσμού (μόνο ένας στους δέκα καταγγέλλοντες απολαμβάνει του δικαιώματος επανόρθωσης, και τα κανάλια αγνοούν τις κυρώσεις του ΕΣΡ). Επίσης, διερευνάται σε θεωρητικό επίπεδο ο αποκλεισμός του πολίτη και η προβληματική σχέση του με τα ΜΜΕ και το κράτος. «Όταν η πρόσβαση στον ραδιοτηλεοπτικό λόγο μονοπωλείται από αναγκαστικά κερδοφόρες εκπομπές, και, όταν η πρόσβαση του πολίτη στο βήμα αυτό αποκλείεται, ακόμη και ως μορφή αμυντικής ανάδρασης, τότε η επιθετικότητα των ΜΜΕ είναι δομική αφού εκπορεύεται αλλά και υπακούει αποκλειστικά στους νόμους της άτεγκτης κερδοσκοπίας. Τότε, τα μηνύματα του ραδιοτηλεοπτικού μας συστήματος κινδυνεύουν να εκφράζουν μια νέα τυραννία», επισημαίνει η συγγραφέας.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Conceptos, Boletin de la Universidad del Museo Social Argentino, Edition Aniversario, χρόνος 74, τχ. 5, Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1999.

Conceptos, Boletin de la Universidad del Museo Social Argentino, χρόνος 75, τχ. 1, Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1999 - Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2000.

Αγορά Χωρίς Σύνορα-Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, τόμ. 5, τχ. 1, Ιούνιος-Ιούλιος-Αύγουστος 1999.

Ενημέρωση - Μηνιαία Έκδοση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, τχ. 55, Ιανουάριος 2000.

Ευρωπαϊκή Έκφραση, τχ. 35, τέταρτο τρίμηνο 1999.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

Public Opinion Quarterly, τόμ. 63, τχ. 4, χειμώνας 1999.

Αυτό το τεύχος της επιθεώρησης περιλαμβάνει τα παρακάτω άρθρα: Katherine Bischooping, Andrea Xalmin, «Public Opinion about Comparisons to the Holocaust»· Louis Bolce - Gerald de Maio, «The Anti-Christian Fundamentalist Factor in Contemporary Politics»· Priya Raghurir - Gita Venkataramani Johar, «Hong Kong 1997 in Context». Επίσης, Barbara Norrande, «The Evolution of the Gender Gap»· Michael W. Link - Robert W. Oldendick, «Call Screening: Is it Really a Problem for Survey Research?»· Michael Traugott, «Obituary for Warren E. Miller, 1924-1999»· Mariana Servín-González - Oscar Torres-Reyna, «Trends: Religion and Politics».

Foro Economico, Universidad del museo social argentino, χρόνος 5ος, τχ. 9, Δεκέμβριος 1999.

Στο τεύχος αυτό της επιθεώρησης περιλαμβάνονται τα εξής άρθρα: Manuel Fernández López, «Dos Siglos de Economía Matemática en la Argentina»· Carlos A. Iglesias Monica, «La Convertibilidad antes de la Convertibilidad»· Carlos Alberto Mallmann, «Hacia una Visión Historico-Anticipativa de los Países del Mercosur, España y Portugal en Término de una Dinámica Societal Basada en el Cambio Generacional de las Motivaciones de sus Habitantes»· Julio César Tiberio, «Reflexiones sobre la Ubicación del Estudio de la Hacienda Publicada en los Planes Universitarios»· Maria Teresa Casparri - Elba Font de Malugani, «Modelos para Proyecciones Económico-Financieras al Alcance de la Pequeña Empresa»· Carlos Luis García Casella, «Los Sistemas Contables Como Integrantes del Dominio o Universo del Discurso Contable».

Foro Economico, Revista del Intituto de Ciencias Politicas, Universidad del museo social argentino, τόμ. XXVII, Δεκέμβριος 1999.

Jorge Reinaldo Vanossi, «Una Visión del Siglo que Termina»· Bernard Chantebout: «El Estado-Nación en los Albores del siglo XXI»· «El Hecho Histórico más Trascendental»· Carlos Alberto Montaner, «Gorbachov, la "Perestroika" y su Mujer»· Andrés Benavente Urbina, «Las Nuevas Dimensiones de la Política Mundial»· Félix Alberto Montilla Zavalía, «La Creación de la Sociedad de las Naciones»· Horacio Sánchez Parodi, «Karl Popper a Cinco Años de su Muerte»· Antonio Martino, «La Política, Mañana»· Cátedra Ortega y Gasset, «Presentación de los "Cuadernos Orteguianos"».

Επιμέλεια: Μαρίλέν Λογοθέτη

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

*Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης στη στήλη αυτή παρουσιάζει πρόσφατες διδακτορικές διατριβές με στόχο την ενημέρωση των αναγνωστών της. Τα κείμενα συτάσσονται και υποβάλλονται από τους συγγραφείς των διδακτορικών διατριβών.**

Δημήτρης Ν. Χρυσόπουλος,** *Από δημοκρατίες σε δημοκρατία: Η περίπτωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας*, 301 σελ. The University of Reading, Department of Politics, 19 Ιανουαρίου 1996. Επιβλέπων καθηγητής: Percy Allum.

Η εν λόγω διατριβή αποτελεί μια εργασία στη θεωρία, με στόχο την προσέγγιση του φαινομένου της ευρωπαϊκής ενοποίησης –μετά την έναρξη ισχύος της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.)– υπό το πρίσμα της σύγχρονης δημοκρατικής θεωρίας και πρακτικής. Το κίνητρο του εγχειρήματος αυτού θα πρέπει να αναζητηθεί σε μια προσπάθεια εξεύρεσης απαντήσεων σε καίρια ερωτήματα που συνδέονται με τη μορφή που θα πάρει το τελικό προϊόν της ενοποιητικής διαδικασίας, το βαθμό, το εύρος και το επίπεδο συμμετοχής των συστατικών Δήμων στο διεθνικό σύστημα, τον σαφή και λειτουργικό διαχωρισμό των αρμοδιοτήτων μεταξύ διαφορετικών επιπέδων διακυβέρνησης, καθώς και τις δυνατότητες εξασφάλισης συνθηκών δημοκρατικής ευθύνης επί των μηχανισμών παραγωγής της ευρωπαϊκής νομοθεσίας.

Η μελέτη επικεντρώνεται κυρίως στις πολιτικές και πολιτειακές επιπτώσεις της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του θεσμού της Δημοκρατίας σε εθνικό επίπεδο και ενός διεθνικού συστήματος αμοιβαίας διακυβέρνησης. Η βασική θέση που υποστηρίζεται είναι ότι οι τάσεις εκδημοκρατισμού της υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκής πολιτείας οδεύουν μέσα και όχι πέραν της ικανότητας των κρατών-μελών να μεταβιβάζουν μέρος των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων σε κοινούς θεσμούς, και έπειτα να το συνδιαχειρίζονται με τα άλλα κράτη-μέλη μέσα από συναινετικού τύπου διαδικασίες. Στη βάση αυτή, η Ευρωπαϊκή Ένωση παίρνει τη μορφή μιας Συναινετικής

* Οι νέοι διδάκτορες που επιθυμούν να παρουσιαστεί η διδακτορική τους διατριβή στη στήλη αυτή μπορούν να υποβάλλουν προς δημοσίευση μια περίληψη (μέχρι 1000 λέξεις) στη Γραμματεία Σύνταξης (υπόψη Μαρίν Λογοθέτη).

** Η διατριβή αυτή πήρε το 1997 το European Studies Award του Foundation for the Advancement of European Studies and The Hellenic University Association for European Studies.

Συνομοσπονδίας (Confederal Consociation), με τη Δημοκρατία να μην αποτελεί λύση αυτή καθαυτή, αλλά μέθοδο εξεύρεσης λύσεων.

Προτείνεται επίσης ότι κάθε αξιόπιστη θεωρία ενοποίησης πρέπει να είναι ικανή να συλλάβει τη δυναμική δύο αλληλοσυμπληρούμενων στόχων: την ενδυνάμωση της πολιτικής βιωσιμότητας διαφορετικών συνταγματικών τάξεων μέσα από τη θεσμοθέτηση της αρχής της συνδιάθεσης. Κι αυτό διότι σήμερα έχει αντιστραφεί η λογική του Mitraný ως προς τη διεθνή ενοποίηση: αντί «η μορφή [να] ακολουθεί τη λειτουργία», είναι οι δομικές ιδιότητες του ευρύτερου συστήματος διαχείρισης που καθορίζουν τόσο τις τάσεις εξέλιξης όσο και την ποικιλομορφία του ενοποιητικού συστήματος. Ανακύπτει έτσι μια πρόσθετη ανησυχία σε σχέση με τα όρια για τη διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής πολιτείας: η επέκταση του «πεδίου» και του «επιπέδου» της ενοποίησης δε συμπίπτουν αναγκαστικά. Με άλλα λόγια, τόσο το πεδίο λειτουργίας όσο και η εδαφική κλίμακα της ενοποιητικής διαδικασίας μπορούν να επεκταθούν σημαντικά (αν όχι σε βάρος του επιπέδου της ενοποίησης) χωρίς να μεταβάλλουν το *locus* της κυριαρχίας. Το ίδιο παρατηρείται και με τις πρόσφατες μεταρρυθμίσεις της Συνθήκης του Άμστερνταμ, οι οποίες θυμίζουν περισσότερο άσκηση συστημικής εμπέδωσης παρά πολιτειακό μετασχηματισμό.

Ένα ακόμη κείμενο ερώτημα είναι αν οι βασικές θεωρίες της ενοποίησης είναι σε θέση να προσφέρουν μια συγκεκριμένη κατεύθυνση για το μέλλον της Ε.Ε. ως «αναδύομενης *Gemeinschaft*». Πιο συγκεκριμένα, οι θεωρίες αυτές προσπάθησαν να δώσουν απάντηση στο ερώτημα «ποιος κυβερνά και πώς», αποτυγχάνοντας έτσι να θέσουν το πιο κρίσιμο ερώτημα: «ποιος κυβερνάται;». Η μεταθεωρητική αυτή εστίαση είναι ικανή να καθοδηγήσει την έρευνα τόσο στην εξήγηση όσο και στην κατανόηση ενός ακόμη παραδόξου: αν και οι παραδοσιακές θεωρήσεις δημοκρατικής διακυβέρνησης χάνουν την κανονιστική τους γοητεία όταν εφαρμόζονται στην Ε.Ε., η τελευταία επιδεικνύει μια αξιοσημείωτη δυνατότητα για δημοκρατική αυτοεξέλιξη.

Τονίζεται ακόμη ότι η συναινετική φύση της Ε.Ε. είναι το κλειδί για την κατανόηση του τελικού αποτελέσματος των πρόσφατων Διακυβερνητικών Διασκέψεων του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ, οι οποίες επιβεβαίωσαν τα ακόλουθα: Πρώτον, η Ε.Ε. αποτελεί μια «συμβασιακή ένωση κρατών», ένα «πολιτικό σώμα βάσει συνθήκης», το οποίο δεν είναι απόρροια μιας μονομερούς πράξης ενός ενιαίου Δήμου. Δεύτερον, η πολιτική εξουσία στην Ε.Ε. δεν πηγάζει απευθείας από τους πολίτες της, αλλά από τη δημοκρατική νομιμοποίηση των συστατικών της κυβερνήσεων, κάθε μια από τις οποίες αντιπροσωπεύει έναν ιστορικά διαμορφωμένο Δήμο. Τρίτον, τα διαφορετικά τμήματα που απαρτίζουν τη διεθνή κοινωνία διατηρούν τις επιμέρους πολιτικές, πολιτισμικές και πολιτειακές τους ταυτότητες, συνεχίζοντας εθελοντικά να συνδέονται μαζί στο κοινό σύστημα μέσω «αμοιβαίας συμφωνίας», παραμένοντας έτσι ελεύθερα να αποχωρήσουν ό-

ταν αυτά το κρίνουν αναγκαίο. Τέταρτον, η συνταγματική ταυτότητα της Ε.Ε., και μαζί με αυτήν η αμφιλεγόμενη διεθνής νομική της προσωπικότητα παραμένουν εξαρτημένες από τις συστατικές πολιτείες. Τέλος, η «πολιτεία» της Ε.Ε. αποτελείται από αυθύπαρκτες οντότητες, παρά το γεγονός ότι η Ε.Ε. αντιπροσωπεύει το πλέον προωθημένο σύστημα σχετικά με την από κοινού άσκηση θεμελιωδών εξουσιών.

Υπό αυτή τη λογική, η διατήρηση της συνταγματικής αυτονομίας των κρατών μέσω της εμπλοκής τους –τόσο ως *Herren der Verträge* όσο και ως παράγοντες στη διαμόρφωση της ευρύτερης πολιτείας– σε περαιτέρω συνεργατικές διαδικασίες αποτελεί μέρος της *acquis conférencielle* του συστήματος. Με την ενοποίηση έτσι να αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης διαδρομής προς έναν διεθνικό «πολιτειακό χώρο» ο οποίος δεν εντάσσεται σε μια νέα ιεραρχία εξουσιαστικών κανονισμών ούτε σε μια κυβερνητική δομή παρόμοια με αυτή του σύγχρονου κράτους. Παρά την αντίθετη ρητορική, τόσο η διαδικασία του Άμστερνταμ όσο και το τελικό της αποτέλεσμα δεν αντιμετώπισαν αποτελεσματικά την έλλειψη ουσιαστικής κοινωνικής νομιμοποίησης της Ε.Ε. και τη διαμόρφωση μιας κοινής πολιτικής (civic) ταυτότητας. Αντιθέτως, ο χαρακτήρας της Ε.Ε. έγινε πιο τεχνοκρατικός, ντανακλώντας την ένταση ανάμεσα στη νέα ρυθμιστική αιτιολογία της «μετα-κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης» και την έλλειψη ουσιαστικών δομών δημοκρατικής ευθύνης επί της ενοποιητικής διαδικασίας. Αυτήν την κατάσταση υπογραμμίζει η ιδέα της «διακυβέρνησης μέσω επιτροπών διαχείρισης», βασιζόμενη στην πρακτική της «επιτροπολογίας».

Υποστηρίζεται επίσης ότι το τρίπτυχο *συμβίωση-συνέργεια-όσωση* αντιστοιχεί στα τρία στάδια διαμόρφωσης του Ευρωπαϊκού Δήμου: το πρώτο, περιγράφοντας την υπάρχουσα σχέση ανάμεσα στη συλλογικότητα και τα συστατικά μέρη· το δεύτερο, επισημαίνοντας την ανάπτυξη οριζόντιων δεσμών μεταξύ των επιμέρους Δήμων των κρατών-μελών· και το τρίτο, αντιπροσωπεύοντας τον δημιουργικό συγκερασμό και των δύο σε μια δημοκρατικά οργανωμένη Ευρωπαϊκή πολιτεία. Εν συντομία, η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην ευρωπαϊκή ιθαγένεια και τη διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού Δήμου έγκειται στο ότι μια διεθνική δημοκρατική τάξη πρέπει να διαμορφωθεί στα καθημερινά δίκτυα ενασχόλησης με τα κοινά, αντί να οικοδομηθεί «εκ των άνω». Γι' αυτό το λόγο, ο σχηματισμός ενός ευρωπαϊκού κράτους δε θα πρέπει να συγχέεται με τη δημιουργία ενός διεθνικού «πολιτειακού χώρου», ο οποίος θα καθορίζεται από τους ίδιους τους πολίτες διαμορφώνοντας έτσι ένα νέο πλαίσιο συμμετοχικής δημοκρατίας και βοηθώντας τον ποιοτικό μετασχηματισμό της Ε.Ε. από Δημοκρατίες σε Δημοκρατία. Οτιδήποτε λιγότερο θα εξακολουθεί να διαιωνίζει μια ελιτίστικη αντίληψη περί ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, αντιτασσόμενη στη λογική της σύγχρονης δημοκρατικής διαδικασίας, βάσει της οποίας ένας πολιτικά συνειδητοποιημένος Δήμος θα είναι σε θέση να καθοδηγεί τους κανονιστικούς προσανατολισμούς της ευρύτερης κοινωνίας.

Παναγής Παναγιωτόπουλος, *La morale communiste. Étude sur le rapport éthique dans les partis communistes d'Europe: URSS, France, Grèce*, 601 σελ. Paris X Nanterre, 11 Ιανουαρίου 2000. Επιβλέπων καθηγητής: Etienne Balibar.

Μια θεωρητική διερεύνηση της συγκρότησης των ηθικών φαινομένων μέσα στην εμπειρία των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων δε θα μπορούσε να οριοθετηθεί με την επίκληση αφηρημένων μεθοδολογικών αρχών και προφυλάξεων. Η οργάνωση ενός ικανοποιητικού πλαισίου έρευνας απαιτούσε, πέραν της επισκόπησης των καθιερωμένων προσεγγίσεων, και μια πρώτη τριβή με το ίδιο το επιχείρημα και το εμπειρικό υλικό. Στο πρώτο μέρος της εργασίας το οποίο τιτλοφορείται «Η ηθική εντός πολιτικής: προβλήματα του αντικειμένου και της μεθόδου», ο συγγραφέας, με βάση ορισμένες ιδρυτικές αντινομίες του ιστορικού κομμουνισμού (κανονικότητα, ακρότητα), αναζητεί κατάλληλες εισόδους για τη μελέτη ενός σύνθετου και συνήθως υποβαθμισμένου από τη βιβλιογραφία φαινομένου: την κομμουνιστική ηθική.

Η συλλογιστική πάνω στην οποία οργανώνεται αυτό το τμήμα διερευνά αρχικά τη δυνατότητα να οριοθετηθεί εννοιολογικά η κομμουνιστική ηθική χωρίς να εγκλωβιστεί στα ενίοτε στενά όρια της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας. Στη συνέχεια συζητούνται οι μεγάλες ερμηνευτικές προτάσεις που έχουν μέχρι σήμερα επικρατήσει στην κοινωνιολογική και ιστορική ανάλυση του κομμουνιστικού φαινομένου. Κριτική ασκείται ακολουθώντας στην εμβέλεια που οι καθιερωμένες προσεγγίσεις αποδίδουν σε έννοιες όπως «ολοκληρωτισμός», «αμοραλισμός», «κυνισμός» και «καταστολή». Για τη μελέτη των ηθικών φαινομένων μέσα στην κομμουνιστική εμπειρία, που ξεκινάει ουσιαστικά από αυτή την κριτική, θα προταθούν ορισμένοι νέοι και καταλληλότεροι εννοιολογικοί κόμβοι, όπως «ο συσχετισμός με το κοινωνικό» (*mise en relation avec le social*), «η λειτουργικότητα της κομμουνιστικής ηθικής», «το ηθικό διάβημα και η ηθική δραστηριότητα» (*activité*). Το μεθοδολογικό τμήμα της εργασίας επισημαίνει επίσης και τους λόγους που οδήγησαν στην αποφυγή της «θρησκευτικής αναλογίας» αλλά και τις διάφορες εκδοχές του πολιτισμικού ντετερμινισμού που κατά κανόνα ερμηνεύουν τις εθνικές και ιστορικές διαφοροποιήσεις του κομμουνιστικού φαινομένου. Η χρήση ενός κοινωνιολογικού φορμαλισμού για την ταξινόμηση των τριών περιπτώσεων, με βασικό κριτήριο το βαθμό νομιμοποίησης της κομμουνιστικής «ύπαρξης» μέσα σε κάθε ιστορική εμπειρία, φάνηκε περισσότερο ικανοποιητική.

Το δεύτερο τμήμα, που τιτλοφορείται «Κομμουνιστική ετερότητα και ανθρωπολογία του νέου ανθρώπου», ανασυστίνει θεωρητικά ένα πρακτικό επιχείρημα και περιγράφει τις μεγάλες δομές που οργανώνουν την κομμουνιστική ηθική δραστηριότητα. Το ζήτημα της ετερότητας ή μη της κομμουνιστικής ηθικής διερευνάται σε σχέση με το αίτημα των κλασικών

του μαρξισμού-λενινισμού για απεγκλωβισμό της επαναστατικής/πολιτικής πράξης από κάθε ηθικό περιορισμό. Η επεξεργασία του ερωτήματος κατά πόσο ο ιστορικός κομμουνισμός διαθέτει μια απολύτως ξεχωριστή ηθική, κατευθύνεται από τη διαπίστωση ότι το σύμπαν αυτό δε διαθέτει σε καμία περίπτωση κωδικοποιήσεις ή κωδικές καταγραφές ηθικών κανόνων. Γεγονός που οριακά μπορεί να αμφισβητήσει και την ίδια την έννοια του ξεχωριστού σύμπαντος (*contre-société*) για την περιγραφή των κομμουνιστικών κομμάτων. Στο τμήμα αυτό ανασυστήνονται επίσης οι θέσεις του Λένιν για την ηθική, μέσω ενός από τα λίγα ντοκουμέντα που αναφέρεται ρητά σε αυτά τα ζητήματα: τις συζητήσεις του με την Κλάρα Τσέκιν. Το κεντρικό σημείο που εξάγεται από αυτή την ανάλυση είναι ότι η αστική ηθική εμφανίζεται περισσότερο ως «προδομένη κοινή ηθική» παρά ως ριζικά αντίπαλη. Από εκεί και πέρα αναδύονται δύο μεγάλοι πόλοι, αντινομικοί αλλά και σχεδόν παραπληρωματικοί, που περιγράφουν τη βασική δομή του κομμουνιστικού ηθικού επιχειρήματος. Ο πρώτος, που ο συγγραφέας ορίζει ως «ηθικό κονστρουκτιβισμό», συγκεντρώνει τις καινοτόμες πολιτικές ηθικής χειραφέτησης. Ο δεύτερος, ο «κοινωνιολογισμός», συνίσταται σε μια σειρά ηθικοποιητικών πρακτικών που εδράζουν τη νομιμοποίηση και τη λειτουργικότητά τους στο γεγονός ότι η εξαντλητική και εσχατολογική αντιπροσώπευση του κοινωνικού (πρόταγμα του ίδιου του κομμουνιστικού κόμματος) εμπεριέχει υποχρεωτικά και την αντιπροσώπευση της καθιερωμένης και κοινής ηθικής. Το κύριο συμπέρασμα αυτών των διαπιστώσεων είναι ότι ο γενικός κανόνας που διέπει την κομμουνιστική ηθική παράγεται μέσα από μια γενικευμένη *μεταφυσική του κοινωνικού*. Εξετάζεται, τέλος, μια κεντρική συμβολική μορφή της κομμουνιστικής ηθικής: ο νέος άνθρωπος και η φιλοσοφική ανθρωπολογία που τον διέπει. Ο νέος άνθρωπος είναι ταυτοχρόνως *φυσικός άνθρωπος* (κάτι που επιτρέπει την ανάπτυξη ηθικών πολιτικών στην κατεύθυνση της επαναφοράς μιας «ανθρώπινης φύσης» που έχει αλλοιωθεί από τον καπιταλισμό), και *ιστορικός άνθρωπος* (μια εκλεκτική μα τέλεια μορφή όλων των χαρακτηριστικών του ανθρώπινου πολιτισμού). Η τελευταία διάσταση επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιας οικουμενικής ηθικής, την οποία οι κομμουνιστές υποτίθεται ότι εκπροσωπούν αυθεντικά (σε αντίθεση πάντα με τους αστούς που την προδίδουν).

Το τρίτο μέρος τιτλοφορείται «Η ηθική εικονογραφία των αστών», και εφαρμόζει εμπειρικά τα προηγούμενα θεωρητικά συμπεράσματα. Δεν περιγράφονται μόνο οι διάφορες λειτουργίες της κομμουνιστικής κριτικής στον αστικό πολιτισμό, αλλά διαπιστώνονται και ορισμένα σημεία συνοχής μεταξύ των τριών διαφορετικών εμπειριών. Το κύριο εύρημα που προκύπτει είναι ότι η καταγγελία της αστικής ανηθικότητας λειτουργεί ως προαπαιτούμενο της κομμουνιστικής ακεραιότητας. Χρησιμοποιώντας τη ντισεϊκή αναλυτική, θα λέγαμε ότι πρόκειται για μία μνησίκακη ηθική.

Το τέταρτο μέρος εξετάζει παραδείγματα «εσωτερικής» εφαρμογής αυ-

τών των μεγάλων ηθικών κινήσεων. Η κεντρική θέση που το διατρέχει υποστηρίζει ότι οι ηθικές πρακτικές αποδιάρθρωσης των διυποκειμενικών σχέσεων οδηγούν σε ακραίες μορφές εξατομίκευσης, τη στιγμή μάλιστα που τα πάντα τείνουν να υπαχθούν σε μια υπεραξιοδοτημένη έννοια συλλογικότητας (το κόμμα). Οι φιλοσοφικές-ανθρωπολογικές προϋποθέσεις αυτών των πρακτικών μελετώνται μαζί με τους τομείς της κομμουνιστικής ζωής στους οποίους η υποκειμενικότητα, κατηγορούμενη ως υποκειμενισμός, θα υποστεί χαρακτηριστικά πλήγματα: η συντροφικότητα ως υποκατάστατο της φιλίας, το ζήτημα των ερωτικών επιλογών, η δημιουργία μιας ηθικής της χαράς σε αντίθεση με την καχυποψία απέναντι στο γέλιο, η αναπαράσταση της οδύνης και του σώματος, η αντιμετώπιση του ψυχισμού. Αυτές οι στρατηγικές ηθικοποίησης του υποκειμένου θα επιβεβαιωθούν μέσω της μελέτης μιας σχέσης απόλυτης ευθύνης του μέλους έναντι του κομματικού μηχανισμού που λειτουργεί ως θεσμός εξατομίκευσης και απλοποίησης των σχέσεων.

Το τελευταίο μέρος ασχολείται εκ νέου με την ηθικοποίηση του κομμουνιστικού υποκειμένου και με τις πρακτικές κανονικοποίησης της συμπεριφοράς του. Πρόκειται για τη μελέτη αυτού που ονομάστηκε κοινωνιολογισμός, και ειδικότερα όταν εφαρμόζεται στο κρίσιμο πεδίο της σεξουαλικότητας και της οικογένειας. Το κύριο χαρακτηριστικό που διέπει την κομμουνιστική ηθική πολιτική σε αυτούς τους δύο τομείς, είναι ακριβώς η στρατηγική τους σύνδεση. Παρουσιάζονται ιστορικά οι κομμουνιστικές θέσεις για την οικογένεια, και ακολουθεί η ανάλυση των περιοριστικών πολιτικών της σεξουαλικής ζωής των μελών του κόμματος και οι διαδικασίες ελέγχου της ιδιωτικής σφαίρας. Ειδική αναφορά γίνεται στο ζήτημα του υγιεινισμού. Τέλος, προτείνεται μια προβληματική σχετικά με τη δυνατότητα χάραξης από τα υποκείμενα «γραμμών διαφυγής» από το καθεστώς της σεξουαλικής κανονικοποίησης που επιβάλλει το κόμμα. Η σημασία αυτών των πρακτικών αποκτά ευρύτερο ενδιαφέρον στο μέτρο που διαφέρουν ριζικά από την έννοια της αντίστασης και της πολιτικής εναντίωσης στην καταπίεση, κάτι που επιτρέπει εκ νέου την προσέγγιση του κομμουνιστικού κόμματος ως ολοπαγούς θεσμού.

Το συμπερασματικό σημείωμα, εκτός των άλλων, προτείνει ότι τα κομμουνιστικά κόμματα, σε αντίθεση με ό,τι μπορεί να υποθέσει για το θέμα αυτό μια κοινή αντίληψη, και ακριβώς λόγω του ακραίου μοραλισμού τους, δεν κατάφεραν ποτέ να συγκροτηθούν σε «ηθικά κόμματα». Η εξωτερικότητα των ηθικών-κοινωνικών θεσμών είναι αυτή που θα τροφοδοτήσει και την ηθικοποίηση των πολιτικών χειραφέτησης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Diamandouros, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, C. Lyrantzis, El. Nikolakopoulos, A. Rigos, C. Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board P. Valianos, D. Gravaris, N. Demertzis, L. Louvi, G. Moschonas, G. Pagoulatos, D. A. Sotiropoulos

Co-ordinator D. A. Sotiropoulos ~ **Book-review editor** D. Gravaris ~ **Technical Assistant** M. Logotheti ~ **Financial Assistant** M. Mystakidou

Scientific Board N. Alivizatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kazakos, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis, K. Psychopedis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: M. Mystakidou

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1800 Dr. Subscriptions: Individuals 3500, Foreign 5000, Institutions 7000, Students 3000. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

STELIOS PAPATHANASOPOULOS

CONTEMPORARY MASS COMMUNICATIONS AND POLITICAL COMMUNICATION

This article examines changes in the political communication domain in regard to the developments of the communications technologies within the theoretical framework of the «medium theory». Especially, it focuses on the changes caused by the heavy use of television and personal computers in the public communication of political parties. It deems that both television and the PCs tend to homogenise political communication in various aspects, and it argues that the rise of new political professionals is associated with these developments in the field. Regarding the exponential rise of the Internet, it claims that it may not lead to a form of direct democracy, but it will certainly affect politics and democracy in general and communication theory in particular.

**NICOS DEMERTZIS
ANTONIS ARMENAKIS**

**POLITICAL CULTURE AND MASS COMMUNICATIONS:
*THE CASE OF ATHENIAN STUDENTS***

Based upon data of a survey research, a first systematic monitoring and interpretation is made of university students' political attitudes and perceptions and their relationship to mass media. In addition, the dependence of basic political cultural parameters, such as political disaffection and satisfaction from democracy, on media use and evaluation is examined, in order to distinguish the features of the particular social category of «university students».

From the analysis of the results it came to light that university students are relatively more interested in politics than the general population and the rest of the youth, they are possessed by political alienation and cynicism and they feel politically incompetent. Although they are against political and student parties, one out of three declares satisfied from the operation of democracy in the country. High television viewing is not related to interest in politics. On the other hand it is related to high satisfaction from democracy and limited feeling of political competence, indicating that high television viewing contributes to constructing the spectacle of political acting and creating inert citizens-viewers. Finally, some trends of negativeness and alienation seem to already exist and function independently from televised and printed news reports.

**BETINA DAVOU
ANTONIS ARMENAKIS**

**LEARNED HELPLESSNES POLITICAL BEHAVIOR
AND MASS COMMUNICATIONS:
*FINDINGS FROM A STUDY OF ATHENIAN STUDENTS***

This paper presents research results on the students' feelings of political inefficacy, apathy and cynicism. The theoretical argument is based on Seligman's theory of learned helplessness and its relationship to Gidden's notion of ontological insecurity. Since both these conditions are related to risk perception and loss of control, the effects of media via the promotion of danger and negative news, were also examined. The findings indicated three psychosocial profiles: (a) students who are «pragmatists, (b) the «cynical pessimists» and (c) the majority of students who are «uncertain» and «awkward» towards both personal and public affairs. Media use differentiates mainly the first two groups: the pragmatists use media extensively for personal reasons, while cynical pessimists appear to deny media use altogether. On the contrary, uncertain and awkward students make an average and occasional media use which appears to maintain, if not strengthen, their uncertainty and awkwardness.

MELINA SERAFETINIDOU

THE ROLE OF THE STATE IN RADIO AND TELEVISION:
MYTH AND REALITY

The aim of this paper is to expose the myth at the core of the conventional wisdom regarding state broadcasting as a «public service». This is accomplished through an interpretation of it that is based on the theoretical understanding of the modern interventionist state as a new bearer of capital, as «state capital» which replaces or competes with the traditional bearer of capital, private enterprise. Special emphasis is given to the analysis of the mechanisms which reveal the capitalist nature of public corporations, as well as the inherently self-seeking behaviour of their personnel. Finally, the article examines the role of the balance of power between state and private capital in ultimately determining the extent and form that state control of broadcasting assumes at any given period and/or social formation. This role is demonstrated by examining the events leading to the dominance of commercial radio/television in the US, to Europe's state monopoly of broadcasting up to the late '70s and to policies of deregulation and privatisation ever since.

THERESA CAPELOS

SCANDAL-PLAGUED, OR SCANDAL-PROOF
*THE ROLE OF CANDIDATE PERSONALITY TRAITS
AS SCANDAL IMMUNITY FACTORS*

In this paper, I am interested in the following question: why do some public figures survive and others succumb to the effects of a scandal? Results from two experiments suggest that a political actor's personality traits – characteristics such as competence and integrity– can offset the potentially damaging effects of a political scandal. The experiments reported here were designed to test the effects of candidate traits on scandal immunity for a male and a female politician. A candidate's competence and honesty are varied and then participants read about his/her involvement in an illegal financial kickback scheme or a disclosure scandal. Findings lend support to the initial hypothesis that competent candidates weather the scandal somewhat better than incompetent candidates, regardless of how damaging the scandal is. While honesty does not operate as a protective shield from the negative impact of a strong scandal, it can offer scandal immunity, similarly to competence, in the case of a mild scandal. While the effects of a mild scandal are not different for male or female candidates, the ratings of the male candidate drop more sharply than those of the female candidate after the severe scandal. Men are punished more severely for their involvement in a severe scandal because it is easier to stereotype them as typical self-serving politicians.

ΠΑΡΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word (μέχρι την έκδοση Word 97). Η έκταση του κειμένου πρέπει να είναι τουλάχιστον 7.000 λέξεις και να μην ξεπερνά τις 12.000 λέξεις. Δεκτά γίνονται και βιβλιογραφικά δοκίμια μέχρι 8.000 λέξεις.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια μ' αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 150 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

Αφιέρωμα

ΜΜΕ και Πολιτική

Νίκος Δεμερτζής - Αντώνης Αρμενάκης
Για την πολιτική κουλτούρα των φοιτητών

Μπετίνα Ντάβου - Αντώνης Αρμενάκης
Επίκτητη αίσθηση αδυναμίας, πολιτική συμπεριφορά και ΜΜΕ

Στέλιος Παπαθανασόπουλος
Τα μέσα και η πολιτική επικοινωνία

Μελίνα Σεραφετινίδου
Ο ρόλος του Κράτους στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα επικοινωνίας

Τερέζα Καπέλου
Σκάνδαλα, ΜΜΕ και δείκτες προσωπικότητας

Βασίλης Καπετανγιάννης
*Περί του βίου και των σχέσεων των κρατών
(βιβλιοκριτική)*

Νοέμβριος
2000

ISSN

MD0006025877